

UNIVERZITET CRNE GORE
FILOZOFSKI FAKULTET

Andrijana Bogetić

**LITIJE KAO SOCIJALNI I RELIGIJSKI FENOMEN
SAVREMENOG CRNOGORSKOG DRUŠTVA**

MASTER RAD

Nikšić, 2022.

PODACI I INFORMACIJE O MAGISTRANDU

Ime i prezime: **Andrijana Bogetić**

Datum i mjesto rođenja: **19. 03. 1976.**

Naziv završenog osnovnog studijskog programa i godina završetka studija:
Sociologija, 2001. god.

INFORMACIJE O MASTER RADU

Naziv postdiplomske studije: **Sociologija religije**

Naslov rada: **Litije kao socijalni i religijski fenomen savremenog crnogorskog društva**

Fakultet/Akademija na kojem je rad odbranjen: **Filozofski fakultet Nikšić**

UDK, OCJENA I ODBRANA MASTER RADA

Datum prijave master rada: **10.11. 2021.**

Datum sjednice Vijeća na kojoj je prihvaćena tema: **19. 11. 2021.**

Komisija za ocjenu teme i podobnosti magistranda:

Prof. dr **Vladimir Bakrač**, mentor

Prof. dr **Lidija Vujačić**, član

Doc. dr **Nataša Krivokapić**, član

Mentor: **Prof.dr Vladimir Bakrač**

Komisija za ocjenu rada:

Prof. dr **Vladimir Bakrač**, mentor

Prof. dr **Lidija Vujačić**, član

Doc. dr **Nataša Krivokapić**, član

Komisija za odbranu rada:

Prof.dr **Vladimir Bakrač**, mentor

Prof. dr **Lidija Vujačić**, član

Doc. dr **Natasa Krivokapić**, član

Lektor: **Gazdić Jelena**

Datum odbrane:

Datum promocije:

ETIČKA IZJAVA

Kandidat: *Bogetić Andrijana*

Na osnovu člana 22 stav 1 Zakona o akademskom Integritetu (Sl.list CG br. 17/2019),

IZJAVLJUJEM

pod krivičnom i materijalnom odgovornošću da je master rad pod nazivom:

Litije kao socijalni i religijski fenomen savremenog crnogorskog društva

moje originalno djelo.

Nikšić 10. 07. 2022

Potpis studenta

Bogetić Andrijana

IZVOD

U radu smo nastojali empirijski istražiti društvene procese koji su obilježili savremeno crnogorsko društvo. Pažnja je usmjerena na litije koje su obilježile 2020 godinu. Građanski protest koji je nastao kao rezultat usvajanja spornog *Zakona o slobodi vjeroispovijesti*, pretočio se u litije koje su predvođene crkvom, dobile obilježja društvenog pokreta kakvog crnogorsko društvo ranije nije poznavalo. Nastojali smo utvrditi karakter tog pokreta, posmatrajući različite elemente koji su ga obilježili. Analizirali smo socio-demografske osobine učesnika litija, ali i akcioni potencijal protesta, smjer zahtjeva, stepen spontanosti nastanka i djelovanja pokreta. Veoma važno pitanje za nas su bili ciljevi i vrijednosti za koje su se zalagali učesnici pokreta, koji nam govore, ne samo o socijalnom profilu učesnika, nego i o uzrocima i povodima koji su doveli do nastanka pokreta. Ponašanje učesnika litija je bilo takvo da su one dobile formalno obilježje mirnih, nenasilnih, hodočasničkih. Ono što je posebno upečatljivo kod litija su litijski hodovi, usmjereni ka nekoj od brojnih svetinja u Crnoj Gori. Učesnici litija su težili da litijski hodovi budu što duži, često su pređene razdaljine mjerene desetinama, a u pojedinim slučajevima i stotinama kilometara, na taj način učesnici litija su nastojali da izraze odlučnost i posvećenost cilju.

Društveni pokret koji je tema ovog rada, svoju formu dobio je kroz litije koje su dio pravoslavnih crkvenih bogoslužjenja, kako je riječ o prevashodno religijskom pokretu, bavili smo se pitanjem religioznosti učesnika litija, ne samo kao motiva za učešće, nego nas je zanimao i uticaj koji su litije imale na porast religioznosti njenih učesnika.

Naše istraživanje je pokazalo da su litije predstavljale društveni pokret koji je imao snažan uticaj na crnogorsko društvo, osim prve demokratske smjene vlasti, doprinijele su promjenama koje govore o usmjerenosti društva ka očuvanju svog identiteta, ali i usmjerenosti ka demokratskim i univerzalnim vrijednostima koje podrazumijevaju poštovanje ljudskih prava i sloboda, dostojanstva, zaštitu pravde, itd.

Ključne riječi: litije, bogoslužbeni obredi, društveni pokreti, mirni, nenasilni oblici borbe, religioznost, revitalizacija religioznosti.

Naučna oblast: Sociologija

ABSTRACT

This paper aims to empirically investigate the social processes that have characterized the modern Montenegrin society. The attention is focused on the church processions that marked 2020 and on the procession participants. The civil protest, which arose as a result of the adoption of the disputed Law on Freedom of Religion, turned into processions led by the church, acquiring the characteristics of a social movement that Montenegrin society had not known before. We tried to determine the character of that movement, observing the various elements that marked it. We analyzed the socio-demographic characteristics of the participants, but also the action potential of the protest, the direction of the request, the degree of spontaneity of the formation and operation of the movement. The goals and values advocated by the participants of the movement, which speak not only about the social profile of the participants, but also about the causes and reasons that led to the emergence of the movement, were a very important issue for us.

The behavior of the participants was such that they received the formal character of peaceful, non-violent, pilgrimage-like processions. The most impressive were the ones directed towards one of the many sanctuaries in Montenegro. The procession participants strived to make litany walks as long as possible, often covering distances measured in tens of kilometers in some cases and hundreds, in this way litany participants tried to express determination and commitment to the goal.

The social movement, which is the topic of this paper, got its form through litanies that are part of Orthodox church liturgies, and as it is primarily a religious movement, we dealt with the religiosity of litany participants, not only as a motive for participation, but we were interested in the influence that the litanies had on the increase in the religiosity of the participants.

Our research has shown that litany was a social movement that had a strong impact on Montenegrin society, in addition to the first democratic change of the government, it contributed to the changes that speak of the society's focus on preserving its identity, but also on democratic and universal values that include respect for human rights and freedoms, dignity, the protection of justice.

Keywords: litanies, liturgical rites, social movements, peaceful, non-violent forms of struggle, religiosity, revitalization of religiosity.

Scientific field: Sociology

SADRŽAJ

IZVOD

ABSTRACT

1. UVOD	7
2. LITIJE KROZ ISTORIJU I NJIHOVA DRUŠTVENA FUNKCIJA	11
3. LITIJE KAO DRUŠTVENI POKRET	22
3.1. Društveni pokreti – definicija i teorijski pristupi	23
3.2. Od protesta do pokreta	25
3.3. Novi društveni pokreti	28
3.4. Novi društveni pokreti i nenasilne promjene	28
3.5. Umreženi društveni pokreti	33
4. POSTSOCIJALIZAM I TRANSFORMACIJA VRIJEDNOSTI U CRNOJ GORI	40
4.1. Transformacija vrijednosti u Crnoj Gori	44
5. ODREĐENJE POJMOVA RELIGIJA I RELIGIOZNOST	55
5.1. Pojam religioznosti	59
5.2. Sekularizacija	61
6. TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA	68
6.1. Predmet istraživanja	68
6.2. Cilj istraživanja	71
6.3. Osnovne pretpostavke (hipoteze) istraživanja	72
6.4. Metod istraživanja	73
6.5. Instrumenti istraživanja	74
6.6. Metod obrade podataka	74
7. REZULTATI ISTRAŽIVANJA, INTERPRETACIJA I ANALIZA PODATAKA	75
7.1. Sociodemografske karakteristike učesnika litija	75
7.2. Ispitivanje religioznosti učesnika litija	79
7.3. Uticaj litija na religioznost učesnika	89
7.4. Litije kao društveni pokret	95
7.5. Faktorska analiza	105
7.6. Miran i nenasilan karakter protesta	108
7.7. Učešće djece na litijama	115
8. ZAKLJUČAK	120
LITERATURA	133

1. UVOD

Sociolog u crnogorskom društvu svakodnevno se suočava sa brojnim dešavanjima koja pozivaju na odgovornost i naučnu analizu. Svjedočenje nastajanja jednog socijalnog i religijskog fenomena koji je promijenio istoriju našeg naroda, doveo do razvoja demokratskih procesa u zemlji stvaranjem povoljnih preduslova za prvu demokratsku smjenu vlasti, obavezuje nas da se upustimo u sociološku analizu tog fenomena. Litije moramo posmatrati kao socijalni i religijski fenomen, jer one zaista predstavljaju pojavu „sui generis“ u našem društvu. Sa jedne strane govorimo o obliku religijske prakse, odavno poznatom hrišćanskom svijetu, a sa druge strane o kolektivnom suprotstavljanju, pokretu čiji je cilj bio osporavanje namenutih normativnih granica koje je postavljao politički režim. Takođe, masovnost litija i promjene do kojih su dovele nameće nam obavezu ispitivanja prirode ovog fenomena. Pažnja istraživanja je usmjerena ka ispitivanju motiva i očekivanja učesnika litija, stepenu njihove religioznosti i djelimično njihovog odnosa prema određenim društvenim normama i vrijednostima.

U radu ćemo nastojati da obuhvatimo što više činilaca koji su doprinijeli i uticali na nastanak i osobenosti društvenog procesa o kome govorimo. Prema našem mišljenju, razumijevanje ovog fenomena zahtijeva da u teorijskom dijelu razmatramo osobenosti perioda post-socijalizma i probleme tranzicije, koji su posredno doprinijeli pojavi litija i kasnijoj smjeni vlasti tridesetogodišnjeg režima u Crnoj Gori. Postsocijalizam obuhvata period crnogorskog društva koji karakterišu brojne poteškoće. Tranzicija označava velike političke promjene koje donose „značajnu reorganizaciju organa vlasti, promjenu odnosa između vlasti i naroda, i u velikoj mjeri novo struktuiranje drugih društvenih odnosa, uključujući promjene u hijerarhijskom poretku različitih društvenih grupa“ (Botomor, 1994: 102).

Period tranzicije u Crnoj Gori obilježila je vladavina jednog režima. Uzroke dugogodišnje nesmjernivosti vlasti u Crnoj Gori možemo tražiti u mnogobrojnim činiocima, ali se kao značajni faktori prepoznaju i osobine ne samo onih koji su na vlasti već i osobine onih kojima se vlada, pa smo primijetili da su neki tradicionalno naslijeđeni kulturni i vrednosni obrasci, ukorijenjeni u Crnoj Gori, doprinosili zadržavanju statusa quo, tu prvenstveno mislimo na autoritarne, kolektivističke obrasce, izraženu pasivnost i nedovoljno razvijen građanski aktivizam. Mladen Lazić ističe da je poklapanje nacionalne mobilizacije u najvećem dijelu bivše SFRJ sa velikom društvenom transformacijom ostavilo nesagledive posljedice i omogućilo starom režimu da se predstavi kao reformatorski. Savez komunista, prividno modifikovan u novu reformatorsku ulogu, uvodi u društveni poredak samo površinske izmjene. Uvodi

se pluralistički sistem, u kome ne samo vladajuće već i novonastale opozicione stranke usvajaju nacionalizam kao novi legitimacijski oslonac, čime se prvenstveno doprinosi jačanju i održavanju postojeće vlasti. Dolazi do državne krize, ratnih raspada i sumnjivih privatizacija u kojima, posredstvom političke moći, nastaje grupacija novostvorenih bogataša čiji je jedinstven interes „da se proces postsocijalističke transformacije jugoslovenskog društva blokira što je duže moguće. Blokada, naravno omogućava zadržavanje vlasti, ali, samim tim, i nastavak neometanog transfera društvenog bogatstva u privatno vlasništvo” (Lazić, 1997: 11). Do sličnih zaključaka dolaze i autori studije „Postsocijalizam Crna Gora – Rusija (1990–2015)” koji ističu da je politička elita crnogorskog postsocijalističkog društva „prisvojila vlast kao svoje dobro, a onda privatizovala institucionalizaciju svojine, čime je obezbijedila sebi privatnu privatizaciju – privatizovanje – pretvaranje u vlasništvo društvenog i državnog kapitala” (Vukićević, 2016: 164). Vukićević ukazuje i na odsustvo odgovornosti vladajuće elite za negativne posljedice svog upravljanja, ističući da „je jedini neosporan kontinuitet u zamjeni etike odgovornosti sa etikom čiste volje (za sve je kriv neko drugi)” (Vukićević, 2016: 164). Moramo napomenuti da koliko je nama poznato ovo je prvi rad koji se bavi litijama, pa ćemo se u razumijevanju ovog fenomena oslanjati na studije koje su se bavile istraživanjima crnogorskog društva u periodu postsocijalizma. Očekujemo da će nam to pomoći da na cjelovitiji način sagledamo stanje u društvu koje je prethodilo pojavi litija. Jedno takvo istraživanje možemo pronaći u okviru rada „Svjetovi vrijednosti”, autora Bešića i Đukanovića.

Ako se osvrnemo na period postsocijalizma i tranzicije u Crnoj Gori, uočljiva je još jedna osobenost tog procesa po kojoj se Crna Gora razlikuje od zemalja u regionu. Vladimir Bakrač dobro primjećuje da je religija u zemljama bivše SFRJ nakon odvajanja djelovala integrativno. On ističe da je u susjednim državama crkva uspjela da očuva identitet i nacionalni subjektivitet u tim društvima. Međutim, u Crnoj Gori je situacija posve drugačija. Dezintegrativna uloga religije značajnije se ispoljava nakon sticanja crnogorske samostalnosti i nastojanja da se formira nacionalna posebnost. U tom smislu, novostvorena, nepriznata Crnogorska pravoslavna crkva (CPC) se predstavlja kao „osnovni ili ključni faktor crnogorske nacije, tj. ona se predstavlja kao temeljni činilac nacionalnog bića i privilegovani čuvar tradicije i kulture,, (Bakrač, 2013:13). U prethodne dvije decenije u Crnoj Gori su počele sa djelovanjem kanonski nepriznate vjerske zajednice koje se određuju kao pravoslavne crkve. NVO pod nazivom Crnogorska pravoslavna crkva registrovana je na Cetinju 2000. godine, nešto kasnije 2018. godine registruje se još jedna pravoslavna crkva – pod nazivom Crnogorska pravoslav-

na crkva 2018.¹ Vladajući režim je crkveno pitanje interpretirao kao političko pitanje, a novoosnovana CPC se od strane režima promovira kao osnovni ili ključni faktor crnogorske nacije. Sa druge strane, Srpska pravoslavna crkva, koja je kanonski priznata pravoslavna zajednica u Crnoj Gori, nastoji da očuva ne samo jedinstvo SPC i jedinstvo naroda na ovim prostorima nego i da se odupre brojnim pritiscima poput onog koji je bio povod za litije².

Odnos prema religiji u Crnoj Gori prolazio je kroz različite faze. Crnogorsko društvo je u socijalizmu i postsocijalizmu prešlo put od izrazito sekularnog društva, određenog ideologijom ateizma, do ponovnog povratka religioznosti i desekularizaciji društva. Napravićemo kratak osvrt na pomenute procese jer smatramo da je to neophodno za razumijevanje fenomena koji je predmet ovog rada. Poseban predmet našeg interesovanja je i religioznost učesnika litija i uticaj religioznosti na njihovo participiranje u pokretu, sa druge strane želimo da saznamo i da li su litije doprinosile porastu religioznosti među učesnicima. Upravo zato u prvom dijelu rada pokušaćemo napraviti teorijski okvir definisanjem pojmova religije i (de)sekularizacije, a kratko ćemo se osvrnuti i na razvoj religije na ovom području. Valja naglasiti, da se istraživanju religioznosti u Crnoj Gori nije poklanjala posebna pažnja; najznačajnije istraživanje o religijskim prilikama u Crnoj Gori, na koje ćemo se oslanjati i u našem radu, jeste djelo „Bogovi i ljudi“, autora Bešića i Đukanovića kao i istraživanje o religioznosti mladih u Crnoj Gori, autora Vladimira Bakrača. U teorijskom dijelu rada pokušaćemo da upotpunimo naš teorijsko-pojmovni okvir i definisanjem društvenih pokreta, uslovima njihovog nastanka, karakteristikama, posebno nenasilnim načinima borbe svojstvenim mirnim pokretima kakvim smatramo da je bio i pokret koji je predmet našeg istraživanja. U praktičnom dijelu rada prikazaćemo rezultate empirijskog istraživanja, koji su okosnica ovog rada; nasto-

¹ https://sr.wikipedia.org/wiki/Црногорска_православна_црква#cite_ref-1 (pregledano 11. 3. 2022). <https://www.politika.rs/sr/clanak/24843/Crkva-osnovana-u-policijskoj-stanici> (pregledano 11. 3. 2022).

² Vasiljenski patrijarh Vartolomej u svom pismu predsjedniku Crne Gore Milu Đukanoviću navodi: „Vaša Ekselencijo, ovim pismom Vam jasno i potpuno otvoreno saopštavamo da Vasiljenska Patrijaršija, zajedno sa svim drugim Pravoslavnim Crkvama, kao jedinu kanonsku pravoslavnu jurisdikciju u Crnoj Gori priznaje onu pod nadležnošću Visokopreosvećenog Mitropolita crnogorskog Amfilohija, jerarha Najsvetije Crkve Srpske“, naveo je patrijarh Vartolomej. Prema njegovim riječima, crnogorska crkva nikad nije bila autokefalna, a sadašnja takozvana Pravoslavna crkva crnogorska, pod Mirašem Dedeićem, ne pripada Pravoslavnoj crkvi. „Gospodin Dedeić nije Episkop Pravoslavne Crkve, nego osoba raščinjena od Vasiljenske Patrijaršije. Jedini tamošnji kanonski Jerarh je naš brat Mitropolit Amfilohije, svepravoslavno priznate Patrijaršije Srpske“. U pismu se navodi i preporuka predsjedniku Milu Đukanoviću: Uvjereni smo da će Vaša draga Ekselencija razumjeti opasnost po duhovno jedinstvo naroda Crne Gore, koja je prouzrokovana pokretom pomenutog g. Miraša Dedeića, te da ćete se Vi distancirati od njega, radi dobra i jedinstva Vašega naroda“, navodi Vartolomej i poziva Đukanovića da pismo ne shvati „kao miješanje u unutrašnje stvari Vaše države, nego kao želju Majke Crkve Konstatinopoljske da pomogne Vašem pobožnom narodu u kritičkim istorijskim trenucima. <https://www.politika.rs/sr/clanak/432635/Vasiljenski-patrijarh-porucio-Milu-Djukanovicu-Priznajemo-samo-Mitropoliju> (pregledano 12.3.2022); <https://rs.n1info.com/region/a495270-vaseljenski-patrijarh-pisao-djukanovicu/> (pregledano 12.3.2022); <https://www.glasamerike.net/a/crna-gora-spc-crkve/4976027.html> (pregledano 12.3.2022).

jaćemo utvrditi stepen religioznosti učesnika litija, kao i to kakav su uticaj litije imale na porast religioznosti. Pažnju ćemo usmjeriti i na motive kojima su se rukovodili učesnici litija kao i na promjene koje su očekivali. Vrlo važno pitanje odnosi se i na karakter litija – da li su one primjer nenasilnog otpora i kakav su odnos učesnici litija imali prema neistomišljenicima i pojedinim institucijama sistema.

Predmet našeg istraživanja je veoma kompleksan i smatramo da zahtijeva široku naučnu pažnju. U ovom radu nastojaćemo da se pozabavimo nekim aspektima navedene problematike, potpuno svjesni da, ukoliko predmet proučavanja postavimo preširoko, dolazimo u opasnost da ostanemo samo na površini, a sa druge strane jasno nam je da sužavanjem polja našeg interesovanja možemo propustiti neke važne aspekte navedenog društvenog procesa. Nadamo se da će ovaj rad biti tek početak značajnijeg proučavanja važnih društvenih procesa koji su svoj izraz dobili u litijama.

2. LITIJE KROZ ISTORIJU I NJIHOVA DRUŠTVENA FUNKCIJA

Litije su dio pravoslavnih crkvenih bogoslužjenja, predstavljaju svečanu povorku, crkvenu procesiju koja se sa barjacima, ikonama i drugim svetinjama, sjedinjena molebanom, upućuje do određenog mjesta. Mogu biti „obične”, koje se organizuju oko crkve u redovnim prilikama na dan hramovne slave, kao i u danima nekih praznika poslije liturgije ili „posebne”, koje se organizuju „po odobrenju eparhijskih uprava u važnim slučajevima crkvenog života” (Rakić, 2000: 17). Prema „Enciklopediji živih religija”, litija predstavlja praznični pohod oko hrama, polja i naselja, uz molitvu za zdravlje, rodnu godinu, kišu i za zaštitu od nepogoda, a tom prilikom nose se barjaci, čita se jevanđelje, govori jektenije ili litanije uz odgovarajuće pjesme i kropljenje svetom vodom (Enciklopedija živih religija, 2004: 409).

U religijskom životu litije su prisutne još od ranohrišćanskog perioda, bile su organizovane u vremenima progona hrišćana, uglavnom noću radi prenosa nekog novostradalnog mučenika, kasnije dobijaju širi i svečaniji karakter. „Litije se organizuju raznim prilikama, povodom raznih životnih okolnosti koje su zadesile hrišćane (zemljotresi, jake kiše, požari najezde neprijatelja itd.) ili su sastavni dio proslave nekog praznika, uspomene na nekog svetitelja ili se pak organizuju radi spominjanja spasonosnih događaja iz prošlosti ili neke slične crkvene proslave” (Jokić, 2017: 69).

Naročit značaj litije su zadobile u Vizantiji – mnogobrojne prirodne i druge katastrofe koje su potresale Carigrad dovele su do organizovanja blagovjernog naroda koji se u litijama molio za spasenje i izbavljenje. Sveti Jovan Zlatousti je veliku pažnju poklanjao organizovanju litija, a integrativan uticaj litija doprinio je očuvanju jedinstva i povezivanju pripadnika pravoslavne zajednice. Litije u Carigradu organizovane su prema utvrđenom kalendaru i imale su uticaj na razvoj same liturgije. Liturgijske pjesme: *Trisveto*, *Jednorodni sine*, *Heruvika* pjevane su prvo na litijama, a kasnije su postale dio liturgije (Taft, prema Jokić, 2017: 70).

Litije, dakle ne predstavljaju novu pojavu u hrišćanskom svijetu, one su organizovane u raznim prilikama, skoro uvijek kada je postojala potreba za molitvenim povezivanjem i stvaranjem jedinstva naroda povezanog vjerovanjem u jednog Boga.

Litije kao oblik religijske prakse kome se pribjegava u teškim trenucima imale su dugu tradiciju i u crnogorskom društvu. Podsticani raznim nevoljama, u trenucima sjećanja na svoje svetitelje, prinoseći im molitvenu zahvalnosti, ispunjavajući zavjet ili obećanje, Crnogorci su pribjegavali litijama, osveštavajući njima trgove, sela, gradove. U jednom periodu obavezu da se litije vrše jednom godišnje utvrđivao je i Zakon o parohijskom sveštenstvu iz 1909. godine. Litijama je uvijek prethodila sveta liturgija, nakon koje bi uslijedio molitveni hod. Tim prili-

kama uz crkvene pjesme propisane *Trebnikom* pjevane su i pojedine „narodne” pjesme. Jedan dio takve pjesme koji se odnosi na nošenje litija prilikom blagosiljanja usjeva glasi: „Krstonoše krste nose, Gospode pomiluj; Krste nose Boga mole, Gospode pomiluj; Da im njive rodом rode, Gospode pomiluj”. Čak su i muslimani u pojedinim krajevima učestvovali u ovakvim litijama i tražili da litija prođe i pored njihovih njiva i usjeva” (Bulatović, 1899: 23).

Litije koje su predmet ovog rada su takođe pokrenute u trenucima nevolje, preko njih je izražavan protest i negodovanje protiv odnosa države prema crkvi. Ne možemo reći da se prvi put litijama šalje ovakva poruka, i ranije su se javljale litije kao reakcija na nepoželjnu poli-tiku države. Podsjetićemo na događaj od 19. jula 1937. u Beogradu kada je sveštenstvo i građanstvo, poslije velikog molepstvija u Sabornoj crkvi, krenulo u litiju Knez Mihailovom ulicom do Hrama Svetog Save. Učesnici litije, predvođeni vladikama i episkopima, naišli su na jak otpor žandarmerije. Milan Stojadinović taj događaj opisuje riječima: „Pala je kratka komanda i policija je stupila u dejstvo. Pendreci su padali po leđima ne praveći razliku između sveštenika u odeždama i građana. Nastala je velika gužva, galama, povici protiv vlade i Konkordata” (Stojadinović, 2002: 586). Ova litija poznata je pod nazivom „krvava litija”, a povod za ovakva dešavanja bio je Konkordat, zakon koji je Vlada Kraljevine Jugoslavije željela da usvoji protivno volji Srpske pravoslavne crkve i naroda, a ticao se položaja Katoličke crkve u Jugoslaviji. Naziv „krvava litija” nastao je zbog prebijanja šabačkog episkopa, dr Si-meona Markovića.

Nestabilne političke prilike u Kraljevini Jugoslaviji i ubijeđenost kralja Aleksandra da se državna cjelina može učvrstiti činjenjem ustupaka pripadnicima Rimokatoličke zajednice doveli su do potpisivanja Konkordata. To je zapravo poseban ugovor kojim se regulišu odnosi između Vatikana i država u kojima ima rimokatolika, u ovom slučaju između Kraljevine Jugoslavije i Rimokatoličke crkve u Jugoslaviji, koja je u kanonskom i duhovnom pogledu potčinjena Vatikanu. Konkordat je izazvao veliku pažnju, doveo do političke krize i velikog nezadovoljstva Srpske pravoslavne crkve. Sveti sinod SPC stekao je ubjeđenje, da taj ugovor bitno i nepovoljni mijenja položaj SPC u državi i da je štetan po državne interese. (Slijepčević, 2002: 580).

„Patrijarh Varnava u ime Svetog arhijererskog sabora izjavljuje: „da ako projekat Konkordata, onakav kakav je, postane zakon, onda ga ne mogu i neće priznati, nego će u takvom slučaju biti primorani svojom svetom zakletvom i svojom svetom dužnošću, da se u zajednici sa svojim sveštenstvom i pastvom bore svim raspoloživim sredstvima protiv primjene takvog zakona u našoj Otadžbini“ (Varnava, prema Slijepčević, 2002: 581).

Uprkos žestokom otporu SPC, brojnim demonstracijama, protestima i negodovanju javnosti, Vlada predvođena Milanom Stojadinovićem u Skupštini 23. jula 1937. godine usvaja Konkordat. Izglasavanje je praćeno već opisanom „krvavom litijom”, proisteklom iz molepstvija za bolesnog patrijarha Varnavu, koji se nešto kasnije upokojio pod nerazjašnjenim okolnostima. Ovi događaji doveli su do duboke političke krize – Sveti arhijerejski sabor je isključio iz Crkve sve ministre i narodne poslanike pravoslavne vjeroispovijesti koji su podržali Konkordat. „To je bila veoma teška kazna, koja je pogađala i moralni i politički ugled isključenih iz crkve i oni nisu, naročito pod psihozom kakva je tada bila u narodu, mogli biti ravnodušni prema njoj” (Slijepčević, 2002: 591).

Ozbiljnost i složenost situacije dovela je do promjene politike Vlade i odustajanja od usvojenog zakona koji nije potvrđen na sjednici Senata. Ako sve ovo imamo u vidu, lako je uvidjeti sličnosti događaja iz 1937. sa ovima iz 2020. godine. Očigledno je mitropolit Amfilohije, kao arhiepiskop cetinjski i duhovni vođa litija, i te kako bio svjestan maksime: „Historia magistra vita est.” i umnogome se vodio postupcima svojih prethodnika u rješavanju teške situacije u kojoj se u Crnoj Gori našla SPC. Usvajanje Zakona o slobodi vjeroispovijesti ili uvjerenja o pravnom položaju vjerskih zajednica, koji je donijela Skupština Crne Gore 27. decembra 2019. godine glasovima 41 poslanika vladajuće koalicije, doveo je do nezadovoljstva koje je rezultiralo litijama. Usvajanje zakona praćeno je nemirima u Narodnoj skupštini i hapšenjem opozicionih poslanika. Sam zakon je u znatnom dijelu javnosti tumačen kao sporan, naročito članovi 62 i 63³, koji su zahtijevali od Srpske pravoslavne crkve da dokaže pravo svojine nad crkvama i manastirima sagrađenim prije 1918. godine. Sporni zakon je zahtijevao od SPC da se registruje i da na taj način odbaci svoje vjekovno postojanje. U tom dijelu Zakon o slobodi vjeroispovijesti se kosi i sa statusnim pravom koje je kodifikovao Evropski sud za ljudska prava, a u kome se pravi razlika između postojećih „tradicionalnih” i novoosnovanih crkava i vjerskih zajednica. Evropski sud za ljudska prava u slučaju „Sveti manastiri protiv Grčke”, iz 1994. godine, ukazao je da postoje tradicionalne, postojeće vjerske zajednice koje su u velikom broju evropskih država nastale prije nego što su te moderne države osnova-

³ Član 63. Organ uprave nadležan za poslove imovine dužan je da, u roku od godinu dana od dana stupanja na snagu ovog zakona, utvrdi vjerske objekte i zemljište koji su u smislu člana 62 ovog zakona državna svojina, izvrši njihov popis i podnese zahtjev za upis prava državne svojine na tim nepokretnostima u katastar nepokretnosti. Organ uprave nadležan za poslove katastra dužan je da upis zahtjeva iz stava 1 ovog člana izvrši u roku od 15 dana od dana podnošenja zahtjeva, o čemu, bez odlaganja, obavještava vjersku zajednicu koja koristi objekte i zemljište iz stava 1 ovog člana.

Član 64. Po pravosnažnosti odluke kojom se vrši upis prava državne svojine u katastar nepokretnosti u skladu sa članom 62 st. 1 i 2 ovog zakona, vjerska zajednica nastavlja sa korišćenjem objekata i zemljišta koji su predmet upisa do odluke državnog organa nadležnog za odlučivanje o državini, korišćenju i raspolaganju ovim objektima i zemljištem. Zakon o slobodi vjeroispovijesti ili uvjerenja i pravnom položaju vjerskih zajednica („Sl. list CG“, br. 74/2019).

ne⁴. Odbacivanjem istorijskog kontinuiteta i pravnog subjektivita SPC vladajući režim je dao sebi pravo da ugrozi i imovinska prava SPC. Zvaničnici Vlade Crne Gore su istupili sa stavom da se „ovim zakonom na jasan i transparentan način rješava pitanje državne imovine”⁵. Predsjednik Crne Gore Milo Đukanović je obrazložio funkciju i cilj zakona rekavši da „Srpska pravoslavna crkva želi da čuva svoj vjerski monopol u Crnoj Gori kako bi opstruirala uspostavljanje pravne države i da i dalje nastavi da koristi ono što njoj, saglasno pravnom sistemu Crne Gore, ne pripada”⁶.

Usvojeni zakon je dominantno među pravoslavnim življem doživljen kao diskriminatoran, jer se njime ugrožavaju prava vjerskih zajednica na izvođenje vjerskih obreda i udruživanje, a vjernicima se ugrožava pravo da ne smiju „patiti ili biti maltretirani” zbog svojih vjerskih ubjeđenja, što je zagantovano međunarodnim konvencijama o pravima čovjeka (Mirović, 2021: 485). Mnoštvo ljudi tražilo je način kako da ispolji svoje nezadovoljstvo i suprotstavi se zakonu koji je doživljen kao prijetnja ne samo po Srpsku pravoslavnu crkvu u Crnoj Gori nego i po ono što je veliki dio stanovništva Crne Gore doživljavao kao bitan element svog identiteta. Narodni bunt i nezadovoljstvo pretočeni su u molitveni hod, litije koje su, slikovito rečeno, postale odgovor na pitanje:

„Kome da predam crkvu u mom selu pored koje sam položio kosti svoje majke i bližnjih? Ili one, na koje svi jurišaju u kojoj sam kršten vodom i Duhom i postao hrišćanin? Kako da predam ključeve Sabornog hrama, iz koga smo krenuli – u kome sam primio sveštenu zalag vječnog života, za koji ću odgovarati na Hristovom sudu. Kako da predam ono zrno soli kojim solimo pogaču od Cara Lazara do dana današnjeg? Kome da damo onaj kvasac vječnoga života koji nam je prenio Sveti Sava, kojim osam vjekova u našim dušama narasta Carstvo Božije? Mogu se čovjeku vezati ruke, ali ne možeš vezati Čovjeka u njemu“ (Marojević, 2017: 70).

Litije posmatrane kao pravoslavni bogoslužbeni obred imale su višestruk značaj i ulogu u društvu. Doprinisile su integraciji pojedinca u zajednicu, razvoju društvene solidarnosti i kohezije. Snažile su jačinu i istrajnost ubjeđenja, vjerovanja, a samim tim i snagu i jedinstvo zajednice. „Suština vjerskog obreda, na primjer jeste u tome da se uspostavi odnos s apsolutnom i mističnom moći (bogom), a funkcije obreda mogu da budu različite: društvena integracija, duševna rasterećenja, prilagođavanje na promjene (kao kod obreda prelaza), prikaz reda u prirodi i poretka u zajednici” (Šušnjić, 2009: 424).

Litije su postavljale jasne smjernice u nesigurnim i burnim vremenima, patrijarh Var-

⁴ (<https://zakoni.skupstina.me/zakoni/web/dokumenta/sjednice-radnih-tijela/2744/6855-23-3-20-8-.pdf>, pregledano 11. 11. 2021).

⁵ <https://www.gov.me/clanak/199422--izjava-generalne-direktorke-direktorata-za-odnose-sa-vjerskim-za-jednicama-u-ministarstvu-za-ljudska-i-manjinska-prava-zane-filip> (pregledano 12. 1. 2022).

⁶ <https://old.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Vijest%20dana&datum=2019-06-09> (pregledano 12. 1. 2022).

nava je u svojoj poslanici opominjao:

„Ko seje vetar žanje oluju, u svetu se sejaio vetar neverja, nepravde, pa je razumljivo što se danas žanje oluja. Ta oluja se nalazi u svetskim, političkim socijalnim i ekonomskim krizama. Čudnovate su pri tome te krize. I pored izobilja svih zemaljskih dobara oseća se oskudica... Oluja preti celoj vekovnoj kulturi, koja je izgrađena na hrišćanskoj osnovi carstva Božjega“ (Varnava, prema Slijepčević, 2002: 59).

Litije su postavljale putokaz za snalaženje u društvenom nevremenu koje je potresalo Crnu Goru. Opstanak u uslovima nesigurnosti i neizvjesnosti određen je postojanjem nekog višeg cilja koji daje smisao i određuje odnos pojedinca i zajednice prema izazovima prirodnog i društvenog univerzuma.

„Čovjeku je potrebna mapa njegovog prirodnog i društvenog svijeta bez koje bi bio smeten i nesposoban da djeluje svrhovito i konsistentno. Ne bi se mogao orijentirati i naći za sebe čvrstu točku koja mu omogućava organiziranje svih utisaka koji na njega djeluju. Bilo da vjeruje u čarobnjaštvo i magiju kao krajnje objašnjenje svih događaja, bilo u duh svojih predaka koji rukovode njegovim životom i sudbinom, bilo u svemogućeg boga, koji će ga nagraditi ili kazniti, bilo u moć znanosti koja će dati odgovore na sve ljudske probleme – nema nikakve razlike sa stajališta njegove potrebe za okvirom orijentacije. Njegov svijet čini mu se osmišljenim, a on se osjeća sigurnim u svoje ideje jer vidi da se one podudaraju s onim što ga okružuje“ (From, 1984: 56 - 57).

Poruke sveštenstva sa litija su jasno mapirale puteve učesnika. U skladu sa tim, episkop raško-prizrenski Teodosije navodi: „Danas je vreme za molitvu, za naš vapaj, da nas zaštiti Gospod i Sveti, koji u sebi nose silu Božju. Da zašтите svetinje naše jer mi, čuvajući naše svetinje, čuvamo svoje biće, svoj identitet, svoju veru, nadu. Ako mi čuvamo svetinje te svetinje čuvaju našu dušu“ (Teodosije, prema Jokić, 2021). Ovo nas upućuje na još jednu funkciju litija, one su doprinosile učvršćivanju identiteta vjernika. „Sveti Jovan Zlatousti je litijama pravovjernih, želio da umanjí značaj veoma popularnih arijanskih litija“ (Jokić, 2017: 70). A ove litije, čiji smo savremenici, predstavljaju izraz borbe za očuvanje identiteta naroda. Patrijarh Porfirije kaže: „Bori se narod za svoje svetinje, ne da ih. Bori se za svoj identitet pravoslavni i srpski, za svoje ćirilično pismo, za svog Njegoša, Marka Miljanova, za Crnjanskog i Andrića. Bori se za egzistenciju sopstvene dece”.⁷

Sa druge strane, i tvorcí spornog zakon ističu njegovu usmjerenost ka rješavanju važnih identitetskih pitanja. Tako, npr. predstavnik Vlade Crne Gore na konferenciji za štampu povodom predloga zakona u maju 2019. kaže da je „riječ je o veoma značajnom pravnom

⁷ [s://www.standard.co.me/drustvo/novoizabrani-patrijarh-spc-porfirije-podrzavao-litije-narod-se-bori-za-pravoslavni-i-srpski-identitet/](https://www.standard.co.me/drustvo/novoizabrani-patrijarh-spc-porfirije-podrzavao-litije-narod-se-bori-za-pravoslavni-i-srpski-identitet/) (pregledano 12. 2. 2022).

aktu, kojim se utvrđuju važna pitanja kulturnog identiteta građanske Crne Gore”⁸. U sličnom duhu i predsjednik Crne Gore Milo Đukanović u javnom obraćanju upozorava:

*„Ovo, ovo je neka nova Crna Gora, na koju ćete se morati naučiti, u protivnom, imaćete ozbiljne probleme sa otporom Crne Gore, prema svakom ko pokušava da na bilo koji način ugrozi njenu nezavisnost, suverenost i pravo na izbor strateškog puta u budućnost“.*⁹

Sličnog stava je i predsjednik Vlade Crne Gore Duško Marković koji je izjavio da taj zakon „predstavlja završni korak na istorijskom putu kulturne emancipacije Crne Gore”¹⁰.

Razrješavanje „crkvenog pitanja” u Crnoj Gori nije bilo aktuelno samo tih dana, već je problematizovano još od referenduma, što je dobro primijetio i Velibor Džomić, rekavši da je crkveno pitanje od 2006. godine dobilo „status ključnog pitanja ’državnog i nacionalnog identiteta bez obzira što je u Crnoj Gori bio i ostao u primjeni ustavni sistem odvojenosti Crkve i vjerskih zajednica od države” (Džomić, 2021).

Zakon o slobodi vjeroispovijesti je, sudeći po reakciji koju je izazvao, stvorio osjećaj ugroženosti i uslovio okretanje religiji. Litije su omogućavale učesnicima da se odrede povodom brojnih pitanja, ukazivale su na postojanje jasnog i nedvosmislenog identiteta, „društvenog karaktera” koji nije tako lako prihvatao „novu Crnu Goru”. Okretanje religiji u ovim uslovima je razumljivo, upravo jedna od njenih značajnijih uloga u životu svakog čovjeka sastoji se u tome što ona nudi ne samo lični nego i kolektivni identitet. Ona odgovara na pitanje svakog pojedinačnog vjernika „ko sam ja i gdje je moje mjesto u strukturi svijeta” (Šušnjić, 2009: 405).

U tradicionalnim društvima (kakvo je i naše) identitet pojedinca se mnogo više oblikovao pod uticajem zajednice, a društveno i kulturno utemeljenje je izraženije u odnosu na individualno utemeljenje svojstveno modernom društvu. From govori o „društvenom karakteru”¹¹ (From, 2017: 63), koji je zajednički većini članova iste kulture i čija je funkcija uobličavanje i kanalisiranje ljudske energije u okviru datog društva radi neprekidnog funkcionisanja samog društva. On smatra da ne postoji „društvo” uopšte, već samo utvrđene, specifične društvene strukture koje funkcionišu na različite i utvrđene načine. From ističe da iako se ove društvene strukture mijenjaju u toku svog istorijskog razvitka, one su ipak relativno određene

⁸ <https://www.gov.me/clanak/199422--izjava-generalne-direktorke-direktorata-za-odnose-sa-vjerskim-zajednicama-u-ministarstvu-za-ljudska-i-manjinska-prava-zane-filip> (pregledano 13. 2. 2022).

⁹ <https://www.in4s.net/ovo-ovo-je-neka-nova-crna-gora-na-koju-cete-se-morati-nauciti/> (pregledano 13. 2. 2022).

¹⁰ <https://www.in4s.net/ovo-ovo-je-neka-nova-crna-gora-na-koju-cete-se-morati-nauciti/> (pregledano 13. 2. 2022).

¹¹ „Pod ovim pojmom ja razumem suštinu karakterne strukture koja je zajednička većini članova iste kulture, suprotno individualnom karakteru po kome se ljudi razlikuju jedan od drugog iako pripadaju istoj kulturi. Pojam društvenog karaktera nije statistički pojam u smislu da je on samo zbir svih karakternih osobina koje se mogu naći kod većine ljudi u datoj kulturi” (From, 2017: 63).

u svakom datom istorijskom periodu, i društvo može da postoji jedino ako funkcioniše u okviru svoje određene strukture (From, 2017: 64).

Litije su očigledno promovisale društvenu strukturu svog vremena ili „društveni karakter” koji je znatan broj vjernika, doživljavao kao svoj zajednički karakter. Ugrožavanje „društvenog karaktera”, tj. kolektivnog identiteta, a samim tim i ličnog koji je njim bio određen, pokrenulo je ono što From naziva „ljudskom energijom” u odbranu svog identiteta, odnosno odbranu utvrđene i prihvaćene društvene strukture. „Identitet se moćno ispoljava kada je ugrožen. Moja svest o mome ja posledica je nevolja u kojima se nađem. Nevolja je škola duhovnog odrastanja” (Šušnjić, 2009: 406).

Litije kao socijalni fenomen ukazale su i na prisustvo određenih kolektivnih obrazaca. Na litijama su isplivali i neki oblici svjesnosti (obrazaca ili struktura) koje je teško empirijski prikazati, a koje bi ipak valjalo u određenju ovog fenomena zahvatiti. U njihovom određenju moramo se osloniti na Jungove arhetipe¹², praslike, naslijeđene obrasce nastale nagomilavanjem ponovljenih iskustava, a koji, iako zajednički svima, uređuju individualni doživljaj pojedinca. Iz potisnutih sfera isplivali su obrasci kolektivno nesvesnog sa kojima smo rođeni i koji određuju naš zajednički doživljaj svijeta – npr. arhetipske slike poput onih o Kosovu bile su čest simbol litija. A mitropolit Amfilohije je dobro zaključio da „Kosovo i Metohija nije geografija jednog prostora, već topografija životnog smisla i opredjeljenja”¹³.

Naslijeđeni kolektivni obrasci i nagomilana istorijska iskustva su dio kulturnog identiteta jednog naroda. Ratko R. Božović u svojoj definiciju kulturnog identiteta ističe: „Kulturni identitet uključuje svijest o vlastitoj kulturi i istoriji; uvažavanje tradicije društva i etnosa kome se pripada; prepoznavanje i vrednovanje sopstvenih tvorevina i postignuća kao što su jezik, običaji, vjerovanje, način života, iz čega posebno proizilazi odnos prema novinama, razvojnim promjenama unutar svoje kulture, kao i odnos prema drugim kulturama na spoljašnjem planu” (Božović, 2010: 14). Očuvanje i održivost kulturnog identiteta čvrsto su povezani sa kulturom sjećanja, ona omogućava pojedincu da odredi svoje samopoimanje i okvir svog postojanja (Hol 1996). Kuljić ističe važnost kulture sjećanja koja „na planu ličnog i kolektivnog pamćenja označava manje ili više osmišljen odnos prema prošlosti i konstruktivni karakter stava prema prošlim iskustvima s obzirom na sadašnjost i budućnost” (Kuljić, 2006: 7).

¹² „Za razliku od lične prirode, svesne psihe, postoji jedan drugi psihički sistem kolektivnog, ne-ličnog karaktera. On postoji pored naše svesti, koja je sa svoje strane potpuno lične prirode, koju mi čak i kada dodamo individualno nesvesno kao privezak – smatramo jedinom koja se može saznati. Kolektivno nesvesno se ne razvija individualno, već se nasleđuje. Ono se sastoji iz pregzistentnih formi, Arhetipova, koji tek sekundarno mogu postati svesnim i sadržajima svesti dati uokvirenu formu“ (Hark, 1998:54).

¹³ Mitropolit Amfilohije, http://www.spc.rs/sr/mitropolit_amfilohije_kosovo_je_nas_sveti_grad_jerusalim, (pregledano 13. 12. 2021).

Suština identiteta svoje utemeljenje pronalazi u istorijskoj prošlosti, međutim, ta prošlost nije svrsishodna, niti održiva, ukoliko nije na adekvatan način inkorporirana u savremenu društvenu praksu postajući njen originalni dio. Smatramo da je za učesnike litija identitetsko pitanje bilo od značaja upravo zato jer su osjetili da im se oduzima pravo na „kulturu sjećanja”, a time bi bili osuđeni i na gubitak vlastitog identiteta, ne samo kulturnog već i nacionalnog, koji je u velikoj mjeri određen i vezan za kulturni identitet. Šušnjić opravdano smatra da je gubitak identiteta ravan smrti. Zato se mit teško odbacuje, jer se po njemu prepoznaje zajednica i njen vrednosni sistem, npr. kosovski mit i srpski narod (Šušnjić, 2015: 339). Jung naglašava da „kada se arhetip pojavi u snu, u mašti ili u životu, on uvek ima poseban „uticaj” ili moć prema kojoj deluje numinozno, odnosno fascinirajuće ili podstiče na delanje” (Hark: 1998: 28). Liti-je su pokretačku snagu nalazile upravo u arhetipskim slikama koje su snažno određivale opredjeljenje njenih učesnika. Kao što reče Bečković: „Pokrenulo ih je nešto dublje od pameti i starije od razuma – sila koja nije sasvim od ovoga svijeta”¹⁴. Kult Svetog Vasilija duboko usađen u svijesti crnogorskog naroda jasno je usmjeravao njegovo opredjeljenje, čemu svjedoči zavjet dat na Trojičindanskom saboru u Podgorici: „zavjetovanje Bogu živom, Svetom Vasiliju Ostroškom i Svetom Petru Cetinjskom – da će čuvati, obnavljati i braniti svoje svetinje, ćivote svetitelja, groblje, crkve i manastire”.¹⁵

Početak litija obilježio je prenos moštiju Svetog Vasilija iz Manastira Ostrog u Nikšić, zaklinjanje svetitelju i podsjećanje na zavještajno pismo: „I ko bi pokušao da otme od manastira, oteo Gospod Bog takvom razoritelju njegov dom, kuću i stoku sa sinovima i sav imetak da mu Gospod Bog zatre i raspe odjednom u vijekove, Amin! Da njegov dom nastrada u vijekove, amin!” (Jokić, 2021: 5).

Prenos moštiju je inače veoma rijedak događaj kome se pribjegavalo obično u nekim vanrednim okolnostima, usljed neke opasnosti ili naročite narodne potrebe. Mošti Svetog Vasilija pomjerane su 1996. godine, nakon čega se u znak poštovanja svetitelja i sjećanja na taj događaj organizuju litije u Nikšiću, koje su postale jedan od simbola grada. Time se doprinosi i poštovanju kulta Svetog Vasilija koji se smatra zaštitnikom ne samo Nikšića nego svekolikog crnogorskog naroda. Odbrana Manastira Ostrog i moštiju Svetog Vasilija predstavlja jedan od svetih zadataka Crnogoraca (Jovović, 2021: 163). Knez Nikola je hrabrio Crnogorce pred bitku pominjući ime ovog svetitelja: „A kad dođe potreba i ja vam rečem: u smrt, u smrt onda. Bog i Sveti Vasilije bit će nam u pomoći. Živjeli moji sokolovi” (Jovović, 2021:165).

¹⁴ <https://iskra.co/region/matija-beckovic-o-litijama-u-crnoj-gori-zemlja-je-progovorila-i-potegla-oruzje-koje-se-bez-velike-nevolje-ne-poteze/> (pregledano 13. 12. 2021).

¹⁵ ww.barskiportal.com/lat/drustvo/pogledajte-zakletvu-20-000-ljudi-koji-su-se-okupili-u-odbranu-spc-u-crnoj-gori.php pregledano (pregledano 13. 12. 2021).

Crna Gora je često svjedočila da su neke pojave kratkog daha, kao treptaj ili svijeća na vjetru, dok druge svojom istrajnošću i stamenošću prkose vjekovima. Strukture kao što su brak, država, crkva, privatna svojina su postojane, otporne na promjene u vremenu, dok pojave vezane za život jedinke vrijeme razlaže mnogo brže. Strukturi pripadaju vjekovi, ličnoj odluci tren. Ništa se sporije ne mijenja od kolektivno usvojenih i navikom i običajima učvršćenih mišljenja, vjerovanja i vrednovanja: njima pripada vrijeme dugog trajanja (Šušnjić, 2009: 285).

Učesnicima litija je očigledno pred očima bila jasna slika – vječnost naspram prolaznosti¹⁶ – i kao što su nekad pred bitku pozivali na pomoć Svetog Vasilija i Boga (Petrović, 1936: 74), u odbranu svetinja se u našim vremenima prolamalo ulicama i trgovima: „Ne damo svetinje! U njima je naše biće. Zato ova žrtva neće i ne smije propasti, zato će ova žrtva živjeti i svjedočiti za nas pred našim precima i pred našim potomcima da smo bili na putu istine i pravde!” (Jokić, 2021: 25).

O vječnosti kao ideji vodilji litija govori i Matija Bečković, nazivajući ih duhovnim stazama u kojima su se vjekovi povezavali, sreli preci i potomci, a učesnici litija su hodili za svojim svetiteljima:

*„Ako me oči ne varaju, koliko mogu da vidim iz ove daljine oni na litijama ne samo da učestvuju nego su i najuočljiviji, ponosni na svoju duhovnu djecu i što još uvijek postoje ljudi. I ne samo oni. Gotovo da nema odsutnih. Ko se malo bolje zagleda vidjeće i Svetog Vasilija, Stefana, Arsenija, Joanikija, i čorav može vidjeti da pred Kućima ide Marko Miljanov, pred Vasojevićima Miljan Vukov, pred Durmitorcima Bajo Pivljanin, pred Moračanima i Rovčanima Gavriilo Dožić tek prispio iz Dahaua, pred Bokeljima Lazar Hrebeljanović i Stjepan Mitrov Ljubiša“.*¹⁷

Kao što to Bečković slikovito prikazuje, sabiranje i zajedništvo u teškim vremenima, kroz litije, ukazuje na usmjerenost naroda ka još jednoj ideji koja se može dovesti u vezu sa naslijeđenim obrascima. Sergej Horužij ističe kao potpuno prirodno stanje težnju slovenskih zemalja da u vremenima iskušenja i promjena, kada je potrebno ponovo se osvjedočiti u vlastite duhovne i kulturne izvore, definisati nova usmjerenja i strategije u svijetu koji se mijenja, svijest okreće ideji sabornosti (Horužij, 2013: 7). Ideja o sabornosti danas se prihvata „kao drevni deo fonda istorijskog pamćenja i pojmovnog fonda pravoslavne i slovenske svesti” (Horužij, 2013: 7). Razmatranje ideje sabornosti u kontekstu određenja litija nam je važno, jer omogućava uvid u samu suštinu narodnog sabiranja i usmjerenja. Osnovna pretpostavka sa-

¹⁶ <https://old.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Drustvo&clanak=742779&datum=2020-05-01> (pregledano 13. 12. 2021)

¹⁷ <https://old.dan.co.me/?nivo=3&datum=2020-04&rubrika=Kultura&clanak=739989&najdatum=2020-04-06> (pregledano 13. 12. 2021).

bornosti je, prema mišljenju Horužija, „Božja blagodat”, ličnost i identitet slobode i jedinstva. Ličnost je usmjerena ka pridobijanju Božje blagodati, što je lični, a ne društveni zadatak, i moguć je samo kroz lični duhovni trud. Tako da, bez obzira na sabornost, svaki pojedinac se javlja kao slobodna ličnost koja se određuje prema pitanju od najvećeg značaja. Homjakov ističe da je modus bića Crkve sabornost, a taj modus predstavlja posebnu vrstu jedinstva, saborno jedinstvo, koje povezuje sve članove Crkve. Homjakov dalje tvrdi da je konstitutivno svojstvo sabornog jedinstva „identitet jedinstva i slobode”. Saborno jedinstvo je potpuno drugačije u odnosu na obične kolektive povezane zajedništvom materijalnih interesa. Saborno jedinstvo je „jedinstvo slobodno i organsko, životvorno načelo koje je Božija blagodat uzajamne ljubavi” (Horužij, 2013: 12). Ono podrazumijeva „živu ličnost”, a Crkva tokom svog života svjedoči o sebi osobitom sveopštom saglasnošću svojih članova – saglasnošću ne po pogledima, ne po ciljevima, već opštim pripadanjem zajednici koja ima predsvjetsku prirodu; takva saglasnost je specifična sposobnost ličnog bića, a sama ova priroda je takođe ličnosna i ipostasna (Horužij, 2013: 12). Sabornost, kao dio istorijskog pamćenja, predstavlja okosnicu litija. Molitveni hod u kome svako ponaosob prinosi svoju molitvu, određuje se ličnosno prema onome što smatra svetim i neprikosnovanim. Taj unutrašnji osjećaj učesnike litija povezuje u jednu cjelinu, u jedan mistički religiozni osjećaj, saborno jedinstvo, u osjećaj „zajedničkosti sudbine i života”¹⁸ (Horužij, 2013: 13). Učesnici litija su svjedočili svoja uvjerenja svojom ličnosti, cijelim svojim moralnim bićem, svojim imenom, težili su ka sabornosti kroz ustanovljavanje ličnosnog načela, težili su stvaranju jedne zajednice koja je skoro postala utopija, u kojoj je ličnosno-idealno i kolektivno-društveno u potpunosti ostvareno. To je zajednica ljudi koji se odriču svog egoizma, koji se ujedinjuju na temelju etičkog principa „slobodne moralne saglasnost svih” (Horužij, 2013: 15).

Litije su pretvorile ulice i trgove u crkve, nikad jasnije i lakše nije bilo pronaći saglasnost sa drugima i ostvariti zajedništvo. Činilo se da nije bilo podjela po materijalnom, obrazovnom ili bilo kom drugom statusu, razlike su bile samo u odgovoru na pitanje braniš li sveti-nje ili ne!¹⁹ Mnogi su odgovor na to pitanje shvatali kao moralnu obavezu, pojavili su se spiskovi ljekara, profesora, pomoraca, inženjera i mnogih drugih koji su pružali podršku Crkvi i

¹⁸ Za sve rane slovenofile je karakteristična idealizovana predstava o ruskoj opštini. Opština se zasniva na principu „saglasnosti nesebičnih ličnosti”, a ujedinjujući princip opštine je „slobodna moralna saglasnost svih”, „savez ljudi koji se odriču svog egoizma, svoje ličnosti... (Ali) u opštini se ne gubi ličnost... ona sebe pronalazi u višem pročišćenom vidu... u saglasnosti nesebičnih ličnosti. Ujedinjujući princip opštine je etički, to je slobodna moralna saglasnost svih.” Za više pogledati Sergej S. Horužij, „Ideja sabornosti: njeni pravoslavno – slovenofilski izvori i perspektive u savremenom postsekularnom svetu” (Horužij, 2013: 15).

¹⁹ <https://www.slobodnaevropa.org/a/apelima-brane-spc-i-amfilohija/30696894.html> (pregledano 13. 1. 2022).

podršku litijama.²⁰ Izdvojićemo neke od podrški koje su tih dana upućivane SPC. Dio akademske zajednice iz Nikšića, 120 doktora nauka, profesora, magistara podržalo je Srpsku pravoslavnu crkvu, poručujući:

„I kao što bez slobode nema ni vjere, ni znanja, ni zdravlja, tako nema ni zajednice bez slobode, niti slobode ima bez zajednice. Stoga, iz porte ovog svetog Hrama, koja je zadnjih mjeseci postala agora, svojevrsno sveučilište i katedra sa koje se predaje i nadaleko širi duh slobode, uz molitve našem Gospodu Isusu Hristu, složno poručujemo: ne damo svetinje!”²¹

Slične odgovore su slali ljekari i medicinski radnici, navodeći da treba težiti duhovnom i tjelesnom jedinstvu čovjeka, vodeći se riječima patrijarha Pavla: „Budimo ljudi”. To je jedini cilj kome svi hrlimo i težimo (Jokić, 2021: 117)²². Uostalom, to je i primijetio i blaženopočivši mitropolit Amfilohije, rekavši: „Evo naroda Božjeg, naroda Svetog Vasilija Ostroškog, Svetog Petra Cetinjskog. Drevna latinska poslovice kaže: „Vox populi, vox dei”! Glas naroda je glas Božiji. Upravo takav narod se sabira i sabrao, tih dana u Crnoj Gori” (Mitropolit Amfilohije, prema Jokić, 2021: 117).

Borba za ono što je narod doživljavao kao sveto i neprolazno rasplamsala se u jedinstven pokret. Zakon o slobodi vjeroispovijesti je ona iskra koju je Njegoš opisao stihovima „Udar nađe iskru u kamenu, bez njega bi u kam očajala”. Iskra koja je pokrenula skrivenu snagu naroda i po riječima mitropolita Amfilohija dovela do jedinstvenog fenomena u pravoslavnom svijetu, pojavu litija kao pokreta koji se borio za odbranu svetinja.²³

²⁰ <https://pvnovine.com/apel-270-prosvetnih-radnika-iz-niksica-hocemo-nasu-drzavu-crnu-goru-pravu-i-zdravu-apelujemo-da-se-povuce-diskriminatorski-zakon/>²⁰ <https://www.slobodnaevropa.org/a/apelima-brane-spc-i-amfilohija/30696894.html> (pregledano 15. 1. 2022);

<https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/448379/preko-1600-inzenje-potpisima-podrzali-crkvu>;

<https://www.slobodnaevropa.org/a/apelima-brane-spc-i-amfilohija/30696894.html> (pregledano 16. 1. 2021).

<https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/445041/jos-15-ljekara-iz-niksica-na-spisku-sa-svojim-narodom-i-uz-svoju-crkvu> (pregledano 16. 12. 2021); <https://www.slobodnaevropa.org/a/apelima-brane-spc-i-amfilohija/30696894.html> (pregledano 16. 1. 2022).

²¹ <https://www.standard.co.me/drustvo/uprkos-zabrani-gradani-u-niksicu-posle-molebana-krenuli-u-protestnu-setnju/>²¹ <https://pvnovine.com/apel-270-prosvetnih-radnika-iz-niksica-hocemo-nasu-drzavu-crnu-goru-pravu-i-zdravu-apelujemo-da-se-povuce-diskriminatorski-zakon/>; <https://www.slobodnaevropa.org/a/apelima-brane-spc-i-amfilohija/30696894.html> (pregledano 15. 1. 2022).

<https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/448379/preko-1600-inzenje-potpisima-podrzali-crkvu>;

<https://www.slobodnaevropa.org/a/apelima-brane-spc-i-amfilohija/30696894.html> (pregledano 16. 1. 2022).

<https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/445041/jos-15-ljekara-iz-niksica-na-spisku-sa-svojim-narodom-i-uz-svoju-crkvu> (pregledano 16. 12. 2021); <https://www.slobodnaevropa.org/a/apelima-brane-spc-i-amfilohija/30696894.html> (pregledano 16. 1. 2022).

²² <https://www.in4s.net/spisak-nije-konacan-do-sada-178-ljekara-podrzalo-ljekare-iz-niksica-jer-kolege-moje-su-braca-moja/> (pregledano 16. 2. 2022).

²³ <https://youtu.be/Kxw7uhukgUA> (pregledano 16. 2. 2022).

3. LITIJE KAO DRUŠTVENI POKRET

Usvajanje spornog zakona izazvalo je burnu reakciju koja je iznenadila mnoge. To je dobro primijetio Matija Bečković: „Kada se činilo da su se Crnogorci predali, da su pristali na sve i mogu bez svega, ustali su i pokazali da ne mogu bez onog najsvetijeg i najbitnijeg, svoje crkve i vere u Boga” (Bečković, 2020: 28).

Na ulicama i trgovima mnogobrojni građani su tražili način kako da izraze svoje nezadovoljstvo i da se odupru spornom zakonu. Spontana okupljanja građana poslije nekoliko nedjelja dobila su određenu formu. Episkopski savjet Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori, neposredno pred Božić 2020. godine, odlučio je da Crkva organizuje narodna okupljanja dva puta nedjeljno u terminu u kom su se i do tada odvijala, „poslije večernje službe i molebana, u mjesnim hramovima. Sadržaj protestnih poruka i putanju molitvenih litija – odrediće narod i mjesno sveštenstvo uz blagoslov eparhijskih arhijereja”²⁴.

Litije koje su tema ovog rada održane su 2020. godine, i prvenstveno predstavljaju bogoslužbeni obred. Kao i mnoge prije njih, i one su bile pribježište u nevolji, zajednička molitva prinošena Bogu, sabornost na djelu. Međutim, one imaju još jednu dimenziju koja je predmet našeg interesovanja, slično pomenutoj „krvavoj litiji”, one su odražavale protest, bile su glas pobune protiv normi koje je nametao sistem. Dok je litija iz 1937. ostala na nivou protesta, litije iz 2020. godine su prerasle u jedinstven pokret, nikad ranije viđen u Crnoj Gori, pokret koji je doveo do prve demokratske smjene vlasti. Vijest o usvajanju Zakona o slobodi vjerspovijesti je odjeknula kao prasak, ostavljajući za sobom zaglušujuću tišinu iz koje se izrodio tih, uporan i nepopustljiv pokret. U redovima ljudi koji su mjesecima sa ikonama šetali ulicama gradova i sela vidjela se odlučnost i riješenost da ne prihvataju ono što su im nameтали oni koje su do juče doživljavali kao nedodirljive, svemoguće, one protiv kojih se nisu ni bunili, jer su mislili da ih je nemoguće pobijediti. Dizanjem ruke u Skupštini poslanici vladajuće koalicije postali su apostate, otpadnici od pravoslavne vjere. Episkopski savjet Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori²⁵ 29. decembra 2019. god. donio je odluku da svi oni koji su glasali za sporni zakon budu isključeni iz Crkve. Sveštenstvo se našlo u neočekivanoj ulozi predvodnika pokreta koji se borio protiv normativnog rješenja koje je bilo u sukobu sa opšterihvaćenim uvjerenjima. Nametnuti sistem vrijednosti je bio u sukobu sa vrijednostima koje su bile u osnovi identiteta naroda, a pokret se usmjerio na borbu za razrešenje društvenog problema koji se ticao cijelog društva, a ne samo crkve. Ukoliko bismo slijedili Turenovo

²⁴ <https://www.vijesti.me/kolumne/584503/litije-sedam-iskoraka-emancipacije> (pregledano 13. 4. 2022).

²⁵ <https://www.in4s.net/evo-ko-je-sve-iskljucen-iz-pravoslavnog-hriscanstva/> (pregledano 16. 2. 2022).

određenje društvenih pokreta, onda bismo rekli da se na društvenoj sceni odvijala borba za kontrolu „društvenog historiciteta”. Kako bi problematika kojom se bavimo bila zaokružena, u nastavku rada analiziraćemo pokrete kao društveni fenomen.

3.1. Društveni pokreti – definicija i teorijski pristupi

U sociološkoj literaturi susreću se brojna određenja nastanka i uopšte definisanja društvenih pokreta. Tom Botomor društvene pokrete određuje „kao kolektivno nastojanje da se u društvu kome pokret pripada izvedu (pospeše), ili spreče promene” (Botomor, 1983: 22).

Društveni pokreti su bitan element društvenih promjena i imaju važnu ulogu u rušenju autoritarnih političkih režima. U najširem smislu govoreći, društveni pokreti imaju dugu istoriju, ali u onom obliku kakvom ih danas poznajemo, oni predstavljaju pojavu koja se vezuje za moderno društvo.²⁶ Tom Botomor pravi razliku između prepolutičkih pokreta i modernih društvenih pokreta, koji su direktno uključeni u politički konflikt, čvršće ideološki usmjereni i po pravilu su širi i trajniji (Botomor, 1983: 22). Osim problematikom definisanja, savremene teorije se bave i raspravom o odnosu pokreta i partija. Komparativne analize ističu da pokreti za razliku od političkih partija nisu tako čvrsto organizovani, nemaju regularno članstvo koje je lako identifikovati. Pripadati pokretu znači dijeliti određene društvene poglede ili doktrine i, na temelju toga, biti spreman na određeni nivo participacije u aktivnostima pokreta. Uspješan društveni pokret djeluje stvarajući uslove za promjenu politike ili režima, dovodeći u pitanje njihovu legitimnost i stvarajući atmosferu za različita mišljenja i alternative. Efikasnost pokreta zavisi od njegove sposobnosti da iznjedri jednu ili više političkih organizacija ili da osvoji neku od postojećih političkih institucija. Smatra se da uspješnost pokreta zavisi od njegove sposobnosti da uobliči idejnu platformu koja može da podstakne entuzijazam i politički aktivitet širokih masa kao i sposobnosti da stvori pogodne političke instrumente za uspješnije ostvarivanje svojih ciljeva. (Vrcan, Pavlović u Turen: 1983).

Među autorima koji proučavanju društvenih pokreta daju naročit značaj ističe se Alen Turen. On smatra da je glavni cilj društvenih sukoba borba za ostvarenje kontrole nad društvenim historicitetom, pri čemu se pojam historiciteta odnosi na kulturni model društva, oblikovan od strane klasnih aktera koji se bore za uspostavljanje dominacije nad njim. Turen ističe da je društveni pokret „organizovano kolektivno ponašanje klasnog aktera koji se bori protiv svog klasnog neprijatelja za društveno rukovođenje historicitetom, unutar jedne konkretne

²⁶ Prema najširem određenju, društveni pokreti imaju dugu istoriju: u antici su pokreti robovanju srednjem vijeku seljačke bune i verski pokreti. Društveni pokreti u pravom smislu riječi nastaju tek s modernom državom i osamostaljivanjem građanskog društva (Sociološki rečnik, 2007: 400).

društvene zajednice” (Turen, 1983: 130). On društvene pokrete posmatra kao dvostruki odnos, odnos prema ulogu i odnos prema protivniku, a šematski ih svodi na kombinaciju načela primjenjivih na svaki pokret:

Načelo identiteta (identitet) – u ime koga se borimo;

Načelo suprotnosti (opozicija) – protiv koga se borimo;

Načelo totaliteta (totalitet) – na kom terenu se borba odvija;

Društveni pokreti, prema Turenovom mišljenju, predstavljaju najznačajniji vid društvene borbe, čije bitno obilježje leži u tome što je ulog za čiju kontrolu se borba vodi ne institucionalna odluka ili organizaciona norma, već sam historicitet i to što su akteri te borbe društvene klase koje su determinisane sukobima prožetim odnosima prema historicitetu (Turen, 1983: 135). Ono što odvaja društvene pokrete od grupe za pritisak jeste borba uzrokovana nekim društvenim problemom koji se tiče cjeline društva, a sama borba se odvija unutar institucija i legitimnih okvira. Iako akteri nijesu u potpunosti dio institucionalnog polja, oni nastoje da promijene odluke koje su u njemu donijete. Borba je usmjerena protiv autoriteta, a sa ciljem poboljšanja položaja aktera unutar neke hijerarhizovane organizacije. Društvene pokrete karakterišu različiti tipovi borbe. Turen borbom naziva

„sve oblike organizovanih sukobima prožetih djelovanja koje jedan kolektivni akter preduzima protiv protivnika, u cilju ostvarenja kontrole nad određenim društvenim poljem. O borbi se može govoriti samo ako su ispunjeni uslovi da je borba organizovana, vođena u ime za to zainteresovanog stanovništva i usmjerena na protivnika koji može biti oličen u društvenoj grupi ili apstraktnim kategorijama poput države ili kapitalizma“ (Turen, 1983: 139).

U teorijskim razmatranjima društvenih pokreta Alen Turen pripada evropskoj paradigmi, identitetskoj teoriji o društvenim pokretima koja se u razmatranju pokreta fokusira na vrednosno-ideološke faktore, pitanja identiteta, kulture, kolektivnih identiteski orijentisanih ponašanja. Društveni pokreti se u okviru ove paradigme posmatraju kao „kolektivna nastojanja da se uspostavi poljuljani identitet, odnosno na pokrete se gleda kao na oblik kolektivnog traganja za izgubljenim identitetima u uslovima krize” (Pavlović, 2009: 110). Nasuprot tome, teorija mobilizacije resursa zasniva se na temeljima neoklasične ekonomije koja pojedince posmatra kao racionalne aktere koji primarne motive za priključivanje društvenom pokretu pronalaze u proračunu troškova i dobiti, ne odbacujući značaj uticaja normi, vrijednosti, zakona i konvencija u oblikovanju ljudskog djelanja. Društveni pokreti su racionalni (kolektivni) akteri koji se u političkom prostoru bore s postojećim strukturama oko političke moći i sprovođenja vlastitih ideja. Olson smatra da motivacija za učešće u pokretima ne leži u relativnom osiromašenju niti u psihološkim i drugim osjećanjima koja određuju naše ponašanje,

već u racionalnim i sebičnim interesima. U razmatranju individualne motivacije uočava paradoks kolektivnog djelanja – u situaciji kolektivne borbe za neko zajedničko dobro, pojedincu je racionalnije da se ne uključi ako će u postignutom dobru moći da uživa i bez vlastitog truda, Olson to naziva „fenomenom slijepog putnika” (Sociološki rečnik, 2007: 401, Pavlović, 2009). Jedan od predstavnika ovog pravca, Čarls Tili, suštinu društvenog pokreta vidi u kolektivnom djelanju i interakciji koja se uspostavlja ne samo između pokreta i nosioca vlasti, već i između pripadnikā pokreta. On naglašava da je suština pokreta u „neprekidnom izazovu nosiocima vlasti u ime populacije koja živi pod njihovom jurisdikcijom, i to tako što stalno iznova javno demonstrira brojnost te populacije, njenu predanost, njeno jedinstvo i njenu vrednost” (Tilly, 1993–1994: 7).

U mnoštvu različitih teorija društvenih pokreta pomenućemo još čikašku školu, Blumerovu i Spenserovu teoriju pokreta. Blumer analizira tri vrste pokreta: opšte pokrete, posebne društvene pokrete i društvene pokrete izražavanja. Opšte društvene pokrete karakteriše stvaranje postepenih kulturnih promjena koje on naziva „kulturnim nanosima”, a one stvaraju podlogu za opšte promjene u idejama i vrednosnim orijentacijama ljudi. Na temeljima tih promjena izrastaju posebni društveni pokreti koji imaju jasnije definisane ciljeve, razvijenu strukturu i organizaciju. On prepoznaje četiri faze kroz koje sazrijevaju posebni pokreti: društvena uzrujanost, uzbuđenje, faza formalizacije, faza institucionalizacije pokreta. Za razliku od prethodno pomenutih, pokreti izražavanja ne teže promjenama institucija i samog poretka (Pavlović, 2009: 113).

Smelser razlikuje normativno orijentisane pokrete i vrednosno orijentisane pokrete. Kolektivno orijentisane pokrete definiše kao kolektivno nastojanje da se ponovo uspostave, modifikuju, zaštite ili kreiraju norme u ime opšteprihvaćenih uvjerenja. Bilo koje vrste normi mogu postati predmet ovog pokreta – ekonomske, obrazovne, političke, a najčešće njihov rezultat je normativna inovacija. Vrednosno orijentisani pokreti su kolektivni pokušaj da se ponovo uspostave, zaštite, modifikuju ili kreiraju vrijednosti u ime opšteprihvaćenih uvjerenja. Ove vrste pokreta međusobno se mogu razlikovati u odnosu na set vrijednosti koji baštine, mogu razviti religijske ili svjetovne-sekularne vrijednosti (Smelser, 1963).

3.2. Od protesta do pokreta

Analizom različitih teorijskih razmatranja uviđamo da su društveni pokreti organizovani sa izraženim političkim ili moralnim ciljem, određenim kontinuitetom i prisustvom u javnom životu. Kao takvi oni se razlikuju od kratkotrajnih kampanja ili neorganizovanih oblika ponašanja. U tom smislu možemo uvidjeti razliku između „krvave litije”, koju smo već

prethodno opisali i litija koje su obilježile 2020. godinu. „Krvava litija” se od molebana za ozdravljenje pretvorila u kratkotrajan protest građana. Litije našeg vremena takođe su izrasle iz narodnog nezadovoljstva, one su postale jedinstven pokret koji je, predvođen sveštenstvom, vodio ka izbavljenju od terora sedamdesetogodišnje vladavine partijskog jednogumlja i postigao ono što niko nije uspio prije toga – da mirnim demokratskim putem dovede do prve smjenjane vlasti.²⁷ Litije su put kojim je Crna Gora prešla iz pretpolitičke u političku zajednicu i konstituisala se i u praksi kao demokratska zemlja, oslobađajući se poluautoritarnog režima koji je okovao i zaustavio put razvoja. U nastavku rada ćemo obrazložiti i potkrijepiti ovaj stav istraživanjima vršenim u Crnoj Gori i regionu.

Put od protesta do promjena je dug. Kako reče vladika Joanikije – „ova borba ne traje jedan dan, ili jedan sat, ova će borba trajati dugo”²⁸. Kako počinju protesti, koji činioци su odlučujući da pokrenu ljude paralisane dugogodišnjim osjećajem nezadovoljstva, nemoći i straha?

Stoljilković nudi iscrpne odgovore o izvorima i nosiocima protestne energije, formi njenog transfera i održanja.

1. Neophodno je postojanje dovoljno snažanog i očiglednog povoda koji će prelići čašu nakupljenog nezadovoljstva.
2. Ciljevi i zahtjevi pokreta, njihova univerzalnost i zajednički identitet trebaju biti utemeljeni na opštim vrijednostima – odbrani temeljnih prava i sloboda čovjeka, odbrani života dostojnog čovjeka.
3. Svijest o smislenosti protesta, zajedništvo i osjećaj podrške jačaju motivaciju, a istovremeno masovnost protesta.
4. Neophodan preduslov za protest je prethodno postojanje makar i malobrojnog jezgra otpora – potrebni su „pojedinци i grupe koji osvješčuju jaz između željenog i realnog, mogućeg i stvarnog”.
5. Rasprostranjena svijest o krivcima i krivicama za nastalo stanje, podjela na žrtve i krivce, na „nas i njih” utiče na osnaženje energije protesta, njihovu masovnost, trajnosti i uspješnosti.
6. Masovna pobjeda straha i apatije doprinosi rastu optimizma u pogledu konačnog ishoda protesta.
7. Prevazilaženje straha doprinosi i uspostavljanju novog životnog okvira, uspostavljanjem alternative postojećem.
8. Izražene političkokulturne karakteristike ključnih aktera protesta, naročito njihova

²⁷ <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=399304> (pregledano 11. 2. 2022).

²⁸ <https://naslovi.net/2020-08-01/sputnik/vladika-joanikije-ova-borba-ce-trajati-dugo-video/pregledano> (pregledano 11. 2. 2022).

sposobnost da artikuliraju i održe protestnu energiju.

9. Prisustvo spremnosti za učenje i samokorigovanje na temelju prethodnih iskustava ukazuje na prijeko potrebno postojanje političke zrelosti.

10. Vlast koja autističnim, arogantnim, pogrešnim potezima i odlukama doliva energiju protestu (Stojiljković, 2014: 182).

Da bi se pokrenuli protesti, neophodno je da postoji jasan, dovoljno očigledan povod. U Crnoj Gori smo imali sporadično javljanje protesta koji nisu uspijevali da prerastu u pokret koji bi doprinio radikalnoj društvenoj promjeni. Protesti „Odupri se – 97000”²⁹, iz 2019. godine, nastali su kao reakcija na jednu od brojnih afera koje su potresale crnogorsko društvo, i kao i oni iz 2012. uglavnom su imali slične zahtjeve koji su se ticali korupcije, organizovanog kriminala, ekonomije; tražili su mirnu demontažu korumpiranog sistema i nastojali da se izbere za prve slobodne izbore u Crnoj Gori. Međutim, ovi protesti nisu uspijevali da prerastu u pokret i dovedu do željenih promjena, iako su pokazali da postoji „jezgro otpora – pojedinci i grupe koji osvješćuju jaz između željenog i realnog” (Stojiljković, 2014: 182). Ovi protesti su jednim dijelom pospješili razočaranost postojećim stanjem i produbili osjećaj nemoći, ali su uticali i na pojavu određenih „kulturnih nanosa”, koji su bili neki od preduslova za pojavu litija. Da bi protest postao pokret nijesu dovoljni samo upornost, strpljivost i pragmatizam učesnika u ostvarivanju određenog broja zahtjeva, već je, prema riječima Stojiljkovića, neophodno trajno stabilizovanje zahtjeva, a to se može postići usaglašavanjem interesa, formiranjem čvršćih unutrašnjih veza i solidarnosti. Protesti uglavnom predstavljaju „spontan, masovan i vremenski ograničen odgovor na neposredni povod svog izbijanja” (Stojiljković, 2014: 184). Sa druge strane, pokrete karakteriše određena istrajnost kao i postizanje artikulisanosti, organizovanosti, usmjerenosti ka relativnoj društvenoj promjeni, stvaranje sopstvenog, prvenstveno simboličkog, identiteta određene organizacione strukture i strategija njegovog realizovanja. Osim simboličke ravni, za pokret je bitna i strateška ravan, tj. objedinjujući projekat i taktičke varijante njegove realizacije. Samo na taj način stvaraju se alternative postojećem stanju” (Stojiljković, 2014: 184).

Ako uzmemo u obzir sve navedeno, jasno je da su se u Crnoj Gori krajem 2019. stekli potrebni uslovi za pojavu pokreta koji ujedinio i pomirio sve razlike, okupio ljude oko jednog prvenstveno moralnog, a zatim i političkog cilja.

²⁹ <https://www.vijesti.me/tv/326272/da-li-se-crnogorsko-drustvo-promijenilo-od-protesta-2012-godine>, (pregledano 21. 2. 2022).
<https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-47914110> (pregledano 21. 2. 2022).

3.3. Novi društveni pokreti

Društveni pokreti se smatraju pojavom modernog doba. Turen (2011) razlikuje tri faze njihovog razvoja, koje vezuje za tri perioda novovjekovnog razvoja društva – trgovački, industrijski i postindustrijski period. Trgovački period razvoja društva karakterišu građanski pokreti koji se bore za prava i slobodu čovjeka. Pod klasičnim pokretima podrazumevaju se pokreti karakteristični za 19. vijek i prvu polovinu 20. vijeka, a među njima je radnički pokret jedan od najznačajnijih. Radnički pokret i borba za društvenu pravdu, politička, sindikalna i socijalna prava radnika imaju odlučujuću ulogu u industrijskom društvu. Novi društveni pokreti i borba za pravo na vlastiti način života karakteristika je postindustrijskog društva. Novi društveni pokreti nastaju kao reakcija na specifične procese koji obilježavaju savremeno društvo. Karakterišu ih inovativni, nenasilni oblici borbe, građanska neposlušnost, demonstracije. Pavlović ističe da novi društveni pokreti, za razliku od starih, nisu direktno usmjereni protiv vlasti, nemaju klasni karakter i osnovu, niti političke pretenzije, najčešće se tumače kao pokreti formirani oko jednog pitanja ili jednog problema. Autonomni su u odnosu na postojeće političke partije, rezervisani prema institucijama i ideološkim podjelama, koriste nenasilne oblike djelovanja i nove forme akcije. Vezuju se za polja kulture, privatnosti, svakodnevicu i dokolicu, i borbu protiv kolonizatorskog uticaja tehnologija i državne birokratije (Pavlovic, 2009: 188). Veoma je širok spektar novih pokreta. Njihov početak treba tražiti u studentskim pokretima, koji su od zahtjeva za demokratizacijom obrazovanja prerasli u zahtjeve za demokratizaciju društva i politike. Sve veće nezadovoljstvo, izazvano djelovanjem klasičnih političkih institucija, razvoj potrošačke psihologije, tehnokratske dominacije i otuđenosti usmjerili su nove pokrete u potragu za ličnim i socijalnim identitetom. Kao takvi, pokreti su imali sve širu podršku naroda, uz sve veći otklon od političkih partija, a glavni oslonac pronalazili su u demokratskoj javnosti. Javljuju se kao studentski, ekološki, mirovni, pokreti za rasnu, etničku jednakost itd.

3.4. Novi društveni pokreti i nenasilne promjene

Ronald Dvorkin ukazuje na moralnu obavezu građana da se povinuju poretku samo u uslovima poštovanja dvaju principa ljudskog dostojanstva:

„Društvene prakse stvaraju autentične obaveze samo onda kada poštuju dva principa ljudskog dostojanstva: samo kada su saglasne sa priznanjem da su životi svih ljudi jednako vredni i samo kada ne odobravaju onu vrstu povrede drugih koja je zabranjena prvom pretpostavkom“ (Dvorkin, 2011:78).

U društvu postoje okolnosti u kojima se građanska neposlušnost smatra opravdanom i potrebnom. Pitanje građanske neposlušnosti i njene opravdanosti je veoma dugo predmet rasprave demokratske političke teorije. Zoran Stojiljković (2014: 173–174) pravi jasan pregled

različitih pristupa ovom pitanju i ukazuje na to da radikalne teorije, poput onih koje je zastupao Toma Akvinski, „polaze od uvjerenja da je pravo na suprotstavljanje i pobunu opravdano u svim slučajevima u kojima zakoni nisu:

- 1) usmereni ka opštem dobru;
- 2) doneti od odgovarajućih, legalnih organa i po odgovarajućoj proceduri;
- 3) okrenuti ka odgovarajućoj pravednoj (raspodeli) dobara” (Stojiljković, 2014: 173–174).

Džon Rols, kao predstavnik umjerene teorije, ističe da je građanska neposlušnost opravdana samo u slučajevima očiglednih i velikih nepravdi, kada su prethodno iscrpljena sva legalna institucionalna sredstva za izmjenu zakona i uz samoograničavanje na djelovanje koje neće dovesti do opšteg nepoštovanja ustava i zakona (Rols, 1999: 313– 326). Na kraju dolazimo do teoretičara koji snažno zastupaju odbranu građanske neposlušnosti – Dvorkinova „pravna teza” brani liberalno polazište da se prava građana ne mogu narušavati „političkom intervencijom, niti pravnom legislativnom ili sudskom odlukom,„. Dvorkin smatra da građani mogu potpuno opravdano da primjenjuju građansku neposlušnost uvijek kada smatraju da im savjest to nalaže (Dvorkin, prema Stojiljkovic 2014: 171–173).

Manuel Kastels ističe da istorijsko iskustvo upućuje na zaključak da okidač za društvene pokrete najčešće treba tražiti u emocijama koje proističu iz nekog smislenog događaja koji po-maže učesnicima protesta da prevaziđu strah i dovedu u pitanje trenutne moćnike, uprkos opasnosti koja je inherentna društvenom djelovanju. On upućuje na teorije o afektivnoj inteligenciji u političkoj komunikaciji koje polaze od toga da je okidač bijes, a represor strah. Bijes raste sa povećanjem percepcije nepravednog djelovanja i jačanjem identifikacije tog djelovanja sa odgo-vornim djelatnikom. Strah kao okidač za anksioznost prevazilazi se zajedništvom i identifikacijom sa drugima u procesu komunikativnog djelovanja koje dovodi do promjene i uspostavljanja entuzijazma. Prevazilaženjem straha, razvojem entuzijazma i povezivanjem pojedinaca u jedan umrežen kolektiv on (kolektiv) se preobražava u svjesnog kolektivnog djelatnika koji postaje nosilac društvene promjene (Kastels, 2018: 211–212). Odgovor na pitanje dugogodišnje inertnosti prisutne u našem društvu možemo naći upravu u Kastelsovom zaključku: „Društveni pokreti ne nastaju samo iz siromaštva i političkog očajanja. Da bi nastali, potrebna je emocionalna mobilizacija, čiji je okidač revolt zbog očigledne nepravde, kao i nada u moguću promenu, koja je rezultat primera uspešnih ustanaka u drugim delovima sveta, pri čemu svaki revolt inspiriše sledeći, umrežavajući slike i poruke na internetu” (Kastels, 2018: 213).

Pri razmatranju osobenosti novih društvenih pokreta još jednom ćemo se osvrnuti na njihov nenasilan karakter. Ovo pitanje je posebno interesantno za naše istraživanje, jer je jedna od osobito izraženih karakteristika litija miran i nenasilan otpor. Sva litijska okupljanja, iako veoma brojna, odlikovalo je neprekidno pozivanje na mir i red. Naročito se poklanjala pažnja podsticanju lične odgovornosti svakog učesnika. Insistiralo se na odsustvu bilo kakvih stranačkih obilježja. Na ovakav zaključak nas upućuje i Episkopski savjet koji je uredno poručivao:

„Sva nacionalna, stranačka i druga osjećanja i obilježja neka svako nosi u svom srcu, a na ovim Litijama ikonu iz svoga doma i svijeću u srcu i u svojim rukama. Samo takve Litije čine sve nas boljima, oplemenjuju nas i daju nadu da će i Crna Gora biti bolja i da će dobrota i dostojanstvo pobijediti zlo, nepravdu i primitivizam. Bog je naš Put, Istina i Život, a tim Putem je Crna Gora krenula ovih dana, a na nama je da ga slijedimo.“³⁰

Filozofija nenasilja, koja je bila svojstvena litijama, polazila je od stave da se iz kruga nasilja može istupiti samo primjenom nenasilja. Ako se okrenemo prošlosti, prepoznaćemo još neke pokrete koji su rušili tiraniju vođeni ovim principom. Gandi je govorio da

„nenasilje u svojoj dinamici znači svesnu patnju. Ono ne predstavlja poniznu predaju volji zločinica, već patnju čitave duše pred voljom tiranina. Ponašajući se po ovom zakonu, svako biće može da prkosi moći nepravednog vladara, da spase svoju čast, religiju, svoju dušu i da doprinese rušenju takve vlasti, ili njenom obražanju“ (Gandi prema Rienkur, 1991: 281).

Gandijev princip satjagrahe, ili princip pasivnog otpora, utemeljen je na istini i odlučnosti, objedinjuje nenasilje i odgovornost u jedinstven princip djelovanja po kome nikad i ni po koju cijenu ne treba ugroziti život u bilo kom obliku. Možemo prepoznati sličnost i sa riječima patrijarha Pavla – „ako moramo da nestanemo, neka nestanemo kao ljudi. Kao neljudi ne pristajemo ni da živimo ni da umiremo“.³¹

Gandi je naglašavao da nenasilje zahtijeva hrabrost i trpeljivost. „Primetio sam da slabi ljudi često traže izlaz u veri u Kongres, ili traže moj savet, onda kada zbog sopstvenog kukavičluka nisu u stanju da odbrane svoju čast ili čast onih o kojima se brinu [...] Nenasilje nije zaklon za kukavice, već je to vrhunska osobina hrabrih“ (Gandi prema Rienkur, 1991: 281). Hrabrost je bila nužnost, jer su vođe nenasilnih pokreta često bile izložene velikim pritiscima i stradanjima.

Američki teoretičar Džin Šarp u djelu „Od diktature do demokratije“ izlaže rezultate svog istraživanja o strateškom pristupu nenasilnoj borbi. On smatra da nenasilje kao odgovor

³⁰ Episkopski savjet: Na litije sa ikonom, a nacionalna i stranačka obilježja neka ostanu u srcu (vijesti.me) (pregledano 21. 2. 2022).

³¹ <https://svetosavlje.org/budimo-ljudi-zivot-i-rec-patrijarha-pavla/15/> (pregledano 21. 3. 2022).

na nasilje zahtijeva hrabrost, istrajnost i odlučnost. To je odluka potlačenih da se povuku sa terena nadmoćnijeg neprijatelja. Vlast raspolaže monopolom sile, primijeniti nasilje znači ući u sukob sa neuporedivo nadmoćnijim protivnikom. „Uzdanje u nasilna sredstva znači opredjeljivanje za onu vrstu borbe u kojoj je tlačitelj gotovo uvek nadmoćan. Diktatori su opremljeni da primenjuju nasilje ogromnih razmera” (Šarp, 1999: 12).

Nenasiljem se učesnici pokreta jasno određuju prema težnji ka pravnoj i uređenoj državi, stvarajući otklon od diktatora. Na taj način vlast se povlači sa terena na kome je nadmoćna i dolazi u sferu u kojoj mora pravdati primjenu sile prema onima koji mirno protestuju i ne pružaju otpor čak ni u slučajevima neopravdane primjene sile nad njima. Džin Šarp smatra da u takvoj situaciji vlast gubi, a opozicija jača svoj legitimitet. „Opozicija pokazuje da se neće boriti istim sredstvima kao što to radi vlast i povlači jasnu crtu kvalitativne razlike između sebe i diktatora” (Šarp, 1999: 12). On smatra da je najefikasniji oblik otpora politički prkos³². Primjenom političkog prkosa odbacuje se mogućnost da o ishodu odlučuju sredstva borbe koje je vlast odabrala. Režimu je teško da se bori protiv političkog prkosa, primjena ovog načina borbe znatno ga može oslabiti režim i otežati napajanje izvora moći. A izvori moći se napajaju poslušnošću, pokornošću i saradnjom stanovništva sa društvenim institucijama. Prkos može biti raspršen, ali i koncentrisan na određeni cilj, doprinosi širenju efektivne moći, a diktatore navodi na greške u procjenama i djelovanju (Rienkur, 1991: 281).

Još jedna bitna karakteristika nenasilne promjene vlasti jeste utabavanje terena za lakše uspostavljanje demokratske države. Šarp smatra da je veoma značajan efekat nenasilne borbe postavljanje čvrstih osnova za buduće demokratsko društvo; on to naziva demokratizirajućim efektom političkog prkosa. Nenasilna borba se može manifestovati na mnogo načina. Šarp sve oblike razvrstava u tri grupe metoda:

Prvu grupu čine nenasilni protesti i ubjeđivanja;

Druga grupa obuhvata nesaradnju (društvenu, političku, ekonomsku);

Treću grupu čine nenasilne intervencije (psihološka, fizička, društvena ekonomska) (Šarp, 1999: 42–50).

Prva grupa metoda, koju čine nenasilni protesti i ubjeđivanja, javni govori, pisma podrške, grupne ili masovne peticije, široko je primjenjivana na litijama. U medijima su se često mogla čuti saopštenja SPC i njenih velikodostojnika. Javni govori, istupanja javnih ličnosti,

³² Termin politički prkos je skovao Robert Helvi. Politički prkos je nenasilna borba kojoj se prkosno i aktivno pribjegava u političke svrhe. Prkos označava namjerno osporavanje autoriteta izražavanjem neposlušnosti uz odbacivanje bilo kakve pokornosti. Termin se uglavnom koristi za označavanje djelovanja stanovništva koje nastoji da iz ruku diktatora ponovo preuzme kontrolu nad institucijama države uporno napadajući njene izvore moći (Ghandi, prema Rienkur A.: 1991: 281).

peticije i pisma podrške su svakodnevno dopunjavani i objavljeni u medijima.³³ Sve masovnije istupanje doprinosilo je prevazilaženju straha i jačanju odlučnosti i samopouzdanja, ali i kreativnosti u pružanju otpora. Litije su bile prepoznatljive po simboličnim javnim činovima, molitvama i bogoslužjenjima, hodočašćima, a neprekidno je ostvarivana i komunikacija sa širom javnošću. Muzika je bila neizostavni dio litija, čak su imale i svoju himnu i u medijima prepoznatljiv imidž. Litije su bile „in”, postale su dio kulture mladih. Organizovane su bakljade koje su osvjetljavale manastire; postale su dio ikonografije navijačkih grupa; uspjesi sportista slavljani su uz zvuke himne „Ne damo svetinje”; oslikavani su bilbordi sa likovima svetitelja; a zidovi su farbani bojama trobojke. Mladi ljudi su kretali u hodočašća duga stotinama kilometara, koja su postajala prava medijska avantura, praćena sa ogromnom pažnjom na društvenim mrežama³⁴. Organizovani su im dočeci po gradovima, mogle su se vidjeti dirljive scene pri susretu tih mladih ljudi sa onima koji su željeli da ih pozdrave, ugoste, podrže. Izmiješali su se različiti muzički žanrovi, rep i gusle – ono što je bilo i ono što će biti. Beogradski sindikat je, inspirisan litijama, objavio pjesmu i spot „Sviće zora”, koji su do te mjere mobilisali mlade da je BS-u režim zabranio ulazak u zemlju.³⁵ Osim njima, ulazak u Crnu Goru je zabranjen i pojedinim academicima, istoričarima, političarima koji su, po procjeni crnogorskih bezbjednosnih službi, zbog svojih izjava bili opasnost po sigurnost države.³⁶ U jednoj od takvih izjava Matija Bečković o litijama kaže: „Zahvaljujući modernim tehnologijama, ceo svet je mogao da vidi ovaj najmasovniji zimski ustanak pravoslavnih hrišćana, u kojem se nije znalo da li ustanici silaze sa neba ili se na nebo penju, i da li je taj ustanak pametniji ili plemenitiji.”³⁷ Režim je očigledno uviđao da ono što je u srcima i mislima naroda je mnogo snažnije od svake prijetnje i prisile. U društvenoj igri lako bi se moglo desiti da odnosi moći koji su ugrađeni u institucije sistema budu promijenjeni. Takvu situaciju dobro opisuje Kastels:

„Prinuda i zastrašivanje, bazirani na monopolu države nad pravnom sposobnošću da sprovede nasilje, nužni su mehanizmi za nametanje volje onih koji kontrolišu

³³ <https://www.nedeljnik.rs/video-i-nikola-mirotic-podrzao-litije-u-crnoj-gori-braco-i-sestre-ne-damo-svetinje/> (pregledano 21. 3. 2022).

<http://www.barskiportal.com/lat/dru%C5%A1tvo/kapetani-duge-plovidbe-njih-65-ne-damo-svetinje-podr%C5%A1ka-spc-i-mitropolitu-amfilohiju.php/> (pregledano 23. 3. 2022).

<https://www.kurir.rs/sport/tenis/3423355/novak-djokovic-podrzao-litije-pozdrav-i-podrska-za-bratski-narod-u-crnoj-gori/> (pregledano 26. 3. 2022)

³⁴ <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/3848193/hodocasce-od-beograda-do-podgorice-mladici-krenuli-peske-na-litiju-u-crnoj-gori.html/> (pregledano 25. 3. 2022).

³⁵ <https://rs.n1info.com/region/a571742-clanovima-beogradskog-sindikata-zabranjen-ulazak-u-crnu-goru/> (pregledano 23. 3. 2022).

³⁶ <https://mondo.rs/Info/EX-YU/a1142612/Matija-Beckovic-zabrana-ulaska-u-Crnu-Goru.html/> (pregledano 23. 3. 2022).

³⁷ <https://rs-lat.sputniknews.com/20200210/matija-beckovic-ovo-je-podvig-veka-narod-crne-gore-nadmasio-sebe-1121693774.ht/> (pregledano 24. 3. 2022).

društvene institucije. Međutim presudniji i stabilniji izvor moći predstavlja kreiranje značenja u ljudskim umovima. Način na koji ljudi misle određuje sudbinu institucija, normi, vrijednosti prema kojima se društva organizuju“ (Kastels, 2018: 24).

Kreiranje značenja u ljudskim umovima, tj. kolektivno uokvirivanje subjektivnih iskustava u nauci o društvenim pokretima poznato je pod nazivom frejming (framing). Frejming podrazumijeva tumačenje određenih društvenih problema na način koji rezultira stvaranjem frejmova (frames) – okvira koji se mogu definisati kao „grupe uverenja i značenja orijentisanih ka akciji, koje inspirišu i legitimišu aktivnosti i kampanje jednog društvenog pokreta“ (Benford; Snow, 2000: 614). Kastels ističe da pripisivanje sopstvenog značenja određenim problemima, njihovo tumačenje i reinterpretiranje, može istovremeno dovesti do nastajanja i jačanja kolektivnog identiteta društvenog pokreta i time voditi ka mobilizaciji (Kastels, 2018: 24).

3.5. Umreženi društveni pokreti

Litije su dešavale u uslovima pandemije COVID19, a režim je to iskoristio za žestoku primjenu represivnih mjera. Međutim, protesti se nisu prekidali, samo su pronalazili nove forme organizovanja koje su litije činile vidljivim. Upravo ta sposobnost javnog iznošenja sopstvene interpretacije društvenih problema imala je značajan mobilizacijski karakter, doprinosila je održavanju vitalnosti i trajnosti pokreta. Molitveni hodovi zamijenjeni su autolitijama, organizovane kolone automobila su se kretale između gradova i blokirale prilazne saobraćajnice i raskrsnice. U periodu strogih restriktivnih mjera mitropolit Amfilohije je pozvao na internet-litije, rekavši da se litije „nastavljaju preko interneta, jer se Crna Gora suočava sa virusom opakijim od korone – to je zakon o bezakonju“.³⁸ Internet-litije praćene su putem društvenih mreža, fejsbuka, instagrama, učesnici su se „umrežavali“, dajući litijama još jednu dimenziju, zahvaljujući kojoj stiču status umreženog društvenog pokreta. Ovdje bi nam bilo pogodno dati još jednu definiciju pokreta: „društveni pokreti su one sekvence politike konflikta koje se zasnivaju na postojećim društvenim mrežama i rezonantnim frejmovima kolektivne akcije, koje razvijaju sposobnost da održe trajne izazove za moćne protivnike“ (Tarrow, 2006: 2).

Savremeni mediji omogućili su održavanje trajnog izazova moćnim protivnicima. Litije su prenesene na virtuelni prostor, gdje je stvorena virtuelna stvarnost koja je veoma odgovarala stanju u realnom svijetu. Litije su zauzele ne samo trgove, bulevare, gradove, one su

³⁸ Litije se nastavljaju preko interneta (vijesti.me) (pregledano 18. 1. 2021).

povezale gradski prostor sa sajber-prostorom, omogućavajući autonomnu društvenu mrežu izvan kontrole vlasti.³⁹ Kastels ističe da savremenom društvu razvijene komunikacione tehnologije omogućavaju da postoji kao društvo mreže sa veoma razvijenom horizontalnom strukturom, što predstavlja novu dimenziju u odnosu na prethodna društva koja iako lišena tehnologije, ipak su poznavala društvenu umreženost, mada sa vertikalnom strukturom moći oličenom u centru moći, u vladaru ili državi (Kastels, 2004: 33).

Internet je za učesnike litija predstavljao slobodan javni prostor, koji je prilično teško kontrolisati. To je zajednica jednakih, u kojoj svaki glas ima mogućnost da se ravnopravno čuje. Kreiranjem sadržaja i njihovim plasiranjem na društvenim mrežama stvarali su se virtualni junaci koji su velikom brzinom postajali simbol otpora, vezivno tkivo koje je ujedinjavalo i dodatno mobilisalo. Slike stamenih gorštaka koji čvrstim korakom sa ikonama u rukama gaze zavijanim stazama, nasmijani mladić u invalidskim kolicima na čelu litija, očevi sa decom na ramenima, policajac koji je napustio službu zbog Boga i naroda slali su snažne poruke koje su kreirale značenja u ljudskim umovima, jačajući snagu i zamah pokreta. Kastels uočava potencijal društvenih mreža u proizvodnji društvenih značenja kroz proces masovne društvene komunikacije. Multimedijalne komunikacijske mreže stvaraju komunikacijsko okruženje koje je mentalni okvir u kome svaki pojedinačni ljudski um tumači izložene sadržaje. Upravo zato transformacija komunikacijskog okruženja direktno utiče na oblike konstrukcije značenja. Masovnost komunikacije, uz mogućnost samokomunikacije tj. samostalnog kreiranja poruka uz autonomno odlučivanje o primaocu poruke i o preuzimanju poruka sa komunikacionih mreža utiču na stvaranje horizontalnih mreža komunikacije koje vlada teško kontroliše. Masovna samokomunikacija omogućava tehnološku platformu, na kojoj neki društveni akter, pojedinačni ili kolektivni, može da izgradi svoju autonomiju u odnosu na institucije društva. Pošto su masovni mediji obično pod kontrolom vlade i medijskih korporacija, komunikacijska autonomija u mrežnom društvu se prvenstveno gradi na internet-mrežama i platformama bežične komunikacije. To je razlog zašto se vlade i korporacije plaše interneta. Nastoje da iz njega izvuku korist, a da pri tome ograniče njegov potencijal za slobodu (Kastels, 2018: 24–25).

Internet i bežične komunikacione mreže omogućili su brzo širenje informacija, donošenje odluka i koordiniranje akcija, što je bilo veoma značajno s obzirom na veliko nepovje-

³⁹ Poštovanje epidemioloških mjera dovelo je i do pojave auto-litija. Mediji ih ih opisuju na sljedeći način: „Kolone automobila uz zvuke sirena i po više sati kruže gradom, okićene zastavama, uglavnom srpskim trobojkama. Učesnici uz podignuta tri prsta uzvikuju □Ne damo svetinje□, što je aktuelni slogan protiv usvojenog Zakona o slobodi vjeroispovijesti. U kolima su uglavnom dvije do tri do osobe, kako nalažu mjere Nacionalnog koordinacionog tijela za zarazne bolesti” (<https://www.slobodnaevropa.org/a/internet-litije-zakon/30749665.html>, pregledano 18. 1. 2021).

renje građana u medije⁴⁰, čemu su mediji umnogome doprinijeli ignorantskim stavom i nepriincipijelnim izvještavanjem. Internet je prostor na kome su se najprije ogolili i obezobličili lažno predstavljeni vladari. Objavljivani su snimci koji su ih prikazivali sa slabostima, surovostima, čak i spoznajama o sopstvenom padu. Nijesu više bili daleki, na pijedestalu moći, društvene mreže su ih razobličavale i razbijale mit o njihovoj nedodirljivosti. Snimci mnogih dešavanja povezanih sa litijama kružili su društvenim mrežama, dijelili se, lajkovali, komentarisali. Ukratko, razvijena internet-kultura značajno je uticala na karakter litija. U Crnoj Gori, prema podacima Monstata, 80,8% stanovništva ima pristup internetu. Veoma važna funkcija društvenih mreža, vibera, uopšte interneta, jeste upravo to što je posredstvom njih bilo moguće pravljenje video-zapisa djelovanja policije ali i lica koja nisu postupala po preporuci Mitropolije i namjerno su izazivala sukobe ili druge opstrukcije kojima su se željeli diskreditovati učesnici litija.⁴¹ U Nikšiću je tadašnji predsjednik opštine u lokalnim medijima izjavio da „imamo ljekare koji ne služe na čast profesiji i Hipokratovoj zakletvi, koji nijesu htjeli da pruže zdravstvenu zaštitu povrijeđenom policajcu koji je bio doveden u bolnicu”.⁴² Veoma brzo portali su objavili snimak koji je demantovao pomenutu izjavu i prikazao stvarne događaje.⁴³ Ovakvi i slični ispadi podvrgavani su oštroj kritici na društvenim mrežama gdje je i ranije postojala otvorena kritika režima. Brojne MIM (meme) stranice na društvenim mrežama su na duhovit način, kombinacijom slike i teksta, kritikovale aktere aktuelnih društvenih dešavanja i iznosile stavove o tim dešavanjima. Uoči izbora 30. avgusta MIM stranice su osmislile slogan opozicionih partija „Nek padne, da osvježi malo”. Zahvaljujući duhovitim sadržajima, koje je dijelilo preko 20.000 pratilaca ovih stranica, stvorena je atmosfera koja je nalagala da se na izbore mora izaći i glasati neka od opozicionih koalicija.⁴⁴

Stojiljković govori o dramaturgiji protesta koja se odvija u tri faze i u potpunosti je prepoznatljiva i u realizaciji protesta o kojima govorimo:

Faza pripreme – formiranje obimnih baza podataka sa kontaktnim podacima o potencijalnim učesnicima protesta, ili bolje rečeno, faza mobilizacije pomoću internet-komunikacijskih alata.

⁴⁰ <https://www.cedem.me/aktivnosti/1246-objavljeni-rezultati-istrazivanja-o-medijima-i-medijskim-slobodama> (pregledano 14. 1. 2022).

⁴¹ [https://www.facebook.com/pljevaljske.novine/photos/httpvnovinecommilacic-up-od-danas-ne-postoji-veljovic-i-nuhodzic-da-podnesu-ost/1520256431476554/https://](https://www.facebook.com/pljevaljske.novine/photos/httpvnovinecommilacic-up-od-danas-ne-postoji-veljovic-i-nuhodzic-da-podnesu-ost/1520256431476554/https/) (pregledano 18. 1. 2022).
www.danas.rs/vesti/drustvo/mitropolija-spc-u-crnoj-gori-pozvala-na-mir/ (pregledano 19. 1. 2022).

⁴² [ps://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/446107/grbovic-imamo-ljekare-koji-ne-sluzu-na-cast-profesiji-ja-kod-njih-necu-na-lijecenje](https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/446107/grbovic-imamo-ljekare-koji-ne-sluzu-na-cast-profesiji-ja-kod-njih-necu-na-lijecenje) (pregledano 17. 10. 2021).

⁴³ <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/446143/video-demantuje-grbovica-ljekar-porucio-policajcima-da-ce-biti-pregledani-oni-napustili-bolnicu> (pregledano 17. 10. 2021).

⁴⁴ <https://www.mminstitute.org/20201118.html> (pregledano 17. 10. 2021).

Faza realizacije – aktivnosti na ulici – protesti.

Faza promjene kao ishod – postprotestni informativni rat i iznuđivanje promjena (Stojilković, 2018: 206).

Na društvenim mrežama formirane su grupe sa desetinama hiljada članova u kojima su povezivani učesnici litija; brojne viber grupe korištene su u cilju povezivanja i organizacije učesnika, uglavnom bez učešća formalnih organizatora litija. Baš kao što je isticao Kastels horizontalna mreža podržava saradnju i solidarnost, podrivajući potrebu za formalnim vođstvom (Kastels, 2018: 216).

Litije su nastale spontano, samoinicijativnim organizovanjem građana čija je energija od strane Mitropolije kanalisana u litije. U literaturi se često ističe da su novi društveni pokreti (u koje nam se čini da po svojim osobinama spadaju i litije) neliderski. Ipak, mora se ukazati na veoma važnu ulogu mitroplita Amfilohija, jer je imao veliki uticaj na sve aktere procesa i svojim autoritetom je uspijevaio da sačuva miran karakter protesta, pa ga možemo smatrati duhovnim vođom litija. Učesnici litija su ga od milošte prozvali Đedo. O odnosu prema njemu govori slogan sa litija: „Naš Đedo, naša snaga”. Snaga njegovog autoriteta ogleda se u činjenici da je tadašnje opozicione poslanike u Skupštini, koji su bili vrlo skloni nasilnom rješavanju problema, uspijevaio da privoli da prihvate put crkve, tj. put mira i nenasilja. U skupštinskom parlamentu pojedini poslanici su nedvosmisleno iznosili svoj stav da jedino što ih zaustavlja na putu nasilnog rušenja vlasti jeste mitropolit Amfilohije.⁴⁵ Alfred Veber je u djelu „Tragično i istorija” zapisao da se sveti ljudi javljaju „u vreme slomova i ugrožavanja, kada je sve dovedeno u pitanje, kada se veruje da se kroz rascepe i pukotine vidi sve do dna i s tog dna vide nova osnaženja” (Veber, 1987: 228). U mitropolitu su mnogi prepoznali lučonošu koji je rasvjetljavao put, svetog čovjeka koji je doveo do duhovnog uzdizanja cijelog naroda.⁴⁶

Postojanje horizontalnih multimodalnih mreža, na internetu i u gradskom prostoru, dovelo je do samoorganizovanja građana u vidu različitih oblika protesta bez formalnog vođstva. Iako su svi prihvatili i poštovali kao obavezujući zahtjev crkve da protesti budu mirni i nenasilni, neke preporuke crkve ipak nisu poštovane. Mitropolija se nije distancirala od takvog ponašanje građana i često je zbog toga bila suočena sa posljedicama. U Nikšiću, uprkos najavi da tradicionalna svetovasiljevska litija koja se održava 12. maja svake godine neće biti održana, građani su se okupili u ogromnom broju ispred hrama. Tom prilikom mitropolit

⁴⁵ <https://www.antenam.net/politika/143957-mandic-na-molbu-mitropolita-amfilohija-necemo-ovdje-na-napravimo-bugarsku-skupstinu> (pregledano 12. 1. 2022).

⁴⁶ <https://opcija.net/duhovni-vodja-srpskog-naroda-u-crnoj-gori-mitropolit-amfilohije-nosi-breme-pastira-pravoslavnog-naroda-uprkos-diktaturi-milovog-rezima/> (pregledano 10. 1. 2022).

Amfilohije je izjavio: „Nije ovo ni Amfilohijeva, ni Joanikijeva, ni popova litija, već Svetog Vasilija. Poštujući mjere, zaustavili smo litije i donijeli odluku da ovogodišnja litija bude samo u hramu, ali vidjevši ovoliki narod, nijesmo mogli da se odrekemo svetovasilijevskog naroda”.⁴⁷ Litija je održana, ali je nakon toga uslijedilo hapšenje sveštenstva i vladike Joanikija zbog nepoštovanja epidemioloških mjera. Do njihovog puštanja na slobodu širom zemlje su održavani protesti i blokade puteva koje je policija razbijala upotrebom suzavaca i šok-bombi, kao i hapšenjem brojnih građana.⁴⁸ Učesnici protesta su kontinuirano organizovali raznovrsne aktivnosti i proizvodili medijske sadržaje, koje su objavljivali na društvenim mrežama, izražavajući svoj bunt, što je dodatno povećavalo pritisak i dovodilo do greški režima. Demonstriranje sile i nepoštovanje temeljnih vrijednosti, koje je veliki dio stanovništva doživljavao bitnim dijelom svog identiteta, pogoršavali su intenzitet i dubinu sukoba. Jedan od najboljih pokazatelja otuđenosti predstavnika vlasti od bića naroda i nerazumijevanje situacije u kojoj su se našli jeste izjava predsjednika države Mila Đukanovića⁴⁹ u kojoj mošti Svetog Vasilija naziva „kostima” koje moraju biti državno vlasništvo. Ovakvim ponašanjem vlast je dodatno doprinijela pojačavanju negativnih emocija učesnika pokreta za odbranu svetinja, njihovoj homogenizaciji, ali i aktiviranju izbornih apstinenata i njihovom uključivanju u politički život zemlje.

Kastels kao bitnu osobinu pokreta ističe i „zaraznost”, tj. mogućnost da se prenosi iz zemlje u zemlju, iz regije u regiju. On smatra da nas pojava protesta u drugim mjestima (čak i u onim sa drugačijim kulturama i udaljenim kontekstima) inspiriše da se pokrenemo zato što predstavlja okidač nade u mogućnost promjene (Kastels, 2018: 216). Takav efekat se prepoznaje sa distance sa koje sada posmatramo litije. U periodu održavanja litija u Crnoj Gori i u nekima od susjednih država održavale su se litije u znak podrške, što je kod ljudi probudilo nadu u mogućnost promjene. Naslovi u štampi koji se mogu vidjeti u trenutcima pisanja ovog rada ukazuju na još jedan pokret koji je, reklo bi se, u nastajanju u Srbiji. Ekološki pokret „Kreni, promeni” protiv Rio Tinta, kompanije koja ima namjeru da eksploatiše litijum u Srbiji, sve više se zahuktava. Blokade puteva širom zemlje, protesti u više gradova, peticije sa desetinama hiljada potpisnika, angažovanje javnih ličnosti, snimanje reklama i drugih sadržaja koji se šire uglavnom putem društvenih mreža upućuju na zaključak da su litije probudile nadu, da je došlo do širenja talasa promjena. Mada, vrijeme tek treba da pokaže da li će iz

⁴⁷ <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/434719/amfilohije-i-joanikije-na-liturgiji-u-cast-svetog-vasilija-ostroskog/> (pregledano 10. 2. 2022).

⁴⁸ <https://www.blic.rs/vesti/politika/sta-je-milov-rezim-hteo-da-postigne-u-niksicu-hapsili-vladiku-da-bi-ponizili-spc-u/zclzldp> (pregledano 10. 1. 2022).

⁴⁹ <https://borba.me/joanikije-milo-je-neobrazovani-predsjednik-i-covjek-spaljena-dusa-sto-se-tice-duhovnosti-i-kulture/> (pregledano 10. 2. 2022).

ovog protesta izrasti pokret koji će imati snagu litija i dovesti do željenih promjena.⁵⁰ Nažalost, ne možemo reći da bivstvujemo na prostorima pogodnim za razvoj društvenih pokreta. Nerazvijenost civilnog sektora, nepostojanje tradicije demokratskih institucija, izraženo prisustvo autoritarne svijesti i nerazvijenost demokratske političke kulture predstavljaju prepreke na putu pojave novih društvenih pokreta. Osim socijalističkog pokreta, jugoslovensko društvo je karakterisala pojava antinuklearnih, ekoloških i mirovnih pokreta osamdesetih godina, ali je sa procesom dezintegracije SFRJ obustavljeno formiranje modernih društvenih pokreta. Period ratnih sukoba i raspad Jugoslavije karakterisala je izrazita tradicionalizacija društva, te su devedesete godine protekle u znaku tradicionalističkih društvenih pokreta – u pojedinim republikama, zahvaćenim ratnom stihijom, pojavili su se militantni etnoacionalistički pokreti.

Litije koje su se desile u Crnoj Gori donijele su značajne političke promjene, na koje se dugo čekalo. U većini zemalja istočnog bloka promjene autoritarnih režima su se desile mnogo ranije, što nas upućuje na to da očigledno postoje mnogi faktori koji utiču na ovakvu vrstu dešavanja. Sami početak 21. vijeka obilježen je talasom promjena poznatim pod nazivom „šarene revolucije”. „Šarene revolucije” se odnose na promjene koje su uslijedile nakon izbornih poraza hibridnih autoritarnih režima, ali su bile iznuđene, potvrđene masovnim uličnim demonstracijama građana nakon što je u pitanje dovedeno priznavanje rezultata izbora. „Šarene revolucije” se odnose na talas promjena koji je pokrenut 1998. godine u Slovačkoj, Hrvatskoj, Srbiji, a završio se sa Kirgistanom i Libanom 2005. godine (Stojiljković, 2014: 184).

Neki autori poput Milenkovića i Mitrovića ističu da kod obojenih revolucija dolazi do promjene nosilaca državne vlasti, bez šire društvene promjene (bez promjene državnog uređenja i ekonomsko-političkog sistema), uz određenu ulogu nacionalne armije i drugih organa bezbjednosti, kao i uz podršku stranog faktora (Milenković, Mitrović 2019: 254).

Majk Makfol ukazuje na nekoliko specifičnosti svojstvenih tzv. šarenim revolucijama:

1. Uzroci koji su doveli do smjene režima su pokradeni izbori;
2. Opozicija nije namjeravala da nameće nova pravila igre, nego je koristila vaninstitucionalna sredstva da bi zaštitila postojeći formalni demokratski poredak;
3. Kod svih revolucija i vlast i opozicija su istovremeno tvrdile da imaju legitimitet;
4. Prisutno je bilo razrješavanje konflikta bez nasilja velikih razmjera (Mc Faul, 2005: 6).

Za razliku od litija koje su dovele do zakonite smjene vlasti, kroz instsitiucije i propisane zakonske procedure, obojene revolucije su na neki način nelegalnim putem dovodile do

⁵⁰ <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-59611947> (pregledano 03.03.2022)

smjene vlasti uličnim demonstracijama, a ne kroz zakonske procedure. Komparacijom sa liti-
jama vidimo da sličnosti donekle postoje, ali da ipak postoje i značajne razlike. Međutim,
prosto je teško ne uočiti potencijal brojnih ranijih dešavanja u Crnoj Gori koja su mogla dove-
sti do revolucije, što bi potom dovelo do smjene režima. Npr. predsjedničke izbore 2013. go-
dine obilježilo je proglašenje pobjede od strane oba izborna štaba, i Demokratske partije soci-
jalista i predstavnika udružene opozicije. Anemična, dezorijentisana i međusobno posvađane
opozicija uspjela je da nastupi ujedinjena na tim izborima, ali nije uspjela da poslije sumnjivih
izbornih rezultata pokrene kritičnu masu i priključi se talasu promjena.⁵¹ Afere su pratile i
mnoge druge izbore, pa je tako na dan parlamentarnih izbora 2016. godine uhapšeno više lica,
među kojima i opozicioni poslanici i lideri.⁵² Sve ove i mnoge druge prilike za promjenama su
propuštene i do 2020. godine DPS je manje-više neometano upravljao državom na temelju
podjela, uspijevajući da sprovodi ono što je Burdije zanimljivo primijetio kao osobenost druš-
tvenog stanja u Crnoj Gori: „interesi i antagonizmi se artikulišu među elitama, a potom se
prenose na običnog čovjeka. To nije politika, nego je nasilje! [...] Interes jedne grupe se legi-
timiše kao opšti interes, interes od javnog značaja, a da on zapravo ne ide u prilog nikom dru-
gom do toj grupi.”⁵³

⁵¹ <https://balkans.aljazeera.net/opinions/2013/4/10/kad-i-vlast-i-opozicija-pobjeduju> (pregledano 19. 1. 2022).

⁵² <https://www.slobodnaevropa.org/a/31087966.html> (pregledano 17. 1. 2022).

⁵³ <https://www.vijesti.me/zabava/243768/burdije-o-crnoj-gori-poziranje-je-oduvijek-bila-vasa-valuta> (pregledano 11. 1. 2022).

4. POSTSOCIJALIZAM I TRANSFORMACIJA VRIJEDNOSTI U CRNOJ GORI

„Šarene revolucije” se vezuju za istočnoevropski postkomunistički prostor i proces tranzicije kojim se krenulo iz komunizma na „dugo putovanje u kapitalizam”! Za neke je to putovanje bilo bez većih prepreka, uz pravolinijski razvoj i konsolidovanje demokratije, za druge bolno i dugo. Jugoslavija je krenula krvavim putem unutrašnjih međuetničkih sukoba koji su omogućili da se komunistički kolektivizam zamijeni nacionalističkim i da se demokratizacija odloži do rješavanja nacionalnog pitanja.

Period tranzicije⁵⁴ crnogorskog društva karakterisala je samo formalno otpočeta demokratska politička pluralizacija, odvijala se u znaku nacionalizma, netolerancije, demagogije, podsticanju strahova od drugih nacija, stvaranju osjećaja ugroženosti, podsticanju dubokih podjela u društvu, uglavnom po nacionalnim osnovama. Na snazi je bila vrlo izražena etnifikacija politike.⁵⁵ Dušan Janjić smatra da nacionalizam u prvim fazama tranzicije obezbjeđuje legitimaciju elitama na vlasti uz aktivaciju širokih masa u rušenju totalitarnog režima; pomaže u rješavanju problema diskontinuiteta i identitetskih pitanja u društvu; motiviše participaciju u preraspodjeli društvene moći i legitimizira okvire novih društava i umanjuje dejstvo teške ekonomske situacije (Janjić, 1994: 24–27).

Zaogrnutu plaštom nacionalizma i zaštite nacionalnih interesa, vladajuća grupacija u Crnoj Gori je uspjela da zadrži ne samo političku već i ekonomsku dominaciju. Uspostavila je

⁵⁴ Dijamandorus i Larebi (Diamandouros i Larrabe 2000: 48–49) govore o dvostepenoj tranziciji kao modelu tipičnom za jugoistočnu Evropu. Nedostatak uticaja civilnog društva i nepostojanje organizovane opozicije u posljednjim godinama komunizma omogućili su političkoj eliti prethodnog sistema privilegovanu poziciju u procesu tranzicije i bolje pozicioniranje u nastajućem sistemu bilo kroz promjenu političke partije, bilo kroz nezakonite privatizacije ili na neki treći način. Prethodna komunistička politička elita zauzela je vodeće pozicije i do njihove smjene došlo je tek devedesetih u drugom krugu tranzicije.

Sličan scenario mogao se vidjeti i u Crnoj Gori, politička previranja koja su potresala jugoslovensko društvo otvorila su put političkoj eliti prethodnog sistema, kroz AB revoluciju Savez komunista mijenja garnituru na vlasti, ali je i dalje zauzimao vodeće pozicije, jer je 1991. god. Savez komunista Crne Gore promijenio je ime u Demokratsku partiju socijalista i ušao u proces tranzicije.

⁵⁵ Pod etnifikacijom politike Ofe podrazumijeva strategije i ponašanja kolektivnih i individualnih društvenih i političkih aktera koji su diktirani normativno-vrednosnim i sazajnim okvirima u kojima ključnu ulogu i najviše značenje ima etnička pripadnost. Ofe takođe ukazuje da etnifikacija politike doprinosi distanciranju novih elita od prethodnog komunističkog političkog režima. Omogućava bolju kontrolu nad ekonomskim resursima čvršćim uspostavljanjem granica, takođe se sprečava prelivanje bogatstva iz jedne etničke skupine u drugu. Jačanje sopstvenih granica je mehanizam kojim se jačaju sopstvene državne sile i unutrašnje političke kontrole. Prisutna je opsjednutost otkrivanjem i veličanjem sopstvene nacionalne istorije u cilju u funkciji jačanja novonadolazećih vlasti. Etnička pripadnost je poslužila za promociju i formiranje novih političkih klasa. Homogenizovano je novo društvo. Nacionalizam se pojavio kao svojevrsna poluga solidarnosti i podizanja na visok nivo intenziteta političke mobilizacije za nove ciljeve. Etnifikacija politike u višenacionalnim državama omogućila je nastanak etnokratskih ravnoteža i smanjila mogućnost kompromisa (Klaus Ofe, prema Pavloviću, 2009: 65–66).

monopol nad ekonomskim resursima zemlje, deklarativno trasirajući put ka evroatlantskim integracijama i modernizaciji, a suštinski je činila sve da održe postojeće stanje. „Kombinacijom političkih i ekonomskih činilaca formirana je specifična koalicija dosadašnje vladajuće klase i grupacije novostvarenih bogataša čiji je jedinstveni interes da se proces post-socijalističke transformacije jugoslovenskog društva blokira što je duže moguće. Blokada, naravno, omogućava zadržavanje vlasti, ali samim tim, i nastavak neometanog transfera društvenog bogatstva u privatno vlasništvo” (Lazić i saradnici, 1997: 11). Naravno, sve ovo se maskira potenciranjem nacionalnog pitanja u čiji se centar stavlja pitanje opstanka samostalne tj. zajedničke države. Na taj način su političke elite uspjele da izvrše masovnu mobilizaciju stanovništva na nacionalnoj osnovi, a ponegdje Lazić ističe i da uspostave kontinuitet sa dugoročnim historijskim nacionalističkim tendencijama prisutnim na ovim prostorima.

Etnifikacija politike predstavljala je pogodan paravan za sprovođenje ekonomske tranzicije koja je vršena na takav način da je doprinijela socijalnoj polarizaciji i pauperizaciji stanovništva. Mladen Lazić pojašnjava da se u veoma kratkom periodu formirala kapitalistička klasa, koja je primarno nastala kao rezultat preraspodjele već postojećeg bogatstva, a ne stvaranjem i akumulacijom novog bogatstva. Kapital je prigrabljen u društvenim sukobima, posredovanim političkim djelanjem elite, koja je odozgo kontrolisala preraspodjelu akumuliranog društvenog bogatstva prema matricama djelanja koje su spolja nametnute (Lazić, 2011)⁵⁶. Blokiranje transformacija je u Crnoj Gori, slično kao i u Srbiji, obilježio proces koji Lazić naziva adaptivnom rekonstrukcijom elite, tj. redistribucijom društvenog bogatstva kontrolisanom od strane dotadašnje socijalističke nomenklature koja ga je sprovodila isključivo u svoju korist. U zemljama u kojima je uspješno sprovedena transformacija, nomenklatura je u sukobima krajem osamdesetih poražena i ekonomski ekspropisana (Lazić, 1998).

U Crnoj Gori izvršena je samo sistemska promjena, komunistička nomenklatura osigurala je sebi povlaštene položaje koji su joj omogućili da se preobrazi iz kolektivnog posjednika u individualne vlasnike društvenog bogatstva. Za razliku od ostalih postsocijalističkih zemalja, koje je talas promjena uglavnom zahvatio mnogo ranije, u Crnoj Gori je novoformirana eko-

⁵⁶ Nove političke elite istočnoevropskih zemalja nisu imale, nakon sloma socijalizma, ni u svom latentno interesnom, a ni u manifestnoideološkom (orijentacijskom) djelatnom polju, oblikovanje bilo kojeg drugog društvenog poretka izvan onoga što im je, kao okvir promjena, bilo spolja nametnuto: one su se organizacijski (institucionalno) i legitimacijski oslanjale na obrasce koje su u cjelini preuzimale iz historijskih (ekonomskih, vojno itd.) nadmoćnih okolina. Ti su društvenoekonomski obrasci, kao što je poznato, sadržavali „jednoostavnu” formulu: privatizacija, restrukturiranje, otvaranje prema spolja itd., odnosno podrazumijevali su brzo konstituisanje osnovnih preduslova za reprodukciju kapitala, kojoj je na političkom planu korelat predstavljalo trenutno uvođenje političkog takmičenja itd. Drugim riječima, ako kapitalističke klase, pa ni pojedinačni kapitalista nije bilo u trenutku započinjanja postsocijalističke transformacije, na velika su vrata u sve ove zemlje odmah prodrli odnosi kapitala, uredivši ukupne društvene odnose tako da se proizvodnja profita mogla nesmetano odvijati (Lazić, 2011: 162).

nomaska elita ostala na vlasti sve do 2020. godine, značajno uvećavajući svoje bogatstvo. Bogatstvo je uvećavano različitim načinima, privatizacija se odvijala i znatnim uplivom stranog kapitala, što je je još jedna matrica prepoznatljiva u crnogorskom društvu na koju Lazić skreće pažnju. On primjećuje da su kapitalističke firme iz („zapadnog”) okruženja kupovale socijalistička državna preduzeća koja su privatizovana po cijenama znatno nižim od njihovih tržišnih vrijednosti. S obzirom na to da su se prihodovana sredstva – većim dijelom – slivala u državni budžet, takav je oblik privatizacije često podrazumijevao najmanji stepen „krađe”. „Konverziju svojih komandnih položaja u ekonomski kapital, vršena je konvertovanjem specifičnih privilegovanih znanja, udruženih sa rasprostranjenim „mrežama” međusobne razmjene usluga“ (Lazić, 2011: 69).

Na kraju možemo zaključiti da su blokirane transformacije, obilježene ratom, spoljašnjim ekonomskim sankcijama, izrazito dubokom ekonomskom krizom, hiperinflacijom i sl., doprinijele siromašenju i raslojavanju stanovništva. „U društvu se pojavljuje jedna klasa malobrojna, koja u svojim rukama koncentriše ogromnu količinu kapitala, dok se na drugom polu pojavljuje druga klasa koja je ili na, ili ispod granice siromaštva. Srednja klasa je masakrirana – ona nestaje” (Bešić, 2000: 110).

Istraživanje, koje je 2015. godine vršeno u okviru studije „Postsocijalizam Crna Gora – Rusija (1990–2015)”, ukazuje na veliko nepovjerenje građana u u rad Vlade Crne Gore, koju smatraju najodgovornijom za opštu pauperizaciju stanovništva i nekontrolisano bogaćenje ma-log broja ljudi. Kontrolna uloga zakonodavne i izvršne vlasti ne funkcioniše. Rezultati istraživanja pokazuju da sudska vlast u Crnoj Gori predstavlja dosljedno finalizovanje monopolske pozicije Vlade kao izvršne vlasti i potpuno odsustvo bilo kakve kontrole rada Vlade od strane parlamenta. Rad Vlade karakteriše selektivan pristup uz izraženo privilegovanje određenih sub-jekata mimo tržišnih principa (Vukićević, 2016). Pomenuto istraživanje kao osnovne slabosti funkcionisanja društvenog sistema u Crnoj Gori prepoznaje kriminal i korupciju, partijski i državni birokratizam, i visoko izraženu neaktivnost građana i nespremnost za kontrolu vlasti. Uzroke „blokirane transformacije” u Crnoj Gori pomenuta studija prepoznaje ne samo u osposobljenosti i namjeri socijalističke nomenklature za izgradnju društvenog sistema sa vlasti-tim birokratizmom, već i u nesposobnosti i pasivnosti značajnog broja građana za prevladavanje tog birokratizma. Istraživanje je ukazalo na veoma izraženo stanje apatije i nemoći koje se razvijalo pod pritiskom državno-partijskog birokratizma. Građani su smatrali da politički funkcioneri ne rade u interesu građana i da nema svrhe buniti se, vladala je razočaranost i u rad opozicije, koju je dio građana doživljavao kao goru od onih na vlasti (Vukićević, 2015: 112, 189). Slabost opozicije je znatno doprinosila dugogodišnjoj nesmjernjivosti režima.

Iako je u političkoj sferi uspostavljen pluralistički sistem, u praksi vladajuća grupacija nije imala značajnijeg oponenta u opoziciji. Novoformirane političke stranke su, u želji da užestvuju u političkoj igri, prihvatile nacionalizam i osudile sebe samo na sporednu, da ne kažemo beznačajnu ulogu u procesu transformacije društva. Autori studije „Ajmo, ajde, svi u šetnju!” ukazuju na loše izbore opozicije kojima su doprinijeli gubitku povjerenja glasača:

„Novoformirane političke stranke su međutim zagluhnute nacionalnim trubama i u strahu da ne ostanu bez masovne podrške, u osnovi prihvatile novi legitimacijski obrazac postojeće vlasti. Tako su one, paradoksalno, svojim opozicionim djelovanjem samo učvršćivale položaj vladajuće grupe. Apriorno time osuđujući sebe na marginalan položaj, one su predodredile svoj neuspjeh: leaderski sukobi, cepanja i međusobne konfrontacije logične su posledice činjenice da su vlast podržavale u onome u čemu je bila najjača, a izazivale je tamo gdje su one bile nedefinisane“ (Grupa autora, 1997: 10).

Državno-partijski birokratizam podsticao je ekonomski i politički monopol nove klase, nametao je partijsku uslovljenost i zavisnost od vlasti. U postsocijalizmu se se po riječima prof. Vukićevića, odvija nelegalna i nelegitimna kombinacija neoliberalne ekonomije i državne regulacije-podržavljenje privrede i privatizovanje države sa partijskom dominacijom (Vukićević, 2016: 75).

Analiziranjem postsocijalističkog perioda u Jugoslaviji do sličnih zaključaka dolazi i Sreten Sokić, koji zaključuje da je u sistemu političke dominacije rukovođenje ekonomijom polulegalno, tj. osim institucionalnog, razvijaju se i vaninstitucionalni oblici organizovanja i upravljanja. Sve ekonomske promjene su samo formalne prirode, a suština ekonomskog upravljanja se svodi na etatizam i centralizaciju (Sokić, 1997: 64–84).

Potvrdu ovakvog stanja u Crnoj Gori pronalazimo i u rezultatima studije socijalizma „Postsocijalizam Crna Gora – Rusija (1990–2015)” (Vukićević, 2016). Zaključci istraživanja ukazuju da je državno-partijski monopol čvrsto uspostavljen u cjelokupnoj, ne samo vertikalnoj već i horizontalnoj organizaciji crnogorskog društva, po svim nivoima vlasti. Takođe, činjenica je da je državno-partijski monopol ustanovljen „odozgo” na dolje. Kao posebno zanimljiv podatak ističe se stav većine ispitanika da poslušni građani imaju prednost kod političke elite u odnosu na stručne i kreativne, a kao najunosniju profesiju prepoznaju profesiju političara (Ćeranić, 2016: 223–230).

Ove podatke bismo mogli dopuniti istraživanjem Mreža za afirmaciju nevladinog sektora – MANS, koji kao najčešće oblike moguće zloupotrebe državnih resursa, praktikovanih neposredno prije izbora, navodi:

- zapošljavanje u javnoj upravi;
- raspodjelu socijalnih davanja;
- obezbjeđivanje poljoprivrednih kredita, naknade štete usljed elementarnih nepogo-

da i druge naknade iz državnog budžeta;

- investicije u infrastrukturu.⁵⁷

Istraživanje vršeno u okviru studije „Postsocijalizam Crna Gora – Rusija (1990–2015)” profilise nimalo lijepu sliku društvenog sistema postsocijalizma u Crnoj Gori: mito i korupciju, koji su zasnovani na vezi političke i ekonomske moći. Uz to idu monopolske pozicije u sferi politike i vlasti i neformalne veze (porodične, kumovske, interesne, korupcionaške i kriminalne). Birokratski princip kadrovske politike, pozicije i opozicije, utemeljen je na strogoj podređenosti partijskim liderima i uskom krugu ljudi oko njih. Pasivnost građana je evidentna, uz povremen haotičan i neorganizovan otpor, koji u uslovima birokratske tajnovitosti sistema ne dozvoljava homogenizaciju, niti čvršću borbu bilo koje kategorije građana u cilju zaštite svojih interesa. Uspostavljen je sistem u kome je građanima ostavljen samo jedan izbor: „uklapanje i podređivanje logici partijsko-državnog monopola”. Prisustvo tako „zatvorene” svijesti i osjećaja nemoći, građane onemogućava da vide alternativu vladajućim strukturama. Birokratska logika vlasti nije pogodovala samo vladajućoj eliti, nego i pripadnicima opozicije, što je upravo po mišljenju autora studije i jedan od razloga zbog kojih tako dugo nema promjena.

U takvim uslovima Crna Gora je sve više dobijala obrise „rizičnog” i „eksplozivnog” društva⁵⁸ (Vukićević, 2016).

Godinama su slična upozorenja stizala i sa međunarodnih adresa – Freedom House⁵⁹ je Crnu Goru proglasio za „poluautoritarn režim”, a Evropska komisija⁶⁰ je u svojim izvještajima upozoravala na probleme korupcije na visokom nivou.

M. Pečujlić smatra da je novi autoritarizam svojstven svim društvima u tranziciji. Izvori autoritarizma on vidi u formiranju jakih predsjedničkih sistema; autoritarnom duhu političkih elita; autoritarnom karakteru masa naslijeđenih iz real-socijalizma (Pečujlić, 1996).

4.1. Transformacija vrijednosti u Crnoj Gori

Proces transformacije jednog društva ima više dimenzija. Veoma važan aspekt tog procesa čini transformacija normi i vrijednosti⁶¹. Bešić vrijednosti posmatra kao osnovni element društvene svijesti, one sa jedne strane imaju izvor u kulturnom obrascu društva, a sa

⁵⁷ <http://www.mans.co.me/wp-content/uploads/Analize/IzgradjivanjePovjerenja.pdf> (pregledano 6. 2. 2022).

⁵⁸ „Rizično” društvo koje dovodi u pitanju stabilnost predmetno materijalnog okruženja većine članova proizvođači ekonomski monopol manjine (klasna diferencijacija za koju nijesu odgovorne samo više klase (Vukićević, 2016).

⁵⁹ <https://freedomhouse.org/country/montenegro/freedom-world/2020> (pregledano 6. 12. 2021).

⁶⁰ <https://www.gov.me/dokumenta/cc67577c-0e8f-4a55-a8c2-7d808de62d82> (pregledano 6. 12. 2021).

⁶¹ „Vrijednosti su relativno stabilne, opšte i hijerarhijski organizovane karakteristike pojedinaca (dispozicije) i grupa (elementi društvene svijesti), formirane međusobnim djelovanjem istorijskih, aktuelno-socijalnih i individualnih činilaca, koje zbog tako pripisane poželjnosti, usmjeravaju ponašanje svojih nosilaca ka određenim ciljevima” (Pantić, 1990: 12–13).

druge strane predstavljaju živu svijest ljudi koji žive u društvu. Sama društvena svijest postoji kroz vrijednosti koje svoj izraz pronalaze u normama kao formama u kojima se neposredno ispoljavaju u društvu. Na taj način uspostavlja se relacija na nivou društvena svijest – vrijednosti – norme (Đukanović i Bešić, 2020: 160–161). Stabilnost društvenog poretka značajno je određena harmonizacijom i konsenzusom oko vrijednosti na kojima se društvo zasniva. Postojanje takvog konsenzusa utiče na uspostavljanje određene pravilnosti i predvidljivosti društvenog ponašanja. Vrijednosti se najčešće susreću u obliku „vjerovanja” o tome šta je najbolje ili najpoželjnije ponašanje za nekog pojedinca ili grupu. Koković naglašava da kada čitava gupa vjeruje u određene zajedničke vrijednosti, onda se kaže da je društvo, grupa ili organizacija „pokrenuta vrijednostima”. Te vrijednosti su hijerarhijski uspostavljene i predstavljaju „svojevrstu organizaciju čovjekovih potreba, želja i ciljeva”. Upravo takva organizacija omogućava pojedincu da se lakše integriše u društvenu zajednicu, pa se u skladu s tim vrijednosti mogu shvatiti kao „kriterijumi prioriteta i izbora koji usmjeravaju čovjekovo ponašanje” (Koković, 2005: 125). Uspješnost tranzicionih procesa i funkcionisanje društva uslovljeni su uspostavljanjem saglasnosti između društvenih normi i vrijednosti, tj. vrednosnih obrazaca.⁶²

„Stabilna reprodukcija dominantnog (i uz to legitimnog) poretka dugoročno je, dakle, osigurana onoliko koliko je vladajuća grupacija uspešna u nastojanjima da se (između ostalog) ljudsko delanje pretežno odvija, s jedne strane, u skladu s normama, koje proizlaze iz bazičnih odnosa datog sistema i, s druge strane, s vladajućim vrednosnim obrascima, koji su sami dvostruko uslovljeni: kako datim sistemom društvenih odnosa tako i istorijskim činocima dugog trajanja, tradicijom itd.“ (Lazić, 2005: 180).

Ukoliko vrednosno-normativni sistem nije stabilan, onda je upitna stabilnost društva. Insistirati na promjenama koje nisu u skladu sa vrednosnim orijentacijama vodi razaranju društva. Vrednosni i kulturni obrasci, koji su stvarani vjekovima, ne mogu se naprasno ukinuti i zabraniti novouvedenim normama.

Šušnjić dobro zapaža da „zakoni popunjavaju prazninu” onda kada „moral propadne”, pa otuda danas toliki broj zakona koji se veoma brzo mijenjaju, u skladu sa interesima vladajuće elite... On smatra da su naši zakoni „ovakvi i onakvi, rijetko po mjeri čoveka, pa ih se ljudi i ne pridržavaju živeći po običajima, moralnim i vjerskim normama, i po svojoj savjesti“ (Šušnjić, 2015: 322).

Stvaranje vrijednosti i vrednosnih orijentacija je dugotrajan proces – vrijednosti u društvu se prenose procesom socijalizacijom, što vodi njihovom usvajanju i internalizaciji na

⁶² „Vrednosne orijentacije možemo razlikovati od vrijednosti po tome što pod vrijednosnim orijentacijama podrazumijevamo skup povezanih vrijednosti koje su komplementarne u djelovanju pojedinaca i grupa i predstavljaju“ jednu od važnih dispozicija koje u znatnoj meri određuju niz specifičnih stavova i utiču na konkretno ponašanje pojedinaca i grupa” (Kuzmanović, 1995: 151).

individualnom i kolektivnom planu. Ovaj proces se ne odvija ujednačenim tempom, najčešće se znatno sporije odvija i mijenja u odnosu na promjene društvenog i normativnog sistema usled čega nastaje divergentnost među njima. Postojanje nesaglasnosti, divergentnosti normativnog sistema i dominantnog sistema vrijednosti Lazić naziva „normativno-vrednosnom disonancom”. U okolnostima postojanja normativno-vrednosne disonance dolazi do nesklada između pravila-normi, koje nameće novi normativni sistem, i poželjnih ciljeva i načina djelanja, tj. starih vrijednosti. Postojanje ovakve nesaglasnosti u društvu može se prevazići ili prihvatanjem novih vrijednosti, ili njihovim odbacivanjem i društvenim promjenama koje donose promjenu nametnutog društvenog i normativnog sistema (Lazić, 2005). Pojava vrednosno-normativne disonance ne javlja se samo kada društveni sistemi prelaze iz jednog oblika u drugi, ona se može javiti i kod sistema koji doživljavaju unutrašnju transformaciju, tj. odvijaju se promjene unutar samog poretka,. Možemo razlikovati sistemsku i unutarstemsku normativno-vrednosnu disonancu (Lazić, 2011). Unutarstemsku-normativno vrednosnu disonancu upravo prepoznajemo u dešavanjima koja su vezana za Zakon o slobodi vjeroispovijesti. Novi nametnuti normativni okvir nije odgovarao vladajućim vrednosnim orijentacijama u društvu, što je rezultiralo neusaglašenosti koja je dovela do društvenih promjena. Vrednosne orijentacije koje su se našle na udaru novog normativnog poretka nijesu nove u crnogorskom društvu. Da bismo razumjeli njihovo porijeklo, moramo napraviti kratak osvrt na istorijski kontekst, tj. na dugotrajna istorijska iskustva.

Istorija Crne Gore opterećena je osvajačima i pobjednicima koji su uspostavljali svoje apsolutne istine. Počecemo od Osmanskog carstva koje nam je u nasljeđe ostavilo autoritarnost i utemeljilo model vladavine koji se presvlačio u razna oblička i, nažalost, opstao kao uzor kome su političke elite težile do današnjih dana. Pomenuti model vladavine je karakterisalo potpuno odsustvo bilo kakvih zakonskih ograničenja i djelovanja vlasti, selektivna primjena zakona, nepostojanje ili samo formalno postojanje pravnih normi koje bi štatile interese građana kroz nezavisne institucije pravne zaštite. Samovolja onih na vlasti i prepuštenost na milost i nemilost volji vladara snažno su podstakli razvoj autoritarne orijentacije duboko ukorijenjene u svijesti našeg naroda. Skoro pet vjekova ovakvog ustrojstva ostavilo je duboke posljedice i zaustavilo kulturni razvoj naroda koji je, prema Jerotićevim riječima, uspio „da očuva u narodu svijest o nemanjičkoj prošlosti i naročito održavanje samosvesti o svom pravoslavnom hrišćanskom korenu” (Jerotić, 2017: 55). Predsocijalistički period karakteriše izražen tradicionalistički sistem vrijednosti, paternalistička država i veoma izražen uticaj pravoslavlja na razvoj egalitarizma, kolektivističkih vrednosnih obrazaca. Religija spada u istorijske činioce dugog trajanja, koji su utisnuli jak pečat vrednosnim obrascima našeg društva.

„Hristova osjećanja, misli i dela postala su uzor, obrazac, primer, model ili arhetip za svakog vernika. Ovaj uzor postao je izvor nadahnuća za kasnija pokoljenja vernika (svece)” (Šušnjić, 2015: 334).

Tradicionalistički sistem vrijednosti, svojstven predsocijalizmu, utemeljen je na vjeri u Boga i duhovno spasenje kao najveći imperativ ljudskog djelanja koji put spasenja vidi kao put asketizma i odricanja od materijalnih vrijednosti ovog svijeta. U jednom pismu iz 1221. godine Sveti Sava određuje položaj svog naroda, navodeći da smo „sudbinom predodređeni da budemo Istok na zapadu i Zapad na Istoku, i da priznajemo iznad sebe samo Nebeski Jerusalim, a na zemlji ništa” (prema Jerotić, 2017: 55).

Patrijarhalna porodica i patrijarhalni moral čvrsto su povezani sa hrišćanskom religijom. Jerotić pojašnjava da se patrijarhalni tip hrišćanske porodice odlikuje vertikalom na čijem se vrhu nalazi Bog, tj. jaka vjera čovjeka pojedinca i naroda u Boga; na srednjem dijelu nalazi se autoritas zemaljskog vladara; na donjem kraju vertikale takođe poštovan i voljen nalazi se auctoritas oca porodice (Jerotić, 2017: 202). Na osnovu ovog određenja jasno vidimo izrazitu religijsku strukturu svijesti svojstvenu našem narodu u periodu prije Drugog svjetskog rata, svijesti koju karakteriše zanemarivanje racionalnog i dominacija iracionalnog. U „Istoriji religije” Šušnjić ističe da u osnovi svake kulture i svake zajednice leži jedna jedina epistema koja određuje način posmatranja, uslove i oblike svakog znanja. Hrišćanski model čovjeka upućuje na duh srednjovjekovnog vremena, tadašnji način mišljenja, vjerovanja i vrednovanja. Oгледа se u svim segmentima života, a najvidljiviji je u djelima slikarstva, muzike, poezije (Šušnjić, 2017: 228). Posebno je vidljiv i u mitovima koji se javljaju kao zajednički imenitelj jednog naroda.

„Jedan narod, koji nema prve priče ili prve knjige o sebi, nema ni jasne svesti o celini svog duha. Narod bez mita nije narod: Objasniti poreklo jednog mita znači razumeti i poreklo jednog naroda, jer mit sadrži ono najbolje i ono najgore što je taj narod doživio, proživio i preživio u svom iskustvu. Zato svaki narod čuva uspomenu na svoj početak: mit je njegova prva povest i prva istina koje se on seća“ (Šušnjić, 2017: 138).

U crnogorskom narodu mitovi su imali veoma važnu ulogu za socijalnu integraciju i identifikaciju. Kapela na Lovćenu, njegoševska Crna Gora, mit o Kosovu,⁶³ sjećanje na „kulturne junake i slavne pretke”, dobijene bitke, prinesene žrtve na oltaru spasenja otačastva i vjere su izvori iz kojih se napajao duh naroda. „Nema zajednice bez mitskog junaka u kome se ona prepoznaje: mitski junak je *svi ljudi*, jer on izražava ono što im je zajedničko i po čemu

⁶³ „Privrženost određenim teritorijalnim deonicama, kao i nekim mestima na njima, ima mitsko i subjektivno svojstvo. Ta privrženost datoj zemlji i povezanost snjom, a ne nastanjenost na njoj ili njeno posedovanje, jeste ono što je važno za etničku identifikaciju” (Smit, 1998: 42–43).

su slični. U mitskom heroju zajednica vidi svoju prošlost koja može u svakom kriznom trenutku da se ponovi i obnovi” (Šušnjić, 2017: 138).

Entoni Smit, slično Šušnjiću, naglašava značaj „konstitutivnih mitova” poput onih o porijeklu i istorijskoj sudbini, postojanju zajedničkih simbola i vjere u jedinstvenu kulturu⁶⁴. On ističe da je „etnička zajednica” ili „etnijska” zapravo „imenovana ljudska populacija sa zajedničkim mitovima porekla, istorijama i kulturama, povezanošću sa određenom teritorijom i osećanjem solidarnosti” (Smith, 1986: 32). Smit dalje ukazuje na kontinuitet i povezanost etnije i nacije, i smatra da upravo navedeni elementi predstavljaju zajedničke konstitutivne elemente nacije. Nacije, Smit definiše kao „imenovane ljudske populacije sa zajedničkom istorijskom teritorijom, zajedničkim mitovima i istorijskim saznanjima, zajedničkom masovnom, javnom kulturom, zajedničkom ekonomijom i zajedničkim pravima i dužnostima svih podanika” (Smit, 1998: 30).

Ukoliko se želi uništiti jedan narod, onda treba uništiti njegova sjećanja, kulturno-simboličku sadržinu koja čini okosnicu njegovog postojanja. „Bez tih zajedničkih uspomena i tradicija, mitova i simbola, osnova za stvaranje nacije je slaba, a zadatak je herkulski” (Smith, 1996a).

Završetak Drugog svjetskog rata donosi pobjednike koji su na krilima nove ideologije krenuli u izgradnju novog društva. Na temeljima razorene zemlje trebalo je krenuti od nule, u svakom smislu obrisati prethodna iskustva i uspostaviti novo početno stanje. Na našim prostorima „sadašnjost gotovo nikada nije imala vlastitu vrijednost, nego je skoro uvijek shvatana kao odjek prošlosti ili poziv budućnosti” (Samardžić, 2016: 379). Radikalne promjene, koje je najavljivao socijalizam, podrazumijevale su oblikovanje jednog fundamentalno novog društvenog konteksta koji na revolucionaran način raskida sa „teretom prošlih vremena”. Epštajn primjećuje da revolucija

„počinje hronocidom, idejnim ubistvom prošlosti u ime apstraktne budućnosti. Zatim revolucija počinje da guta život realnih ljudi prelazeći u genocid-ubistvo čitavih naroda, staleža i klasa, kojima je suđeno da ostanu u prošlosti, jer su nedostojni budućnosti. Najzad, umorna revolucija, pošto izgubi svaku nadu u ispunjenje datih obećanja i pošto uništi proizvodne snage društva, svodi svoje račune na neutoljivu potrošnju i uništenje nezaštićene prirode-na ekocid“ (Epštajn, 2001: 8).

Socijalizam je krenuo u ideološko utemeljivanje novog društva. Naizgled se težilo modernizaciji, ali suštinski su zadržavani postojeći vrednosni i kulturni obrasci koji su veoma

⁶⁴ „Etnije se ne konstituišu posredstvom fizičkog porekla, nego, posredstvom osjećanja kontinuiteta zajedničkog pamćenja i kolektivne sudbine, tj. na osnovu kulturne srodnosti otelotvorene u mitovima, sećanjima, simbolima i vrednostima koje zadržava data kulturna jedinica ljudske populacije” (Smit, 1998: 52).

odgovarali uspostavljanju novog sistema.

U periodu socijalizma neki oblici (kvazi) modernizacije, poput industrijalizacije, urbanizacije i širenja školskog sistema, bili su izrazito ubrzani. Međutim, proces razgradnje patrijarhalnih obrazaca bio je izrazito selektivan, što je doprinijelo potiskivanju, ali ne i prevazilaženju tradicionalizma.

„Pored toga što je komunistička revolucija nakon Drugog svetskog rata označila diskontinuitet sa tradicionalističkim sistemom vrednosti, postojanje autoritarnog modela vladavine, paternalistička država, kolektivni vidovi solidarnosti i egalitarna raspodela nadovezali su se na zatečenu tradicionalnu svest i na taj način onemogućili stvaran proces modernizacije društva“ (Vasović, 1998: 371, prema Petrović, 2014: 198).

U tom smislu Lazić ističe kao potpuno argumentovano stanovište po kojem je u ranijim istorijsko-strukturalnim uslovima dominantni sistem vrijednosti bio naglašeno tradicionalistički, patrijarhalan, egalitaristički, autoritaran. Prema njegovom mišljenju, strukturalni zaostaci predmodernizacijskog perioda, poput većinskog ruralnog stanovništva i brojne grupacije poljoprivrednika, predstavljali su osnovu na kojoj se zasnivalo zadržavanje antimodernizacijskih vrednosnih obrazaca (Lazić 2011). Doduše, ovdje Lazić govori o situaciji u Srbiji, ali smatramo da je potpuno identična slika bila i u Crnoj Gori.

Real-socijalizam je donio i mnoge promjene koje su ostavile velike posljedice u našem društvu. Religija je odbačena kao „istorijski prevaziđen, klasni neprijatelj društva“. Oficijalna religioznost je zabranjena, a potom zamijenjena svjetovnom religioznošću, koja je kao predracionalan i neracionalan način razmišljanja, usmjeren prema autoritetu, ne prema dokazima i zasnovan na vjerovanjima a ne na činjenicama. Ovakav odnos na relaciji autoritet-vjeronje uspostavlja načina mišljenja koji nije samo iracionalan, nego ima jednaku strukturu kao i stavovi vjerskih sekta. Spoznajnu komponentu zamjenjuju druge dvije. Prvenstveno se javlja identifikacija sa vođom organizacije, koji postaje predmet obožavanja. Drugo, kao posljedica, „potonji se smatra svetim“... Uvijek kada je neka osoba, organizacija ili ideja van domašaja kritike, ona je dogmatizovana, postavljena je u domen svetosti koji podrazumijeva religiozne stavove (Horvat, 1982: 37–46).

Sekularnu religioznost odlikuje odsustvo kritičkog stava, tj. razvoj iracionalnog odnosa prema svijetu, koji se oličavao u bespogovornom prihvatanju i ostvarivanju svih odluka i zahtjeva partije radi ostvarenja svijetle budućnosti. Svjetovna religioznosti praćena je kolektivističkim modelom svijesti i autoritarnošću koja je prisutna na svim nivoima društva, a ogleda se u neprikosnovenom autoritetu šefa partije koji je istovremeno i šef države. Sastavni dio društvene svijesti je i egalitarizam, u cilju čijeg je ostvarivanja država u socijalizmu postala

socijalna država koja je težila ostvarenju ideološkog principa jednakosti. Uklopljena u religijski i kolektivistički obrazac, partija se shvata kao neprikosnoveni lider u društvu. Etatizam je bitno obilježje real-socijalizma. Partija je ključni faktor koji oblikuje društvo po svojoj mjeri, nepogrješiva, nedodirljiva. Ne smije se kritikovati i zahtijeva izražen još jedan aspekt svijesti, a to je nekritičko poštovanje vlasti. Etatizam zahtijeva orijentaciju pojedinca prema državi u čijim je rukama njegova sudbina. Država zapošljava, liječi, obrazuje, zadovoljava sve potrebe pojedinca. Vlast se, kao nekad u tradicionalnim okvirima, doživljava kao apsolutna, jednom i zauvijek data u statičkom društvu koje se deklarativno zalagalo za modernizaciju i bolju budućnost, a suštinski je nastojalo da održi postojeće stanje i odbaci svaku mogućnost promjene. Kao ekonomski koncept, real-socijalizam je djelovao u pravcu unifikacije rezultata privrednih subjekata. Budžetskom redistribucijom izjednačavani su sposobni i nesposobni, rad i nerad. Na taj način sâm odnos prema radu dobija socijalno-psihološku dimenziju – rad se shvata kao nužno zlo, koje se podrazumijeva i bez obzira na kvalitet zahtijeva ravnomjernu novčanu naknadu. Društvena svojina je jedan od ključnih ekonomskih mehanizama za reprodukciju real-socijalizma i osnovni preduslov ostvarenja ideoloških zahtjeva koji idu u pravcu etatizacije društvenih odnosa i u pravcu ukidanja klasne diferencijacije (Đukanović i Bešić, 2000: 180–183). Na prostoru bivše Jugoslavije vršena su mnoga istraživanja koja su se bavila transformacijom vrednosnih orijentacija, društvene svijesti (Lazić, 2005; Lazić, 2011; Lazić, Pešić 2013, Vukićević, 2015, Đukanović i Bešić 2020). Navedena istraživanja vjerno profilisu i sliku crnogorskog društva. Tradicionalistički, egalitarian i autoritaran vrednosni sistem, koji je bio dominantan na ovim prostorima u predratnom periodu, poslužio je kao dobra osnova ne samo za uspostavljanje komunističkog autoritarnog modela vladavine već i za uspostavljanje poluautoritarnog režima u postsocijalizmu. Istraživanja ukazuju i na izraženu „vrednosnu nekonzistentnost”⁶⁵.

Kao što smo već pomenuli, devedesete godine prošlog vijeka donosile su sukobe, ratove i novi početak, u kome je trebalo da odbacimo ružnu prošlost i stvorimo novu svijetlu budućnost. To je značilo da je „sadašnjost” trebalo da „ustane” protiv tekovina prošlosti i simbolički najavi početak „nove budućnosti”, jer revolucija uvijek teži da početak istorije obilježi svojim stupanjem na njenu pozornicu” (Samardžić, 2016: 380). U početku nije bio baš najjasniji pravac u kome treba da se gradi svijetla budućnost, ali je bilo sigurno da treba naći novi osnov legitimacije umjesto ideologije prethodnog sistema, čemu je uspješno poslu-

⁶⁵ „[...] pojava rasprostranjenog podržavanja različitih, pa i potpuno suprotstavljenih vrijednosnih orijentacija, koja se može javiti i u okviru vladajuće grupacije, naziva se vrijednosna nekonzistentnost. Pretpostavka je da postojanje vrijednosne usklađenosti doprinosi uspješnijem grupnom djelovanju, dok njeno opadanje znači i smanjivanje mogućnosti da grupa na efikasan način ostvaruje sopstvene interese (Ćeranić, 2016: 235).

žio nacionalizam. A onda se brzo shvatilo da postoji sasvim odgovarajuća društvena svijest koja može sjajno poslužiti za još jedan „dèjà vu“, i svaka potreba za modernizacijom je još jednom odbačena kao nepotrebna. Dirkem je sasvim lijepo primijetio da uzroke velike koncentracije moći u društvu ne treba tražiti u posebnom položaju vladara, već u prirodi društava kojima vladaju. A naše društvo obilježili su brojni paradoksi, Vidojević navodi neke od njih:

- Socijalni nosioci tranzicije su pripadnici plutokratije, koji su društvo u tranziciji učinili klanokraturom, tj. vladavinom klanova i mafije.
- Paradoks ukidanje postojećeg, i uspostave novog tzv. sistema liberalne tržišne ekonomije je došlo „odozgo“, stvarajući privredu koja je kvazitržišna.
- Istorijski stare ideje a često i prakse koje se na civilizacijskom nivou prevazilaze, u postkomunističkim društvima dobijaju karakter i značaj novog.
- Paradoks da se posredstvom višepartijskog sistema jača autoritarni karakter režima i faktički jednopartijska vladavina. Tako mnogi sistemi, iako nominalno višepartijski i pluralistički, završavaju kao autoritarni i faktički jednopartijski.
- Neke partije potpuno suprotstavljenih politika i ideologija se približavaju, čak i koaliraju.
- Odsustvo kritičke svijesti građana prema postojećem stanju uz veoma konzervativno ponašanje, naročito na izborima („demokratija bez demosa“). (Vidojević, 1997).

Listi paradoksa koje navodi Vidojević moramo dodati još jedan. Političke partije, socijalističke orijentacije, koje porijeklo vode od komunističkih partija; deklarišu se kao demokratske, proevropske, na listi svojih programskih ciljeva uvode i osnivanje i uređenje crkve. Tako u Crnoj Gori predsjednik DPS-a kao partije koja je nastala preimenovanjem Saveza komunista Crne Gore u Demokratsku partiju socijalista izjavljuje:

*„Ponudili smo rješenje da postoji pravoslavna crkva koja će okupiti sve pravoslavne vjernike. Ako SPC to odbija, onda je to crkva nacionalnih Srba u Crnoj Gori. Ali onda ćemo mi stvarati crkvu nacionalnih Crnogoraca, iako ne mislim da je to najbolje rješenje. Potrudimo se da takva crkva bude autokefalna i priznata“.*⁶⁶

Autoritarna vrijednosna orijentacija bila je široko zastupljena, i ne samo da je predstavljala prepreku modernizacijskim procesima već je predstavljala i plodno tlo za uspostavljanje autoritarnog modela vladavine. Istraživanja pokazuju da je u postsocijalističkom periodu u Crnoj Gori autoritarnost bila izrazito visoko zastupljena, kao i veoma izražena tradicionalistička kulturna matrica i socijalizacijski modeli koji su preživjeli i socijalističku (kvazi) moder-

⁶⁶ [ps://www.slobodnaevropa.org/a/djukanovic-crna-gora-spc-pravoslavna-crkva-kriza/30619177](https://www.slobodnaevropa.org/a/djukanovic-crna-gora-spc-pravoslavna-crkva-kriza/30619177), (pregledano 5. 12. 2021).

nizaciju. Jaka autoritarnost predstavljala čvrst temelj ne samo socijalističkog perioda već i onog što je uslijedio poslije njega. „Tradicionalno prihvatanje autoriteta predstavljalo je osnovu za instaliranje strogo hijerarhijski organizovane vladajuće strukture sa vođom koji se nalazio na vrhu piramide” (Ćeranić, 2016: 216).

Već smo pomenuli brojne faktore koji su doprinikli jačanju autoritarne svijesti. Osim usporene postsocijalističke transformacije, spore demokratizacije političkog sistema, veliki uticaj na razvoj autoritarne svijesti u Crnoj Gori imala je i veoma izražena upotreba nacionalizma kao glavnog integrativnog ideološkog elementa, što je naročito bilo izraženo u periodu održavanja referenduma, kada dolazi do nacionalne homogenizacije koja je dovela do dubokih podjela i podvojenosti društva. Cjelokupna situacija je u stvari predstavljala pozornicu za razrješavanje interesnih sukoba podijeljene političke elite u zemlji. Ono što se postavlja kao posebno pitanje, na koje odgovor možemo tražiti i u visokoj zastupljenosti autoritarnosti, jeste kako su vrednosne orijentacije elite uspjele tako brzo da se distribuiraju i prihvate u društvu. Vrednosne orijentacije, koje su odgovarale vladajućoj eliti i svakako razvoju autoritarnosti, značajan podsticaj nalazile su u medijima kao ključnom socijalizacijskom agensu u datom periodu. Mada, mora se priznati da su i ostale društvene ustanove podržavale autoritarne vrednosne orijentacije i autoritaran politički poredak, uključujući represivni aparat, političke partije, obrazovni sistem, porodicu... Nažalost, burna istorija našeg naroda uticala je na formiranje vrednosnih matrica koje su predstavljale plodno tlo za uspostavljane autoritarnih sistema, koji su ne samo u postsocijalističkom periodu već i u ranijim fazama razvoja usporavali modernizacijske procese. Tu prvenstveno mislimo na kolektivizam, egalitarizam, patrijarhalnu organizaciju, postojanje otpora ka promjenama, dominaciju iracionalnog....

Svi prethodno navedeni momenti bitno su obilježavali crnogorsku realnost, uz jednu krajnje nestabilnu i nepovoljnu ekonomsku situaciju, koja je posljedica ne samo procesa tranzicije već i ratnih previranja, sankcija i stvaranja jedne haotične slike koja je, u kombinaciji sa naslijeđenim tradicionalnim vrednosnim obrascima, rezultirala ne samo porastom autoritarnosti već i patrijarhalnosti i nacionalizma kao sastavnih elemenata tradicionalističkih vrednosnih orijentacija. Uopšteno govoreći, preovladava mišljenje da je ovakva vrednosna orijentacija prisutna u društvima zakašnjele modernosti. „Nacionalistička mobilizacija je potpomagala održavanje autoritarnih političkih poredaka, ujedno doprinoseći reprodukciji tradicionalističke kulturne matrice i sveukupnoj retradicionalizaciji društva” (Pešić, 2016: 398). Porast nacionalizma je neosporno jedna od osobenosti postsocijalističkog perioda. Nacionalizam kao ideološko-vrednosna orijentacija čvrsto je povezan sa pojmom nacije i Veber ga određuje ne samo kao političku kategoriju već i kao statusnu grupu.

„[...] u Veberovom određenju nacije je zajednički interes pojedinaca koji se svrstavaju u istu nacionalnu grupu, pa se tako nacija određuje kao politička zajednica, gde se racionalno udruživanje pretvara u etničku srodnost koja dobija simboličke karakteristike na osnovu kojih se crpi lojalnost, ali i na osnovu koje se pojedincima pripisuje određeni prestiž. Drugim rečima, jednom formirane, nacije funkcionišu i kao statusne grupe (koje se u odnosu na druge statusne grupe razlikuju upravo na osnovu uverenja o postojanju zajedničkog porekla, te stoga članstvo u njima postaje naslednog karaktera)“ (Veber prema Pešić, 2016: 469).

Shvatanjem nacije kao statusne grupe ukazuje se na njen instrumentalni značaj u borbi za ostvarivanje političkih i materijalnih interesa, zahvaljujući homogenizaciji i zatvaranju prema ostalim grupama na osnovu neke kulturne karakteristike (jezik, religija, istorija). Smatramo da veoma dobar primjer za instrumentalizaciju nacije u borbi za ostvarenje materijalnih i političkih interesa možemo vidjeti u Crnoj Gori, gdje su nacionalna pripadnost i jezik bili čvrsto povezani sa ostvarivanjem materijalnih i političkih ciljeva, i kao takvi doveli su do pojave „pragmatičnog nacionalizma”. Goran Ćeranić ukazuje da često nedostatak kvalifikacija, stručnosti, snalažljivosti i drugih sposobnosti nadomještan vulgarizacijom nacionalne pripadnosti. On smatra da u takvim okolnostima nacionalna pripadnost, ukoliko se sa njom zna pravilno postupati i ukoliko se zna adekvatno iskoristiti, može da bude veoma značajan resurs napredovanja na hijerarhijskoj ljestvici (Ćeranić, 2016: 221). U postsocijalističkom periodu nacionalizam predstavlja najznačajnije legitimacijsko uporište vladajućih struktura. S obzirom na to da su izgubile ideološku osnovu na kojoj se održavao socijalistički sistem društvenih odnosa, u postsocijalističkoj transformaciji političke elite pribjegavaju nacionalizmu uz uvlačenje širih masa u nacionalističke sukobe.

Nacionalni ekskluzivizam, tvrdi Ćeranić, postaje poželjan oblik političkog svrstavanja. „Podjela na „nas” i „njih”, iako bez istorijskog utemeljenja, postaje dominantna. [...] Političke elite cjelokupnim svojim djelovanjem nameću i podstiču takav oblik podjela, a sve sa ciljem realizacije sopstvenih interesa koje prikazuju javnosti kao opšte“ (Ćeranić, 2016: 221). Ovakvo stanje bez značajnih izmjena, potrajalo je ne samo do referenduma o nezavisnosti održanog 2006. godine, već i u kasnijem periodu opstaje kao veoma važan segment političke mobilizacije građana, naročito u periodu predizbornih kampanja.

Rješavanje pitanja o državo-pravnom statusu Crne Gore uticalo je na porast tenzija, ali je nakon toga došlo do pada nacionalističkog vrednosnog obrasca, što pokazuje i istraživanje iz 2014. godine, iako isto istraživanje upućuje i na postojanje suprotstavljenog trenda u društvu i porast ove vrijednosti kod jednog dijela populacije. Naročito je interesantan podatak do koga se došlo u okviru studije „Postsocijalizam Crna Gora – Rusija (1990–2015)” koja poka-

zuje da je nacionalizma najviše izražen kod rukovodioca. Ovako neobičan i neočekivan rezultat se može objasniti pojavom pragmatičnog ili kako ga Lazić naziva „karijernog nacionalizma”, koji je interesno utemeljen, naime pragmatični nacionalizam predstavlja preduslov društvenog uspona u odgovarajućem društvenom okruženju” (Ćeranić, 2016: 220–221).

Ono što je možda najizraženija osobenost našeg društva jeste vrednosna nekonzistentija koja se ispoljava u istovremenoj koegzistenciji tradicionalnih vrijednosti, ali i modernizacijskih obrazaca koji se ispoljavaju u liberalnim orijentacijama.

Liberalne vrijednosti nijesu uspjele da se čvršće utemelje u našem društvu, čemu je doprinijela činjenica da smo imali jedan kvaziprocen transformacije koji je imao brojne već navedene nedostatke, što je dovelo do sporog ekonomskog rasta i razočaranja ljudi koji su u tome vidjeli primjenu liberalnog modela. Veliki pad podrške liberalnoj orijentaciji, naročito na polju političkog liberalizma, praćen je i padom podrške privatnoj svojini. Vrednosno-normativna disonanca se ispoljava i u tome što sada imamo kapitalistički poredak, a tradicionalističke vrijednosti. Međutim, na kraju moramo primijetiti i postojanje vrednosne nekonzistentnosti koja se ogleda u prisustvu suprotsavljenih procesa modernizacije i tradicionalizacije. Sve ovo se može tumačiti kao izraz strukturalne krize društva, koja je izgleda konačno našla razrješenje upravo u pomenutoj vrednosnoj nekonzistentnosti. Čini se da nedavni događaji ukazuju na povratak tradicionalnih vrednosnih obrazaca isprepletanih sa modernizacijskim vrednosnim orijentacijama, tj. vrijednostima političkog liberalizma koje insistiraju na vladavini prava, jednakosti svih pred zakonom, slobodi govora i višestranačkom sistemu. Posebna promjena se očitava u istrajnosti u mirnom izražavanju protesta, strpljenju i vjeri u funkcionisanje institucija demokratskog društva, što je rezultiralo promjenama u političkim vrednosnim obrascima koji se manifestuju, između ostalog, i u masovnom izražavanju izborne volje – čak 77,2% biračkog tijela je iskoristilo svoje pravo glasa. Upravo to je omogućilo, prvi put u istoriji, smjenu vlasti na demokratski način, što je i jedan od osnovnih principa demokratske konsolidacije.

5. ODREĐENJE POJMOVA RELIGIJA I RELIGIOZNOST

Predmet našeg interesovanja je fenomen koji je po svojoj prirodi prevashodno religijski. Naime, učesnici litija su nesumnjivo, pored ostalih motiva, jasno bili vođeni i motivima religijske prirode, pa u tom smislu smatramo da je neophodno pozabaviti se definisanjem pojmova religije i religioznosti. U centru naše pažnje nalazi se i ispitivanje religioznosti učesnika litija, kao i pitanje da li su litije uticale na porast religioznosti među učesnicima. Definisanjem pojmova religije i religioznosti dobijamo kriterijum za razlikovanje religijskih od nereligijskih ideja, vjerovanja i ponašanja. Mada, moramo skrenuti pažnju i na upozorenje koje se sreće u literaturi, a to je da u analitičkom pristupu gubimo cjelinu religijskog fenomena, jer se on nikad ne može do kraja spoznati, usljed čega suštinu religijskog ne možemo formalno-logički razlagati, a da nam ne promaknu neka od njenih bitnih svojstava. Iako se na prvi pogled zadatak definisanja ne čini previše zahtjevnim, upuštanjem u teorijsku analizu uviđamo da je u pitanju prilično kompleksan fenomen u čijem definisanju nailazimo na mnoštvo različitih pristupa i određenja. U okviru nekih pristupa, npr. funkcionalizma, pažnja se usmjerava na pitanje a koji način religija funkcioniše i kako utiče na društvo čiji je dio, dok neke druge teorije, poput supstativnih, nastoje prvenstveno da utvrde razliku između fenomena religije i ostalih fenomena koji nijesu religijskog karaktera. U odabiru definicija ili pristupa na koje ćemo se osloniti čini nam se da je najbolje rukovoditi se stavom koji sugerije Đuro Šušnjić „[...] definicija religije gradi se s obzirom na zadatak istraživanja, i zato će svaka uključivati (ili isključivati) one elemente koji se nastoje istaći s obzirom na taj zadatak” (Šušnjić, 2009: 34). U skladu sa tim nastojaćemo da se osvrnemo na one definicije koje će na najbolji način doprinijeti rješavanju pitanja koja su predmet ovog istraživanja. Naravno, pri tome smo potpuno svjesni rizika da ćemo odabirom određene definicije riješiti neka pitanja, ali vjerovatno otvoriti mnoga druga. Šušnjić upozorava da „Svaka definicija jeste izbor, a svaki izbor znači zanemarivanje ili ispuštanje nekih obilježja samog predmeta” (Šušnjić, 2009: 35).

Miloš Bešić i Borislav Đukanović u djelu „Bogovi i ljudi – religioznost u Crnoj Gori”, priklanjajući se funkcionalističkom pristupu, religiju posmatraju kao „univerzalnu formu postojanja ljudskog društva” (Bešić i Đukanović, 2000: 33). Smatraju da religija mora biti ukorijenjena u određenom kolektivitetu (zajednici) kako bi se adekvatno definisala pojašnjavajući da je „zajednica samo biće religije” (Bešić i Đukanović, 2000: 148). Oni se u svom određenju religije oslanjaju na mišljenje Kolakovskog koji religiju posmatra kao „kolektivno ustanovljeno bogoštovanje [...] koje je nužno kulturno uslovljeno” (Kolakovski prema Bešić i Đuka-

nović, 2000: 31). Kolakovski daje definiciju religije koja nam se čini veoma prikladnom:

„Religija nije skup iskaza, ona je oblast bogoštovanja u kojoj se razumijevanje, saznanje, osjećanje učesća u temeljnoj stvarnosti i moralna obaveza javljaju kao jedan jedini čin, čije naknadno deljenje u odvojene klase metafizičkih, moralnih i drugih tvrđenja može biti korisno, ali mora iskriviti smisao izvornog čina bogoštovanja“ (Kolakovski, prema Bešić i Đukanović, 2000: 31).

U razmatranju odnosa religije i društva Bešić i Đukanović polaze od tri osnovna teorijska pristupa: marksističkog, fenomenološkog i funkcionalističkog. Na taj način oni zaokružuju cjelovitu sliku svog pristupa religiji i tumačenju odnosa religije i društva. Tumačeći marksistički model klasnog društva oni ističu da:

„kada se društvo dijeli na klase čovjek gubi osjećaj „zajedništva”, zato što ne može da se identifikuje sa pripadnicima vlastitog društva koji se nalaze na suprotnom klasnom polu. Oni su njemu potpuno strani, te njegovo društveno biće zahtijeva da se osjećanje zajedništva-generičnosti povрати. Traži se, dakle, stanje u kome čovjek može da osjeća cjelovitu ljudsku zajednicu kao svoju. Tako se rađa religija“ (Bešić i Đukanović, 2000: 74).

Bešić i Đukanović dolaze do zaključka da svaka klasa ima svoj „transcendentni svijet – svoju religiju” ukoliko klase podrazumijevaju fundamentalno različite društvene grupe (Bešić i Đukanović, 2000: 75). Religijskom rascjepu u društvu uvijek prethodi društveni rascjep. Kada se društvena zajednica pocijepa na dva ili više djelova, stvaraju se i dva vjerska sistema (Bešić i Đukanović, 2000: 75). Međutim, Bešić i Đukanović ne govore samo o klasičnoj religioznosti već i o svjetovnoj religioznosti. Svjetovna religioznost podrazumijeva kolektiv kao socijalnog nosioca, pri čemu se religioznost u modernom društvu može manifestovati na različite načine. Svakodnevno iskustvo ukazuje na to da se može vjerovati u vođu, čudotvornu moć umjetničkih simbola. Pomenuti autori skreću pažnju na teoretičare koji smatraju da „svi koji napuštaju tlo tradicionalne religije, nužnim načinom se kreću prema nekom novom obliku religioznosti, na taj način što ovi pokušavaju da stupe i da ujedine one društvene grupe koje su nosioci novih religijskih stremljenja” (Bešić i Đukanović, 2000: 94). U nove oblike religioznosti svrstavaju nacionalizam, fašizam, komunizam, internacionalizam i nauku kao način života (Bešić i Đukanović, 2000: 94). Sličan stav zastupa i Erih From koji prepoznaje različite predmete obožavanja, vrijednosti, ideale, majku, oca, zemlju, klasu, u skladu sa tim on zaključuje kako se svi ovi predmeti mogu posmatrati kao svetinje, čime se pokazuje postojanje religije (From, 1984). Svjetovna religioznost ili, kako je naziva Žan-Žak Ruso, civilna religija, pojavljuje se kao pandan tradicionalnom obliku religije. Civilnu religiju neki teoretičari poput Vukomanovića tumače kao „skup verovanja, rituala i simbola koji sakralizuju društvene vrednosti“ i postavljaju naciju u kontekst „vrhunskog sistema značenja” (Vukomanović, 2008: 62).

Bešić i Đukanović su slično Dirkemu, u duhu funkcionalističkog pristupa, smatrali da religija predstavlja društvo. Dirkem je značajan dio svoje karijere posvetio proučavanju religije, naročito se fokusirajući na mala tradicionalna društva. U svom djelu „Elementarni oblici religijskog života”, objavljenom 1912. godine, on religiju određuje kao „čvrsto povezan sistem verovanja i običaja koji se odnose na svete, to jest izdvojene i zabranjene stvari“ Dirkem smatra, da taj sistem verovanja i običaja „sve svoje pristalice sjedinjuju u istu moralnu zajednicu zvanu crkva” (Dirkem, 1984: 44). Religija je na kraju zajednica vjernika, primjećuje Dirkem i zaključuje kako je „ideja religije neodvojiva od ideje crkve” (Dirkem, 1982: 41). On smatra da religija uslovljava način mišljenja pojedinaca u tradicionalnim kulturama, ona je mnogo više od niza osjećanja i radnji. U definisanju religije, kao što vidimo, Dirkem obuhvata sljedeće elemente:

- a) stanje svijesti, koje karakteriše vjera u sveto;
- b) obredne rituale;
- c) moralna zajednica u kojoj su sve pristalice sjedinjene i zajedno čine crkvu.

Religija ima brojne funkcije u društvu, o čemu su pisali brojni autori. Napraviti ćemo kratak osvrt na Knoblauchovu tipologiju funkcija religije.

On razlikuje psihološke funkcije i sociološke funkcije. U psihološke funkcije on ubraja:

- a) kognitivna funkcija – religija doprinosi razumijevanju i duhovnom nadvladavanju nepoznatog ;
- b) afektivna funkcija – uspostavljanje adekvatnog odnosa i preovladavanje određenih emocionalnih stanja;
- c) pragmatička funkcija – doprinosi preovladavanje naročitih kriznih trenutaka i pruža sredstava i načine za njihovo prevazilaženje.

U sociološke funkcije religije, Knoblauch svrstava:

- a) funkcija fundiranja – religija njeguje vrijednosti, koje su od naročite važnosti ne samo za individuu, nego i za društvo;
- b) funkcija integracije – obezbjeđuje zajednički korpus vrijednosti;
- c) funkcija legitimacije – religija obezbjeđuje legitimaciju vlasti religijskih struktura, ali isto tako služi legitimaciji nekih drugih društvenih grupa, npr. plemstva;
- d) funkcija kompenzacije – vjerom u život nakon smrti religija nudi kompenzaciju za stradanja u ovom životu (Knoblauch, 2004: 145).

U pokušaju da razmatramo definicije religije moramo se osvrnuti i na fenomenološki pristup, koji nastoji religiju razumjeti, kroz vjernikovo religijsko iskustvo. Afirmaciji fenomenološke metode naročit doprinos dao je Veber koji se veoma temeljno i uspješno bavio proučavanjem religije, naročito svjetskih religija. Veber se naročito zanimao uticajem religije na društvene promjene. Gidens ukazuje na Veberov stav „da religija ne mora nužno da bude konzervativna snaga, naprotiv, religijom nadahnuti pokreti često su izvršavali dramatične društvene preobražaje” (Gidens, 2003: 549).

Veber je značajan dio svog rada posvetio odnosu ekonomije i religije. Između ostalog, zastupao je stav da je protestantska etika izvorište kapitalističkog pogleda na svijet. „Protestantska etika i duh kapitalizma” je dio Veberovog poduhvata da objasni uticaj svjetskih religija na društveni i ekonomski život u različitim kulturama. Veber uočava da nezapadne kulture usvajaju sistem vrijednosti koji je različit od onog koji je dominantan u Evropi, usljed čega je na područjima u kojima su dominante istočnjačke religije veoma teško postići razvoj industrijskog kapitalizma kakav je postignut na Zapadu. Na hrišćanstvo je gledao kao na religiju spasenja, pošto ono propovijeda verovanje da ljudi mogu biti „spaseni” ako prihvate način vjerovanja u hrišćanstvu i ako se drže njegovih moralnih postavki. Religije spasenja sadrže jedan „revolucionarni” aspekt. Dok istočnjačke religije u vjernika usađuju pasivan stav prema postojećem poretku, hrišćanstvo podrazumijeva stalnu borbu s grijehom, pa stoga ono može da izazove revolt protiv postojećeg poretka stvari (Gidens, 2003: 550).

Kao što smo već naveli, definicija religija ima mnogo i mogli bismo nabrajati unedogled, pa je neophodno naći pravu mjeru i napraviti teorijski okvir podesan za temu istraživanja, pa ćemo pregled definicija završiti sa Šušnjićevim određenjem religije. Blagojević smatra da Šušnjićeva definicija religije reflektuje težnju prisutnu u sociologiji religije da se jasno istaknu razlike između religijskog i nereligijskog (Blagojević, 2009: 120). Vodeći se tim mišljenjem, i nama se čini da ta definicija veoma sistematično objašnjava šta religija jeste, a šta nije, pa ćemo njom i završiti ovaj segment:

„Svako verovanje u apsolutnu i mističnu moć, od koje čovek zavisi, i koja kontroliše njegov život i smrt, ali na koju može uticati, ako se ponaša na određene načine; svoja iskustva sa tom moći može da izražava na kognitivan, emocionalan, praktičan i mističan način, tj. u obliku učenja, obreda, zajednice vernika ili hrišćanske ličnosti; sticanje i izražavanje iskustava sa tom moći ima za njega određeno značenje, a za zajednicu određen značaj, jer bi bez toga njegov život i život zajednice izgledao sasvim drukčiji. Religija je osoben način života koji se opisuje u njenom učenju, doživljava u poseboj vrsti iskustava, ostvaruje u njenim obredima, izražava u njenim simbolima, ogleda u vrhovnim vrednostima, propisuje u normama, oživotvoruje u zajednicama vernika, učvršćuje u ustanovama, otelovljuje u svetim ličnostima, oseća na svetim mestima, i u sveto vreme.“ (Šušnjić, 2009: 54).

U ovoj definiciji religije kao ključni elementi izdvajaju se: apsolutna i mistična moć, manifestne forme, i njen značaj za pojedinca, grupu i društvo.

5.1. Pojam religioznosti

Sâm pojam religioznosti nas upućuje na lični doživljaj, emotivno obojen. Religija je cjelina, zaokružen sistem ideja, vjerovanja i vrijednosti, dok religioznost, kao uži, pojam upućuje na određeni subjektivni doživljaj., Nasuprot religioznosti kao subjektivnoj dimenziji, religija predstavlja objektivnu dimenziju, koja je na neki način u istoj ravni sa institucijom države, društva, nauke, tehnike i umjetnosti“ (Kippenberger, Riesebrodt, 2001).

Religioznost možemo odrediti kao „kao orijentaciju tj. vjeru u sveto – jednog Boga, koja podrazumijeva usvajanje osnovnih teoloških principa date konfesije na nivou vjere i na nivou znanja, određenu religijsku praksu, te određene šire modele ponašanja zasnovane na religijskim moralnim normama koji iz ove proističu“, (Bešić i Đukanović, 2000: 115).

Prilikom samog definisanja pojma religije već smo prepoznali postojanje različitih tipova religioznosti. U literaturi susrećemo i brojne tipologije religioznosti, napraviti ćemo osvrt na tipologiju Ivana Cvitkovića, koji razlikuje sledeće tipove vjernika:

- Tragači – riječ je o otkrivanju religioznosti. Ovaj tip vjernika je u potrazi za duhovnošću, dospio u religioznosti;
- Konfesionalni „povratnik“ bez religije – riječ je o pragmatičnom tip vjernika koji religiju upotrebljava radi zadovoljenja ličnih interesa (političke podobnosti, zadržavanja društvene moći);
- Nacionalni vjernik – kod ovog tipa vjernika religija nema značajnu ulogu u svjetovnom životu, ona simbolizuje pripadanje određenoj grupi. Religija shvaćena na ovaj način (svedena na nacionalne, kulturne i slične simbole), često može biti zloupotrijebljena sa ciljem izazivanja društvenog konflikta;
- Statistički „katolik, pravoslavac, musliman“ – tip vjernika koji ne ispoljava povezanost sa religijskom zajednicom, ali sebe doživljava vjernikom. Religijske običaje i obrede ovaj tip vjernika poštuju uglavnom iz odanosti sopstvenom nasljedstvu, a samo deklarativno se izjašnjava kao vjernik;
- Sezonski obraćenik – uključen je samo kada se prisustvuje nekim religijskim obredima tradicionalne prirode (vjenčanje, krštenje, sahrane);
- „Nedeljni kršćani“ i „džumski muslimani“ – vjernici ovog tipa samo u određenim prilikama se osjećaju vjernicima, kada nedeljom idu u crkvu, ili petkom kada se

ide u džamiju;

- Isključivi obraćenik – smatra da je samo njegova vjera prava;
- Uključivi obraćenik – razvija i njeguje religijsku spoznaju i toleranciju;
- Pluralistički obraćenik – ovaj tip vjernika ne odlikuje isključivost, već naprotiv, prihvata različitosti koje drugi ispoljavaju (Cvitković, 2013).

Vladimir Bakrač predočava da brojni društveni faktori, poput procesa tranzicije, političkih procesa i oblika društvenog uređenja, imaju značajan uticaj na religioznosti. U odnosu na period koji mu je prethodio, u postsocijalizmu odnos prema religiji i religioznosti je znatno transparentniji i otvoreniji, ističe Bakrač. Revitalizacija religije u postsocijalizmu nastaje kao posljedici potrebe za religijom u vremenima kada moralne vrijednosti gube na značaju (Bakrač, 2013).

Istraživači koji su se već bavili proučavanjem religioznosti u našem društvu opredjeljivali su se za pojam klasične religioznosti (Bešić i Đukanović, Bakrač, 2013). Klasična religioznost je u suštini tradicionalno prisutna na našim prostorima, „ona je monoteistička, institucionalizovana je u obliku odgovarajuće Crkve” (Bešić i Đukanović, 2000: 115). Klasična religioznost podrazumijeva makar dvije dimenzije:

- usvajanje teološkog učenja
- praktikovanje pobožnosti u odgovarajućim ustanovama (crkvama, hramovima) i njegovanje osjećanja pripadnosti vjeri i crkvi (Đorđević, 1990, 80–81).

Klasična religioznost predstavlja spoj religiozne svijesti i religioznog ponašanja i udruživanja. Deklarisati se religioznom a ne usvajati ili praktikovati elemente doktrinarnog učenja je apsolutno nedovoljno „ potrebno je živjeti u skladu sa religijskim naukovanjem, na propisan način obavljati obrede i redovno prelaziti prag hrama” (Đorđević; Todorović, 2001: 157). Upitna je je subjektivna religioznost koju ne prati crkvenosti kao ritualna dimenzija religije, pravovjernost je potrebno iskazati kroz svakodnevno praktično potvrđivanje vjerničkog statusa. Crkvenost je u većini vjerskih struktura neophodan uslov. (Đorđević; Todorović, 2001: 157).

Možemo zaključiti da je religioznost izrazito subjektivna kategorija koja podrazumijeva lični doživljaj „religiozne dimenzije života”; karakteriše je uvjerenje o postojanju nečeg svetog- transcendentnog, vjera u Boga i život u skladu sa uvjerenjima koja proističu iz vjere i usvojenih teoloških principa. Religija kao društveno kulturni fenomen je stimulativnog djelovanja, tj. stvara okruženje koje pogoduje razvijanju religioznog pojedinca.

S obzirom na subjektivan karakter religioznosti, istraživanje koje se bavi ovom problematikom je veoma delikatno i usmjereno na manifestni tj. spoljašnji tip religioznosti koji može biti predmet sociološke analize. Takvo istraživanje zahtijeva multidisciplinarni pristup, uz analizu više indikatora i aspekata.

Vladimir Bakrač po uzoru na Đorđevića (2007) i Blagojevića (2004), ističe da klasičnu religioznost čine sledeći konstitutivni elementi:

- 1) religijska svijest – u najširem smislu obuhvata vjerovanja, osjećanja, religijski doživljaj (vjerovanje u Boga i u druge dogmatske postavke religije);
- 2) religijsko praktikovanje – obuhvata veliki broj indikatora koji se odnose na religijsko ponašanje i praktikovanje (odlazak u crkvu i na liturgiju, post, molitva itd.) (Bakrač, 2013: 77).

U cilju ispitivanja religioznosti učesnika litija, istraživanje smo koncipirali tako da sadrži i set pitanja koja su usmjerena na religijsku identifikaciju ispitanika, kao i njihov lični odnos prema religiji, istraživanjem su obuhvaćene grupe indikatora koje su:

- a) usmjerene na religijsku svijest;
- b) usmjerene na samoocjenu religioznosti;
- c) usmjerene na religijsko ponašanje.

Na kraju možemo zaključiti da pod pojmom religioznosti podrazumijevamo vjerovanje u Boga, poznavanje teoloških učenja, tj. sistema znanja koje religija nudi, prihvatanje religijskog ponašanja i ortopraksije tradicionalne i inherentne prirode koje vjera zahtijeva kao i prihvatanje moralnih obrazaca koje religija promovira.

5.2. Sekularizacija

Predmet našeg istraživanja je prilično kompleksan i njegovo razumijevanje zahtijeva sagledavanje iz više različitih uglova. Litije o kojima govorimo nastale su kao reakcija na usvajanje zakonske norme od strane države, i u tom kontekstu valjalo bi se osvrnuti na odnos crkve i države u Crnoj Gori, sa posebnim osvrtom na sekularizaciju i trendove religioznosti u našem društvu.

U literaturi susrećemo tumačenje po kome riječ sekularizacija, potiče od latinske riječi „*saeculum*”, i njime se označava generacija ili duh određenog perioda. Sekularizacija (na lat. *saecularisatio* – posvetovljavanje, pretvaranje nečeg crkvenog u svjetovno, odnosno mirsko) riječ je o složenom društvenoistorijskom procesu kojim religijsko mišljenje, praksa i

ustanove gube društveni značaj, odnosno kojim se društvo, kultura i pojedinci oslobađaju religijskog uticaja (Sociološki rečnik, 2007: 508). Sâm pojam sekularizacija se pojednostavljeno može tumačiti kao proces nestajanja religije, tj. slabljenje religijskog uticaja na društvo. Brajan Vilson smatra da se sekularizacija može definisati kao „proces u kome vjerske institucije, praksa i religijska svijest, gube svoj društveni značaj” (Wilson, 1966: 14). Vilson je mišljenja da su racionalizacija, sekularizacija i razvoj empirijski provjerenih znanja doprinosili opadanju značaja uloge crkve u društvu. Slične stavove dijelili su i drugi sociolozi poput Stiv Brusa (Bruce) koji sekularizaciju definiše kao:

- 1) smanjivanje značaja religijskih vrijednosti za funkcionisanje nereligijskih društvenih uloga i institucija;
- 2) religijske uloge i institucija postepeno gube svoj društveni značaj i status
- 3) prisustvo pada interesovanja za religijske običaje, kao i postupno smanjivanje načina na koji se vrši religijsko praktikovanje kojim se manifestuju religijska vjerovanja (Bruce, 2002).

Govoreći o u uzrocima sekularizacije, potrebno je napraviti osvrt i na Bergerovu teoriju, on među brojnim uzročnicima sekularizacije izdvaja monoteizam, protestantizam i modernu industriju. U duhu racionalističkog pristupa, Berger najvažniju posledicu sekularizacije vidi u „privatizaciji religije koja se sagledava kroz mehanizam religijskog tržišta”. Religijski pluralizam vodi pojavi religijskog tržišta, što uslovljava tretiranje religije kao bilo koje druge robe ili proizvoda na tržištu.(Berger, 1969).

Kao što ne možemo naći jedinstvenu, opšteprihvaćenu definiciju religije, tako ne možemo naći ni jedinstveno određenje sekularizacije. U mnoštvu različitih određenja ovog pojma, skrenuli bismo pažnju i na Vrcanovo mišljenje, koji pojam sekularizacije određuje sa više aspekata, pa u tom smislu pod ovim pojmom podrazumijeva:

- a) „sveukupnost opadanja značaja religije u društvu;
- b) sve veće distanciranje od religije i crkve koje karakteriše savremeno društvo;
- c) promjene, koje se vezuju ne samo za religijskoj situaciji, nego i za samu religiju“ (Vrcan, 1986: 29–56).

Većina autora smatra da je proces sekularizacije otpočeo krajem 18. vijeka i početkom 19. vijeka, sâm proces se najčešće vezuje za industrijalizaciju, urbanizaciju, razdvajanje crkve i države u savremenom društvu. Ovdje je neophodno napomenuti da je u teorijskoj analizi procesa sekularizacije došlo do oštre podjele na pobornike sekularizacije, sekulariste, i njene

oštre protivnike, antisekulariste.

Teza o sekularizaciji nekada je imala veoma veliki značaj u sociologiji, jer se gubljenje značaja religije smatralo bitnim pokazateljem društvenog napretka. Shodno tome „očevi sociologije” ideju sekularizacije ugradili su u same temelje sociološke discipline. Međutim, revitalizacija konvencionalne religije i povratak savremenog društva religiji značajno su umanjili značaj teze o sekularizaciji (Sociološki rečnik, 2007: 508).

Savremeno društvo snažno je određeno „povratkom svetog” – religija ponovo pronalazi svoje mjesto i određuje karakter svijeta u kome živimo. Bel je prilično proročanski najavio povratak svetog i pojavu novih religijskih modaliteta. On zaključuje da kada jedan oblik kulture iscrpi svoje mogućnosti dolazi do naglog zaokreta, ili, u svijetlu naše priče – sekularizovano društvo se okreće prošlosti, traganju za tradicijom i kontinuitetom, uskrснуću sjećanja (Bel, prema Blagojević, 2005: 30).

Deterministički okvir pomenutog zaokreta čini više značajnih društvenih promjena koje su doprinijele promjeni same religije i položaja religijskih institucija u društvu, ali i stvaranju određene duhovne atmosfere koja utiče na stanje društvene svijesti. Religijske tradicije sa jedne strane dobijaju sve veći politički značaj u društvu, dok istovremeno, najavljujući svoj povratak, deprivatizuju usvojena sinkretička vjerovanja i ponašanja, što čini bitne momente desekularizacije religijskog života. Religija je ponovo postala sila koja ima snagu da inspiriše i nadahnjuje velike kolektivne napore ljudi ka promjenama koje se tiču same suštine političkog religijskog života (Prema Blagojević, 2005:30).

U mnogim slučajevima religija je imala aktivnu ulogu u društvenim promjenama. U Srednjoj i Istočnoj Evropi religija i crkva su dale svoj doprinos rušenju komunističkog poretka krajem osamdesetih. Izvojevane promjene su doprinijele stvaranju nove religijske situacije, tj. deateizacijom ovih društava u procesu povratka ili približavanja širokih slojeva stanovništva decenijama potiskivanoj i stigmatizovanoj religiji i crkvi (Blagojević, 2005:30).

Povratak religiji je najvidljiviji upravo u zemljama koje su se oslobodile socijalističkog (samo)upravljanja. U tim zemljama je pod pritiskom prisilne sekularizacije u socijalizmu religijski život skoro u potpunosti zamro, te je stoga veoma vidljiv povratak religiji.

Ukoliko se osvrnemo na religijski život u Crnoj Gori, možemo primijetiti značajne oscilacije. Crna Gora je iskusila veoma različite varijacije u odnosu između crkve i države. U prvim decenijama XVI vijeka Crna Gora je postala teokratska država. Đurađ Crnojević svjetovnu vlast prepušta cetinjskoj mitropoliji, koja je u tom periodu bila pod jurisdikcijom Pečke

patrijaršije. Duhovnu i svjetovnu vlast vršio je cetinjski mitropolit.⁶⁷

Period „crnogorske teokratije“ otpočinje vladavinom vladika u Crnoj Gori,. Teokratija je u Crnoj Gori imala specifičan karakter. Pavle Rovinski ističe da su vladike „upravljale narodom ne fizičkom silom, nego čisto moralnim uticajem i ne samom silom nego ubjeđivanjem i molitvom” (Rovinski, prema Slijepčević, 2002:223).

Teokratija je u Crnoj Gori bila na snazi sve do smrti Petra II Petrovića Njegoša. Narodna skupština je 1852. godine proglasila Crnu Goru knjaževinom, dodijelivši joj time epitet sekularne države, jer je duhovna vlast odvojena od svjetovne, a crkva od države. Odvajanje duhovne i svjetovne vlasti nije umanjilo značaj i ulogu crkve u crnogorskom društvu. Pravoslavlje je postojalo kao državna religija, u školama je praktikovana vjeronauka, a sveštenike je plaćala država. Srpska pravoslavna crkva i država funkcionisale su u međusobnom saglasju i harmoniji. Takav odnos poljuljan je u periodu između dva svjetska rata. U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca SPC je izgubila primat, izjednačena je sa ostalim religijama (Rimokatoličkom crkvom i Islamskom vjerskom zajednicom), ali je i dalje imala veoma važnu ulogu u društvu, patrijarh je raspolagao članstvom u kraljevskom vijeću, a pravoslavni sveštenici, bar nekolicina njih, imali su mandat u narodnoj skupštini (Vukomanović, 2001: 102).

Ukoliko napravimo istorijski osvrt, u Evropi možemo uočiti tri modela odnosa između crkve i države: „Sistem saglasja simfonije crkve i države, sistem nadmoći crkve nad državom (papocezarizam) i sistem nadmoći države nad crkvom (cezaropapizam)” (Džomić, 2013: 17). Na našim prostorima do Drugog svjetskog rata možemo barem donekle govoriti o simfoniji između crkve i države. Kasnije se situacija značajno mijenja.

Vladimir Bakrač ukazuje na činjenicu da „društvena marginalizacija, progon, demonopolizacija religije i crkve počinje tokom Drugog svjetskog rata u socijalističkoj Jugoslaviji. Sve negativne promjene koje su zadesile religiju na ovim prostorima bile su usmjerene i na SPC u socijalističkoj Jugoslaviji, prvenstveno mislimo na ekonomsko slabljenje i demonopolizaciju crkve u društvu“ (Bakrač, 2013: 98). Srpska pravoslavna crkva je bila posebno pogođena progonom, jer se ona javlja kao tradicionalni stožer srpskog nacionalnog identiteta i subjektiviteta. „Pravoslavlje se javlja ne samo kao glavni faktor koji stvara kulturu u pravoslavnim društvima, već i kao glavni moralni oslonac, a u krajnjem slučaju – pravoslavlje se pojavljuje i kao glavni faktor koji stvara državu., (Astahova, 2010: 157).

⁶⁷ O tadašnjim prilikama u Crnoj Gori vidjeti: Vuk Karadžić, „O Crnoj Gori – razni spisi”, 1972.

Uspostavljanjem socijalističkog režima SPC je dovedena u veoma nepovoljan položaj, rigidna politika, prisilna ateizacija sprovedena i kroz obrazovanje i vaspitanje, podsticala je proces udaljavanja naroda od pravoslavlja. Učinci takve politike naročito su bili vidni u Crnoj Gori u kojoj je u poslijeratnom periodu bio evidentan veoma nizak nivo religioznosti. Bakrač primjećuje da su Crnogorci pripadali pravoslavlju više po „duhu tradicije nego kao istinski vjernici koji redovno odlaze u crkvu, na liturgiju, pridržavaju se posta i sl.” (Bakrač, 2013: 134).

Sistemska sekularizacija i dirigovana ateizacija u Crnoj Gori od strane državnog režima dovele su do, kako smo već prethodno pomenuli, zamjene religija. Tradicionalnu religiju zamjenjuje svjetovna religija, koja je ideološki modifikovana i u potpunosti usaglašena sa vladajućim političkim modelom. Komunistička postaje nova religija koja preuzima značajne religijske funkcije, prvenstveno funkciju integracije pojedinca u kolektiv, funkciju identifikacije. Nova religija praktikovana je u ambijentu u kome se vršila konfiskacija crkvene imovine, opstruisanje djelovanje crkve, kroz sistemske pravne norme, kojima se zabranjivalo obredno religijsko praktikovanje. Na taj način je stvorena nova realnost ili „novo normalno” u kome je SPC bila posebno pogođena u odnosu na sve ostale konfesije. Sveštenstvo i vjernici bili su izloženi svekolikom stradanju i progonu od strane komunističke vlasti. Mnogi od njih su privođeni, osuđivani, čak i ubijeni. Stradanje vladike Joanikija Lipovca simbolizuje stradalnu sudbinu vjernog naroda i sveštenstva koje nije željelo da prihvati ideologiju komunizma. Pritisci kojima su bila izložena dominantno pravoslavna područja vidljivi su i iz rezultata empirijskih istraživanja sekularizacije u SFRJ. Prema istraživanju Dragomira Pantića (Pantić, 1988, 1993), veoma je vidljivo kretanje stanovništva ka ateizmu tokom šezdesetih godina XX vijeka, ali je ta tendencija bila najviše izražena na pravoslavno dominantnim područjima, gdje je mjeran najniži nivo religioznosti.

Blagojević (Blagojević, 2005: 174) u svojim empirijskim istraživanjima ukazuje na gubitak značaja pravoslavlja kao moralne potke ili motivacije za praktično ponašanje ljudi, smanjeno učešće ljudi u crkvenim obredima i crkvenom životu uopšte. U prilog tome su i riječi samog patrijarha Germana koji je u božićnoj i vaskršnjoj poslanici 1970. godine upozoravao na „nagli i strašni otpad od vere” i na „opalu pobožnost” (Slijepčević, 2002a: 143).

Stagnacija sekularizacije i revitalizacija, po mišljenju Zdenka Rotara, otpočinje nakon 1980. godine, tj. nakon Titove smrti. Rotar ukazuje na naročit porast religioznosti na katolički dominantnim područjima Hrvatske i Slovenije.

U Sloveniji se procenat vjernika u odnosu na 1978. godinu povećao sa 45,3% na

50,9% (Rotar, 1984: 49). Do sličnih rezultata dolazi i Vrcan (1990:132), koji ističe da najniži nivo religioznosti pokazuju mladi u Crnoj Gori – svega 12,8% ispitanika su se odredili kao religiozni. Đorđević u svojim istraživanjima (Đorđević,1987) dolazi do zaključka, da područja sa dominantno pravoslavnim stanovništvom osamdesetih godina karakteriše proces sekularizacije znatno izraženiji u odnosu na područja u kojima je bilo najzastupljenije katoličko stanovništvo. Ateizacija se najintenzivnije sprovodila upravo na pravoslavnom području .

Raspad socijalističkog društvenog uređenja, ratovi među republikama bivše SFRJ, podgrijevanje nacionalizma devedesetih godina doveli su do duboke ekonomske i duhovne krize. Pad moralnih vrijednosti, beznađe i kriza identiteta uslovlili su potrebu za duhovnim zaklonom, koji su mnogi potražili u crkvi. Osjetivši se bespomoćnima u ustalaslim vremenima, mnogi su, ne mogavši da poprave svijet oko sebe, spokoj pronašli u crkvi, koja ih je usmjeravala i upućivala da mijenjaju i popravljaju sebe. Šušnjić primjećuje: „Možda je zastarela i smešna stvar popravljati ustanove i društvo, ali nije zastarelo i uzaludno raditi na sebi, da se bude kao Bog. Time se u svetu nešto menja, i svet postaje malčice bolji: tihi ustanak svetaca protiv sveta ogrezlog u grehu” (Šušnjić, 2009: 278). „Slika ružnog sveta, mržnje, straha i podjela usmjerila je poglede i srca ljudi ka Bogu. Religija je transcendentno osećanje konačne i najviše radosti bića” (Berđajev, 1982: 28).

Devedesete su upljale mnogo toga – iz prašnjavih, skoro zaboravljenih, istorijskih prćija izletjeli su stari sukobi, mržnje, neoprosteni grijesi. Probudilo se mnogo toga, a kod pravo-slavnih se probudila religija. Teolog Radovan Bigović smatra da je teško precizirati šta je uslo-vilo preporod pravoslavlja: „društvena kriza, rat na području bivše Jugoslavije, slabost drugih društvenih subjekata, vlastita misija, savremena neopatristička teologija, koja znači isto što i svjež vazduh za neprovjetranu kuću, ili je riječ o daru i čudu Božijem“ (Bigović, 2011: 43).

Revitalizacija religije na našim prostorima odvijala se sa određenim specifičnostima, pri čemu je dobrim dijelom uslovljena i širim društvenim procesima. Vrcan smatra da se pono-vno buđenje svetog u srpskom pravoslavlju odvija u znaku povratka vjeri predaka i reaffirmaciji religije (Vrcan, 2001: 203).

Jedna od značajnijih specifičnosti procesa revitalizacije religije ogleda se i u činjenici da „Religijski moralno-vrijednosni sistem ima veliki uticaj na vrijednosni sistem u crnogorskom društvu. Religijski sistem umnogome utiče na percepciju mnogih drugih društvenih vrijednosti, kao i na oblikovanje vrijednosnih orijentacija” (Bakrač, 2011: 23).

Proces revitalizacije religijskog života na našim prostorima je specifičan u mnogo

čemu, pri čemu je posebno pitanje da li je zaista došlo do povećanja broja vjernika ili samo do slobodnijeg manifestovanja religijskih osjećanja u novim uslovima (Vukomanović 1997: 228). Krajnje ekstremni uslovi u kojima se odvijao život devedesetih – NATO bombardovanje, osjećaj egzistencijalne ugroženosti, nesigurnost, neizvjesnost, bijeda i strah od smrti – doveli su do vaskrsavanja i povratka tradicionalne religije i religioznosti, kao i do povratka crkve kao glavnog čuvara tih vrijednosti (Topić, Todorović, 2011).

Brojna istraživanja⁶⁸ pokazuju da je došlo do povratka religiji, na to ukazuju mnogi indikatori, naročito oni koji se odnose na konfesionalno i religijsko samoidentifikovanje, ali i indikatori koji se vezuju za ortopraksiju kao sastavni dio crkvene ili konfesionalne religioznosti. Svi indikatori ukazuju na povratak religioznosti, naročito kada je u pitanju religijsko samoidentifikovanje, ali i tradicionalna religijska praksa (krštenje, slava, crkveni pogreb pokojnika, crkveno vjenčanje, itd.). Kada je u pitanju inherentna religijska praksa, iako je ona prema crkvenim kanonima obavezujuća dužnost vjernika i važan pokazatelj religioznosti, najmanje je zastupljena među ispitanicima. Bešić i Đukanović ističu da u Crnoj Gori čak 60,1% ispitanika (devedesetih godina) nikada ne posjećuje nedjeljno bogoslužje. Mada, treba naglasiti da i ove brojke ukazuju na značajan porast religioznosti. Iako je više onih koji ne pribjegavaju religijskom praktikovanju, ipak je evidentan trend rasta broja onih koji su redovni u crkvi i na liturgiji. U Crnoj Gori je ta vrsta praktikovanja bila skoro nestala, pa je jasno zašto su tako vidljiva pomjeranja na tom polju.

Revitalizacija je značajnije izražena u oblasti religijske i konfesionalne samoidentifikacije, uz prisutan trend opadanja religioznosti kada posmatramo indikatore koji se odnose na religijsku praksu i poznavanje eshatološkog-doktrinarnog dijela religije. Revitalizacija religije je naročito izražena kod mladih, dok je osjetno manja revitalizacija kod pripadnika starije generacije.

Vidljive su transformacije u tipu vjernika – od nižeobrazovanih, marginalizovanih i deprivilegovanih pripadnika starije ruralne populacije iz perioda izražene sekularizacije, dolazimo do savremenih vjernika koji su sve češće iz urbanih područja, svih obrazovnih nivoa sa sve češćim pripadnicima mlađe populacije. (Bakrač, 2013).

⁶⁸ (Đorđević i Todorović, 2000; Blagojević, 1993; Đorđević, 1984; Bešić i Đukanović, 2000; Bakrač, 2013).

6. TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

6.1. Predmet istraživanja

Tema našeg istraživanja je veoma kompleksna, prevashodno zato što je predmet istraživanja socijalni i religijski fenomen koji je značajno uticao na crnogorsko društvo. Litije kao religijski obred praktikovane su u mnogim ranijim prilikama, ali nikada prije nisu poprimile karakter masovnog pokreta koji je doprinio demokratizaciji društva i prvoj nenasilnoj demokratskoj smjeni vlasti. Jasno je da se nalazimo na potpuno neispitanom polju i da ćemo ovim radom pokušati da damo mali doprinos daljem rasvjetljavanju prirode ovog pokreta. Ono što nam pokazuju iskustva iz regiona, a i šire, jeste da su takozvane šarene revolucije, koje su nosile talas promjena u većini postsocijalističkih zemalja, završene do 2000. godine, čime je okončana faza primarne tranzicije koju su karakterisali brojni režimi sa „sumnjivim” privatizacijama i kriminalizovanim političkim i ekonomskim elitama. Talas tih promjena je zaobišao Crnu Goru, u kojoj se politička (komunistička) elita iz prethodnog sistema preimenovala i nesmetano nastavila sa vršenjem vlasti sve do 2020. godine, po obrascima koji su bili predmet brojnih socioloških istraživanja, što smo u teorijskom dijelu rada i analizirali u onom obimu koji nam dozvoljava forma ovakvog rada. Primijetili smo i da su neki tradicionalno naslijeđeni kulturni i vrednosni obrasci ukorijenjeni u Crnoj Gori doprinosili održavanju postojećeg stanja, tu bi smo kao posebno važne izdvojili autoritarne, kolektivističke obrasce, veoma izraženu pasivnost i nedovoljno razvijen građanski aktivizam. Ne možemo zaboraviti ni pojavu „pragmatičnog nacionalizma” i duboke podjele u društvu koje su, uz nacionalizam, angažovane po potrebi u političke svrhe, stvarali jednu prilično obeshrabrujuću sliku stanja u zemlji.

Naravno, ovakva situacija nije bila bez posljedica. Istraživanje vršeno u okviru studije „Postsocijalizam (Crna Gora – Rusija 1990–2015)” pokazalo je da je široko zastupljena apatija, osjećaj bespomoćnosti i nemogućnosti postizanja bilo kakvih promjena. Istraživanja⁶⁹ su godinama ukazivala na visok stepen nepovjerenja u institucije sistema, Vladu, tužilaštvo, sudsku i izvršnu vlast itd. Prema rezultatima istraživanja (CEDEM), građani su u kontinuitetu pokazivali visok nivo povjerenja u Srpsku pravoslavnu crkvu, koja je oduvijek sa sobom nosila i teret očuvanja nacionalnog identiteta naroda. Izložena mnogim pritiscima i izazovima, koji su poslije pada komunizma dobili drugačiji karakter, SPC je godinama nastojala da uredi

⁶⁹ <http://www.cedem.me/publikacije/istrazivanja/politicko-javno-mnjenje/send/29-politicko-javno-mnjenje/2013-politicko-javno-mnjenje-decembar-2021> (pregledano 20. 4. 2022).

svoj pravni položaj u državi u čije je vjekovne temelje ugrađena.

Odnos crkve i države je veoma složen i delikatan. Nikola Berđajev je, razmatrajući odnos crkve i države, uočio različitost njihovih nadležnosti i istakao „da u hrišćanskom svijetu država više ne može da pretenduje na cijelog čovjeka, njena se vlast prostire na ono najdublje u čovjeku – na njegov duhovni život”, pri čemu sve pretenzije države da proširi svoje nadležnosti na duhovne sfere Berđajev smatra „griehom države i njenim skretanjem sa pravog puta” (Berđajev, 1990: 67). Usvajanje Zakona o slobodi vjeroispovijesti ili uvjerenja i pravnom položaju vjerskih zajednica, koji je donijela Skupština Crne Gore 27. decembra 2019. godine, shvaćeno je upravo kao „grieh države”. Zakon je u velikom dijelu javnosti tumačen kao sporan. Možemo reći da je država izgubila iz vida razliku između božanskih i ljudskih zakona, i na taj način pokušala da pogazi suštinu tog odnosa, o kome je Monteskje dao dobro zapažanje istakavši da se „božanskim zakonima nipošto ne smije odlučivati o onome što mora biti odlučeno ljudskim zakonima, niti se pak, ljudskim zakonima smije uređivati ono što ima da bude uređeno božanskim zakonima” (Monteskje, 1989: 171).

Litije u Crnoj Gori predstavljaju svojevrsan socijalni fenomen koji do sada nije bio u fokusu naučne pažnje. U tom smislu, ne možemo se osloniti na neka konkretna istraživanja koja su se striktno bavila ovom temom. Međutim, vršena su brojna istraživanja čiji nam rezultati posredno mogu predstavljati oslonac u analizi ovog, prevashodno, religijskog fenomena.

Desekularizacija i revitalizacija religioznosti je trend prisutan u našem društvu nakon pada socijalizma. Porast religioznosti je naročito izražen kod mlađe populacije. Revitalizacija religije, iako dio širih procesa, na našim prostorima bila je u znaku „ponovnog buđenja Svetog” u znaku povratka vjeri predaka i reafirmaciji religije (Vrcan, 2001).

Odnos prema religiji u Crnoj Gori je, kao što smo pomenuli, značajno oscilirao – od izrazito sekularnog društva, određenog ideologijom ateizma, do ponovnog povratka religiozno-sti i desekularizaciji društva. Sekularizacija je, slično religiji, pojam prilično zahtjevan za definisanje. U najširem smislu Brajan Vilson smatra da se sekularizacija može definisati kao proces u kome vjerske institucije, praksa i religijska svijest, gube svoj društveni značaj (Wil-son, 1966). Procesi tranzicije, kao i politički procesi i oblici društvenog uređenja, u velikoj mjeri utiču na tipove religioznosti.

Period postsocijalizma u Crnoj Gori karakteriše interferiranje tradicionalnih i modernih vrijednosti. Osjetno je prisustvo kolektivističkih, ali i individualističkih vrednosnih orijentacija. Kultura crnogorskog društva ima jasno izražene ostatke tradicionalizma, ali i osjetan uticaj modernih vrijednosti. Ukoliko prihvatimo određenje kulture „kao način života

jednog društva, pri čemu se pod sintagmom „način života” podrazumijevaju duhovni elementi društva, uključujući vrijednosti, ideje, norme, tradiciju, vjerovanja, navike” (Đukanović i Bešić, 2000), onda nam je jasno da je „način života” u Crnoj Gori dobrim dijelom utemeljen na tradicionalnim vrijednostima „koje predstavljaju stavove o važnosti Boga i religije, apsolutne standarde dobra i zla” (Petrović i Zotović, 2012: 51).

Litijama u Crnoj Gori prethodio je ambijent koji, prema rezultatima istraživanja vršenim u okviru studije „Postsocijalizam Crna Gora – Rusija (1990–2015)”, ispoljava mnoštvo slabosti – „u redosledu osnovnih slabosti funkcionisanja društvenog sistema u Crnoj Gori ubjedljivo prvo mjesto zauzima kriminal i korupcija, na drugom je partijski i državni birokratizam i na trećem neaktivnost građana i kontrola vlasti” (Vukićević, 2016). Studija nas upućuje na is-pravnost Bolčićevih stavova, koji opisujući „razoreno društvo” govori i o stanju u Crnoj Gori u periodu postsocijalističke tranzicije. Pod razorenim društvom on podrazumijeva: “nemogućnost stvaranja delatno sposobnih velikih društvenih koalicija, kao i nemogućnost uspostavljanja onog stepena društvene suglasnosti (ili društvene hegemonije o kojoj je govorio A. Gramsci), što je preduslov za uobličavanje jasne strategije dugoročnog razvoja i uspešnog društveno-sistemskog razvoja” (Bolčić, 2014: 27).

Da bismo razumjeli litije koje su se dešavale u Crnoj Gori, neophodno je uzeti u obzir sve navedene osobenosti crnogorskog društva koje su uslovile pojavu otpora velikog broja građana. Litije su u kontinuitetu, skoro godinu dana, okupljale mnoštvo ljudi, koji su uprkos svim pritiscima, javno demonstrirali predanost, jedinstvo i dosljednost svojim vrijednostima i ubjeđenjima. Takvim istupanjem, litije su, osim bogoslužbene, dobile i dimeziju koja ih je svrstala u red društvenih pokreta. Bora Kuzmanović ističe da je nastajanje pokreta moguće ukoliko su prisutni dovoljni vezivni elementi, on navodi postojanje latentnih zajedničkih interesa, sličnih stavova, vrijednosti i ciljevi. Te stoga smatramo da je važno istražiti mišljenja, stavove i vrijednosne orijentacije učesnika litija, ne samo radi razumijevanja samih litija nego i onih društvenih događaja koji su uslijedili nakon litija.

U teorijskom dijelu rada smo vidjeli da se suština društvenog pokreta nalazi u neprekidnom postavljanju izazova nosiocima vlasti u ime populacije koja živi pod njihovom nadležnošću, izazova koji javno demonstrira brojnost te populacije, predanost, njeno jedinstvo i njenu vrijednost.

Na osnovu prethodno rečenog možemo zaključiti da su litije imale predznak društvenog pokreta. Učesnici litija su u kontinuitetu predstavljali izazov nosiocima vlasti, tražeći od njih da odbace sporni zakon. Kolektivno suprotstavljanje se manifestovalo na razne načine. Svaki pokret teži uspostavljanju svog načina borbe, a ovaj pokret se borio nenasiljem,

molitvom, molitvenim hodom. Pojedinci i grupe ljudi su samoorganizovano osvajali sve duže dionice do bogomolja, ispoljavajući na taj način protest i nezadovoljstvo ali i svoju vjeru i odlučnost da istraju. Jasna poruka je bila poštovanje poretka u onoj mjeri u kojoj on sam poštuje principe ljudskog dostojanstva. Pozvaćemo se još jednom na Dvorkina, koji smatra da je povinovanje poretku obavezno samo ukoliko poredak poštuje navedene principe ljudskog dostojanstva. U suprotnom vlast gubi političku legitimnost, i upravo tu je, čini nam se, i uporište učesnika litija koji su smatrali da vlast gubi legitimitet ne poštujući principe ljudskog dostojanstva.

Tarou ističe da društveni pokreti nastoje da ospore normativne granice onoga što su režim i dominantna kultura propisali, sankcionisali ili dopustili baš kao što su litije nastojale da ospore Zakon o slobodi vjeroispovijesti koji je režim propisao, a koji je bio u dubokom sukobu sa vrednosnim i identitetskim određenjem većinskog stanovništva u Crnoj Gori.

Za sada smo našu pažnju usmjerili u određenim pravcima. Prvenstveno smo se osvrnuli na ranija istraživanja koja su se bavila religioznošću u Crnoj Gori, kao i odnosom crkve i države, osobenostima postsocijalizma, a sve sa namjerom razumijevanja fenomena koji je predmet našeg rada. U skladu sa predmetom istraživanja formulisali smo i ciljeve samog istraživanja.

6.2. Cilj istraživanja

Cilj istraživanja je ispitivanje osobnosti litija kao društvenog pokreta. Pažnja istraživanja je usmjerena ka ispitivanju motiva i očekivanja učesnika litija, stepena religioznosti učesnika i djelimično njihovog odnosa prema određenim društvenim normama i vrijednostima.

Litije u najširem smislu možemo odrediti kao društveni pokret koji je imao za cilj osporavanje normativnih granica koji je nametao režim. U cilju daljeg razumijevanja, oslonićemo se na klasične definicije društvenih pokreta. „Društveni pokreti su oblici kolektivnog suprotstavljanja koji polaze od zajedničkih svrha i društvene solidarnosti, u neprekidnoj inter-akciji sa elitama, oponentima i vlastima” (Tarrow, 2012:7).

Litije su predstavljale oblik kolektivnog suprotstavljanja, koji je imao jasno utemeljenje i oponirao vlasti. Kolektivno suprotstavljanje obično nastane kao reakcija na neko stanje koje se doživljava kao nelegitimno, nepravedno ili prijeteće u odnosu na neki dio populacije. U ovom slučaju značajan dio populacije je osjećao da su mu usvajanjem spornog zakona ugrožena prava. Kao i svaki društveni pokret, tako su i litije imale određene načine

borbe, uslovljene faktorom koji je izazvao pojavu društvenog pokreta. U slučaju litija, otpor je imao izrazita obilježja mirnog protesta.

Cilj istraživanja je ispitivanje osobnosti kolektivnog suprotstavljanja, načina borbe, uspostavljenih interakcija među učesnicima litija, ali interakcija usmjerenih prema onima koji nisu dio pokreta ili su mu direktno suprotstavljeni. U radu ćemo se baviti i spoljnim obilježjima i formom protesta. Analizirat ćemo učestalost prisustva građana litijama, njihovim ponašanjem ali i njihovim stavovima i procjenama vezanih za same litije i učesnike litija.

Važan cilj istraživanja je ne samo mjerenje stepena religioznosti učesnika litija, već i uticaj litija na porast religioznost među učesnicima. Namjera nam je da stepen religioznosti mjerimo na osnovu više indikatora koji se odnose na religijsku samoidentifikaciju, vjerovanje u Boga i religijsku praksu. U teorijskom dijelu rada smo definisali pomenute indikatore, takođe smo se radi što potpunijeg sagledavanja fenomena o kome govorimo, bavili teorijskom analizom definisanja religije, procesa sekularizacije kao i odnosom crkve i države u Crnoj Gori.

6.3. Osnovne pretpostavke (hipoteze) istraživanja

U skladu sa predmetom i ciljem istraživanja, formulisali smo i hipoteze, strogo analizirajući prethodno prikupljenu građu i selektovani materijal. Ozbiljan istraživač hipoteze postavlja pred svoj odabrani predmet istraživanja. Ovoga puta su to litije kao religijski obred, a čini se i društveni pokret, koji je u crnogorskom društvu ostavio i te kako važnu refleksiju. Sociolozi su saglasni u ocjeni da bez apstraktne hipoteze, kao glavnog vodiča u nepreglednom i gustom polju raznovrsnih podataka, ne bismo prepoznali jasne i relevantne konture za naučno istraživanje. Važno je ući u istraživačko polje sa bilo kakvom hipotezom. Da li će hipoteza biti opovrgnuta ili potvrđena, za nauku je irelevantno, važno je imati hipotetički okvir istraživanja. U skladu sa tim, ispitivanjem motiva učesnika, a potpomognuti ranijim istraživanjima vršenim u Crnoj Gori, želimo da otkrijemo da li su litije bile pokret čiji je cilj bio prevazilaženje vred-nosno-normativne disonance koja se stvorila u Crnoj Gori pod pritiskom novog normativnog i vrednosnog sistema koji se nametao građanima Crne Gore. Shodno navedenom, mi polazimo od pretpostavke da litije nijesu bile samo religijski pokret, već su imale i duboku socijalnu komponentu koja se reflektovala na ostale oblasti društvenog života (sistem vrijednosti, politiku, kulturu itd). Ispitivanjem religioznosti želimo da istražimo da li je došlo do povećanja religioznosti, naročito među mladima, budući da je na litijama njihovo prisustvo bilo izraženo, i na taj način da steknemo uvid u vitalnost religioznosti u Crnoj Gori. Namjera našeg istraživanja jeste utvrđivanje osobnosti ovog društvenog

fenomena koji je značajno obilježio vrijeme u kome živimo.

Hipoteze:

- H1 Učesnici litija su ispoljavali visok nivo religioznosti i kada je riječ o religijskom vjerovanju i religijskoj praksi.
- H2 Litije su uticale na povećanu religioznost učesnika na nivou religijske prakse.
- H3 Religijska samoidentifikacija opredjeljuje odnos ispitanika prema učešću u litijama.
- H4 Motivi učesnika u litijama bili su religijski i socijalno-politički.
- H5 Učesnici litija kao značajan podsticaj za učešće na litijama prepoznavali su motive vezane za očuvanje nacionalnog i kulturnog identiteta.
- H6 Litije spadaju u grupu vrednosnih i normativnih pokreta.
- H7 Litije po svojim osobenostima pripadaju grupi „novih pokreta”.
- H8 Litije su nastale spontano, samoinicijativnim okupljanjem ljudi.
- H9 Litije su spadale u grupu pokreta koje karakteriše miran i nenasilan karakter.

6.4. Metod istraživanja

U našem istraživanju primjenjivali smo empirijsko-sociološki metod istraživanja. Koristili smo stratifikovan uzorak.

Stratifikacija je izvršena prema starosnoj dobi, regionalnoj zastupljenosti, obrazovanju, polu, bračnom statusu. Istraživanjem je obuhvaćeno 313 ispitanika. Veoma je teško procijeniti koliki je broj ljudi uzeo učešće u litijama, pa je prema tome teško odrediti i koliki bi bio reprezentativni uzorak. Smatramo da će stratifikovan uzorak od 313 ispitanika reprezentativno odražavati mišljenje učesnika litija. Napomenuli bismo da smo prikupili preko 600 upitnika, ali smo morali odbaciti veliki dio zbog dominantne zastupljenosti visokoobrazovanih ispitanika. Frekventna zastupljenost visokoobrazovanih može biti posljedica toga što je u pitanju onlajn anketiranje, pa je lakše doprijeti do populacije visokobrazovanih, ali se možda moglo posmatrati i kao refleksija profila učesnika litija.

Uzorak smo stratifikovali teritorijalno, podjelom opština u Crnoj Gori u tri grupe:

- primorske opštine: Herceg Novi, Kotor, Budva;
- opštine centralnog teritorijalnog područja: Nikšić, Danilovgrad, Podgorica;
- opštine koje obuhvataju sjeveroistočno područje Crne Gore: Bijelo Polje, Pljevlja, Berane.

Istraživanje je sprovedeno tokom septembra i oktobra 2021. godine onlajn anketiranjem. Za ovakav način prikupljanja podataka smo se odlučili zbog epidemioloških mjera izazvanih pandemijom COVID19.

6.5. Instrumenti istraživanja

Za prikupljanje podataka kao instrument posebno je konstruisan upitnik sa 35 pitanja. Anketni upitnik zatvorenog tipa sadržio je četiri istraživačke teme:

- a) grupu pitanja koja obuhvata osnovne demografske podatke (starost, pol, mjesto življenja, bračno stanje, zanimanje i sl.);
- b) grupu koju sačinjavaju pitanja u vezi sa stavovima i vjerovanjima u Boga, religijsku samoidentifikaciju, religijsko praktikovanje;
- c) grupu pitanja koja se odnosi na uticaj litija na ponašanje u vezi sa religioznošću, tj. religijsko praktikovanje, vjeru u Boga;
- d) grupu pitanja koja ispituje odnos ispitanika prema litijama (frekventnost odlaska, karakter pokreta, inicijatore pokreta, motive i očekivanja, odnose među učesnicima litija, unutrašnju koheziju, društvene veze).

U upitniku smo upotrebljavali skale Likertovog tipa kojima smo mjerili određene stavove. Izbor stavova navedenih u skalama uslovljen je problematikom koja se istražuje. U radu smo koristili više petostepenih skala, pri čemu se svaka od skala sastoji od izvjesnog broja tvrdnji prema kojima su ispitanici iskazali određeni stepen slaganja/neslaganja. Jedan dio pitanja i skala preuzet je iz istraživanja koje je vršio Vladimir Bakrač 2013. godine u okviru istraživanja "Religioznost mladih u Crnoj Gori". Ostala pitanja i skale smo samostalno koncipirali.

6.6. Metod obrade podataka

U skladu sa definisanim predmetom istraživanja, ciljevima i hipotezama primijenili smo određene statističke metode. Istraživanje je odrađeno u statističkom softveru SPSS-IBM 25 (program za statističku obradu podataka), pri čemu smo vršili brojna ukrštanja uz primjenu Hi kvadrat (χ^2) testa, aritmetičke sredine. Primijenili smo faktorsku analizu i to Varimax rotacija. Faktorsku analizu smo primijenili na pitanja br. 17, 24, 25. Pitanje 17 se odnosi na ispitivanje stavova o Zakonu o slobodi vjeroispovijesti, pitanje 24 se odnosi na motive učesnika litija i pitanje broj 25 se odnosi na najvažnije promjene koje su ispitanici željeli postići odlaskom na litije.

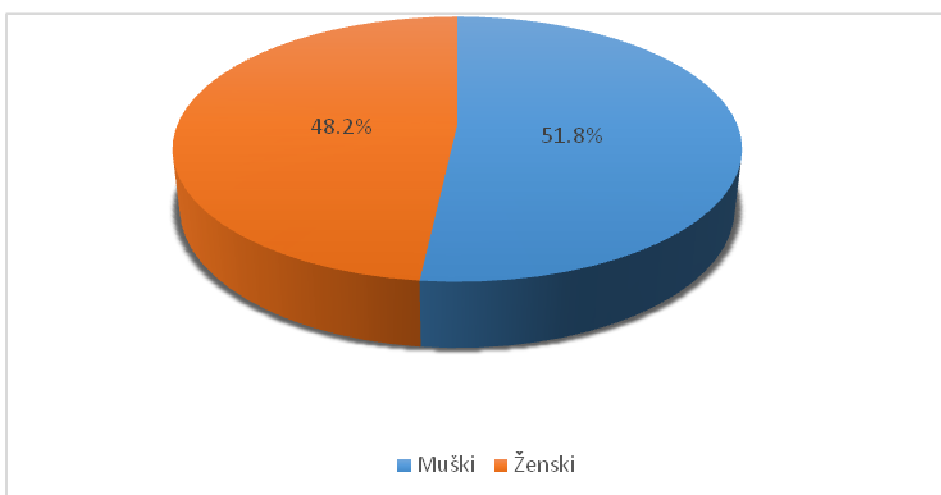
7. REZULTATI ISTRAŽIVANJA, INTERPRETACIJA I ANALIZA PODATAKA

7.1. Sociodemografske karakteristike učesnika litija

Karakter društvenog pokreta određen je čitavim spektrom različitih elemenata. U analizi osobnosti pokreta neophodno je prvenstveno obratiti pažnju na socijalne i demografske osobine učesnika koji određuju strukturu pokreta, ali bitno utiču i na njegove osobnosti.

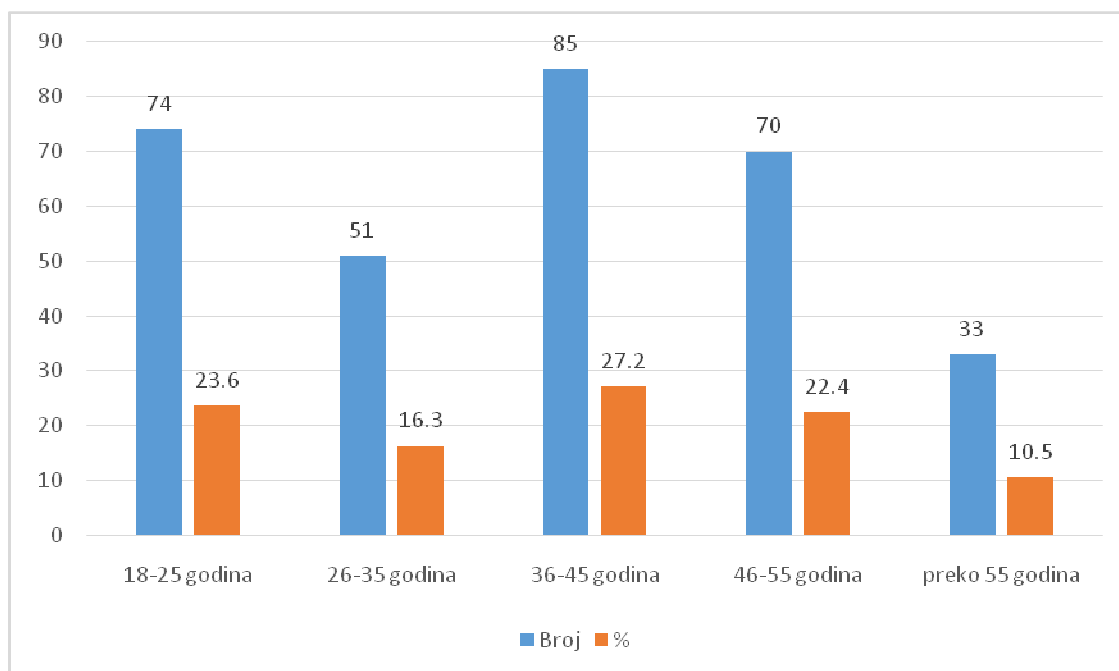
Posmatranjem polne strukture učesnika litija, možemo primijetiti da među ispitanicima imamo gotovo podjednak broj muškaraca i žena. Od ukupnog broja ispitanika, 51.8% su muškarci i 48.2 % su žene.

Grafikon br.1 - Grafički prikaz polne strukture ispitanika

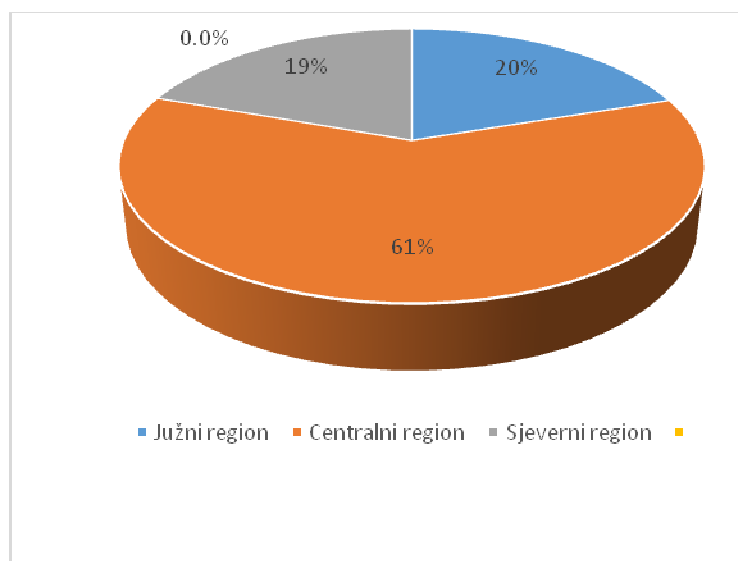
Učesnike litija grupisali smo u pet starosnih kategorija: od 18 do 25 godina (23,6%), od 26 do 35 godina (16,3%), od 36 do 45 godina (27,2%), od 46 do 55 godina (22,4%) i preko 55 (10.5%) ispitanika. Sve starosne strukture su zastupljne približno ravnomjerno, najmanje je ispitanika starijih od 55 godina, što se možda može objasniti činjenicom da se vršilo onlajn anketiranje, pa je teže bilo doprijeti do ispitanika starije starosne dobi.

Grafikon br. 2 - Grafički prikaz starosne strukture ispitanika

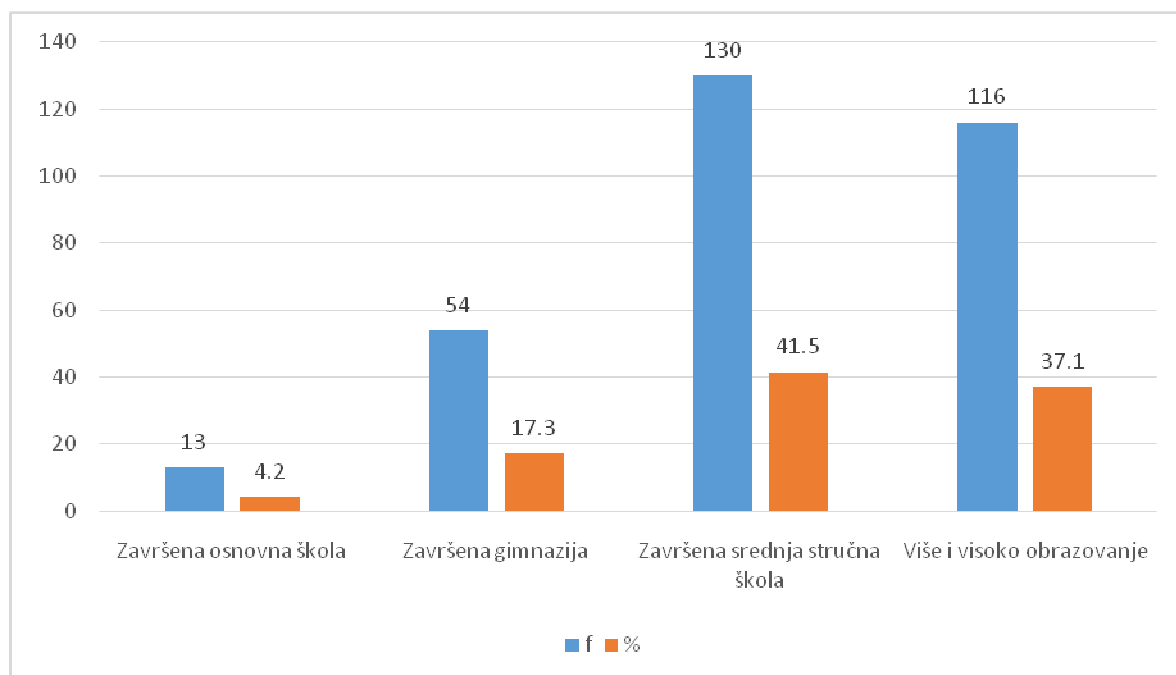

Kao što smo već napomenuli, uzorak smo stratifikovali i teritorijalno, podjelom opština u Crnoj Gori u tri regiona: sjeverni, centralni i južni. Najveći broj ispitanika pripada centralnoj regiji, gdje se nalaze i najveće opštine – Podgorica i Nikšić. Najviše ispitanika – 61% – dolazi iz centralnog regiona, 19% ispitanika je iz južnog, a 20% ispitanika iz sjevernog regiona.

Grafikon br. 3 - Grafički prikaz distribucije odgovora o mjesto stanovanja ispitanika

Grafikon br. 4 - Grafički prikaz obrazovne strukture ispitanika

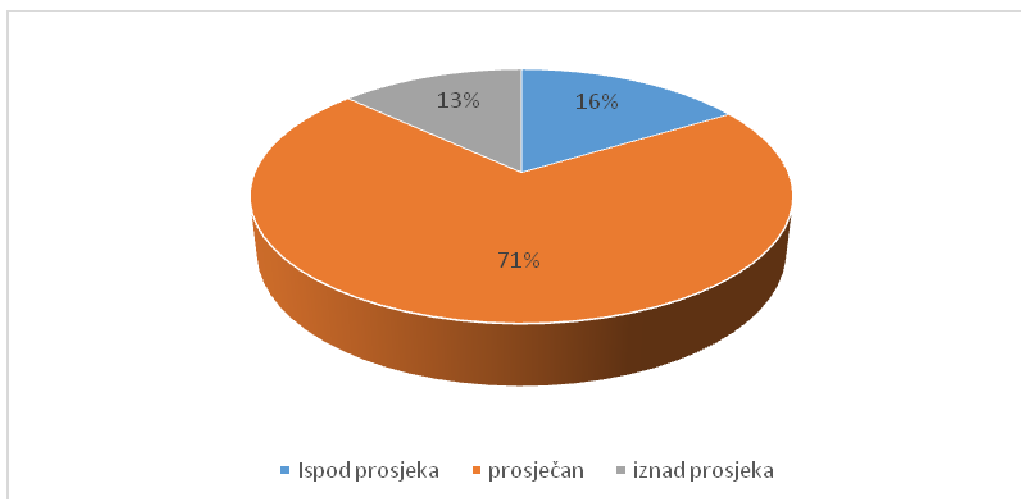

Prema nivou obrazovanja, najveći je broj ispitanika sa završenom srednjom stručnom školom – 41,5%, višom i visokom školom – 37,1% gimnazijom – 17,3, osnovnom školom – 4,2%. Iz priloženog se zaključuje da je najmanji broj ispitanika sa završenom osnovnom školom, dok imamo značajan broj onih sa završenom višom školom ili visokoobrazovanih. Ukoliko ove podatke dopunimo spiskovima podrške koji su objavljivani u toku litija, a koji su se zasnivali na profesionalnoj i obrazovnoj osnovi, možemo zaključiti da su litije imale značajnu podršku među intelektualnom elitom. U prilog tome govori činjenica da je spiskove podrške SPC potpisalo 1.600 inženjera, 2.450 prosvjetnih radnika, 70 univerzitetskih profesora, 500 ljekara, 109 novinara.⁷⁰

Od učesnika istraživanja tražili smo da procijene svoj materijalni položaj i materijalni položaj svoje porodice u odnosu na okruženje. Dobijeni odgovori nam pokazuju da najveći broj ispitanika smatra da je prosječnog materijalnog stanja – 71%, dok 16% ispitanika procjenjuje svoj položaj kao ispod prosječan, a 13% ispitanika tvrdi da je njihovo materijalno stanje iznad prosjeka.

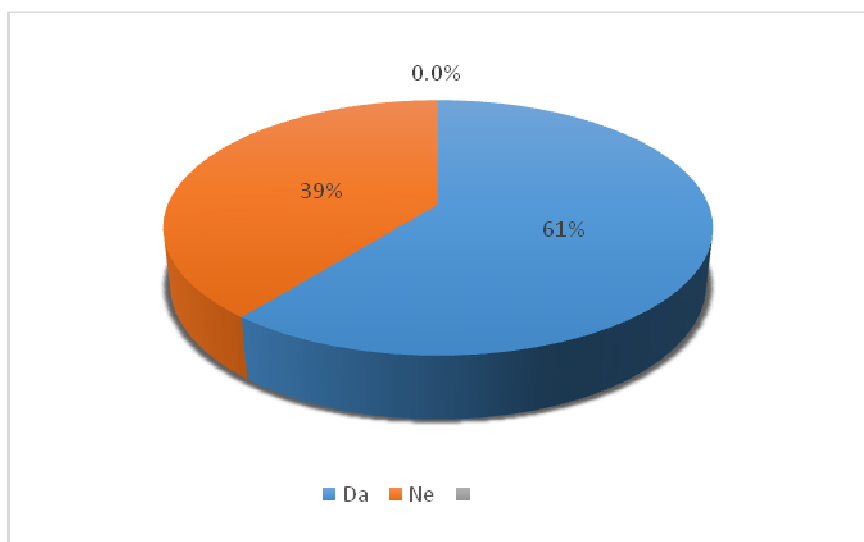
⁷⁰ Brojke koje su prikazane u radu nisu konačne. Analizom izvještaja različitih medijskih izvora, date su brojke koje su prikazane u različitim medijima. U prilogu linkovi sa kojih su preuzete brojke. <https://www.portalanalitika.me/clanak/jos-43-podgoricka-ljekara-podrzala-niksicke-> (pregledano (20. 3. 2022)). <http://www.barskiportal.com/lat/dru%C5%A1tvo/uz-spc-stalo-2-450-prosvetnih-radnika-peticija-se-nastavlja.php>; <https://svetigora.com/univerzitetski-profesori-ne-damo-svetinje/> (pregledano 21. 3. 2022). <https://svetigora.com/podgorica-crna-gora-je-nasa-najveca-svetinja/> (pregledano 21. 3. 2022). <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/448379/preko-1600-inzenje-potpisima-podrzali-crkvu> (pregledano 21. 3. 2022).

Grafikon br. 5 - Grafički prikaz materijalnog statusa ispitanika

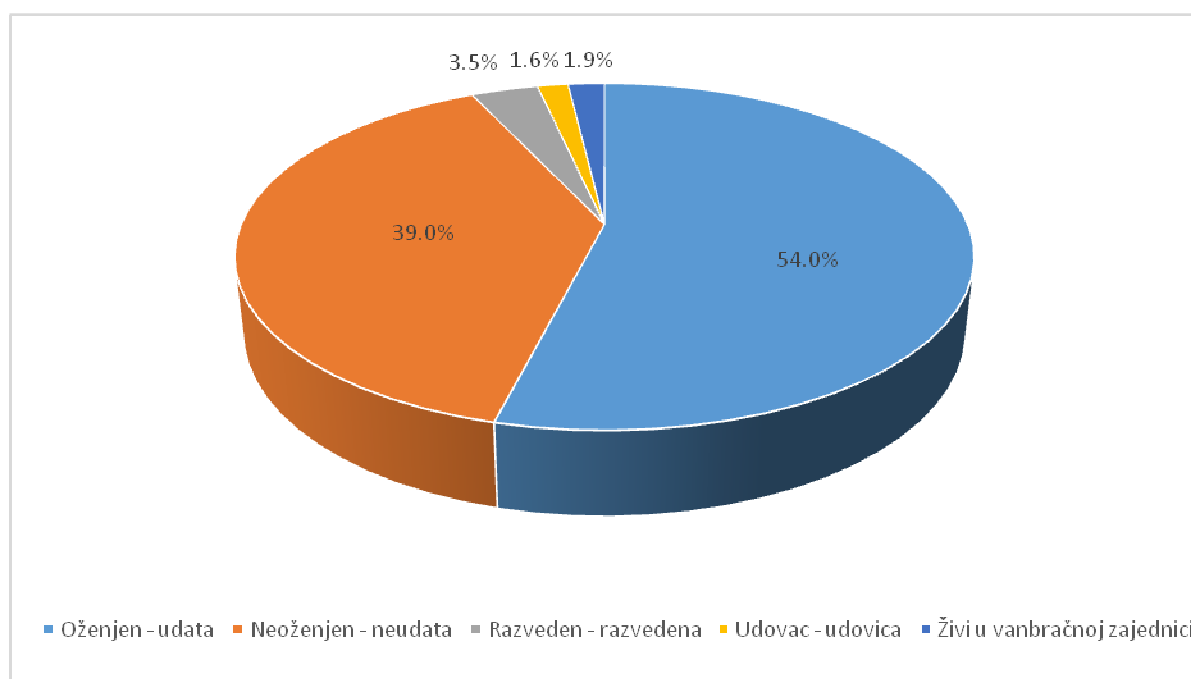
Daljom analizom istraživanih uzorka uočavamo dosljednost u odgovorima – najveći broj ispitanika je zaposlen – 61%, dok je nezaposleno 39% ispitanika. Najveći broj nezaposlenih je među mladima od 25 godina (87,8%) i starijima od 55 godina (45,5%) Prikazana struktura ispitanika prema obrazovanju, zaposlenosti i samoprocjeni materijalnog statusa upućuje nas na zaključak da je veliki broj učesnika litija pripadao srednjem sloju. Mada ovaj zaključak donosimo sa određenom dozom opreznosti, jer smo svjesni činjenice da istraživanjem nisu obuhvaćene sve relevantne dimenzije o klasno-slojnoj pripadnosti.

Grafikon br. 6 - Grafički prikaz zaposlenosti ispitanika

Prema bračnom statusu oženjenih/udatih je 54%, neoženjenih/neudatih je 39%, razvedenih 3,5%, udovaca/udovica 1,6%, u vanbračnoj zajednici 1,9%. Prema regionalnoj pripadnosti, najveći broj ispitanika je iz centralne regije – 60,7%, iz južne ih je 19,8 i iz sjeverne 19,5%.

Grafikon br. 7 - Grafički prikaz bračne struktura ispitanika

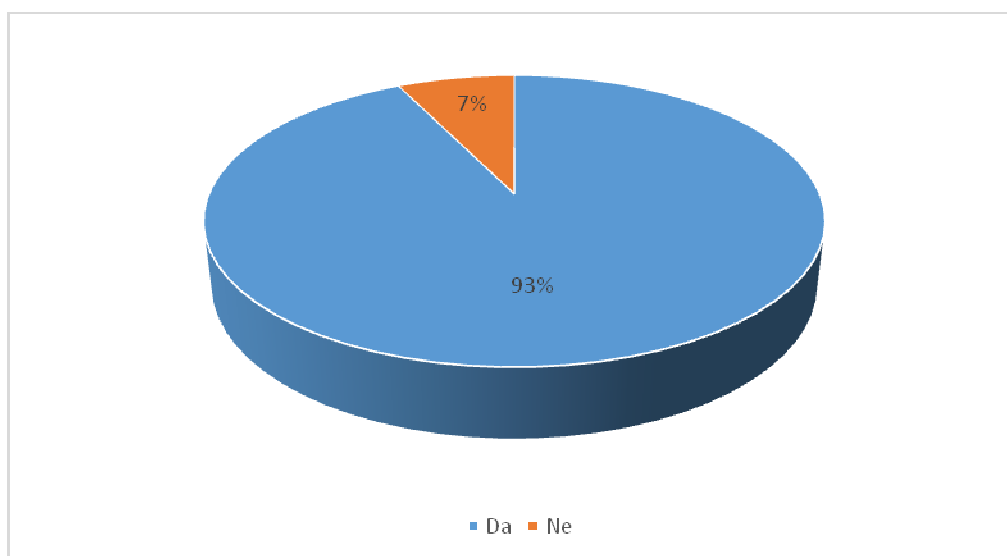
7.2. Ispitivanje religioznosti učesnika litija

U teorijskom dijelu rada ukazali smo na kompleksnost pojmova religije i sekularizacije, istakli smo razliku između religije kao društvene institucije i religije kao individualne prakse. Procese sekularizacije/desekularizacije u društvu možemo pratiti preko više indikatora. Indikatore možemo podijeliti u tri grupe – prvu grupu čine oni koji se tiču religijske participacije, drugu grupu čine oni indikatori koji se odnose na religijski vrijednosti i u posljednju grupu spadaju religijska vjerovanja. U ovom istraživanju nastojali smo da kombinujemo različite grupe indikatora radi dobijanja što cjelovitije slike o temi istraživanja.

U okviru prve grupe indikatora posmatramo one koji se vezuju tradicionalnu religijsku praksu, tu spada i krštenje. Krštenje je jedan od osnovnih sakramenata u hrišćanstvu, ovim činom se stupa u zajednicu sa Svetim trojstvom. U našem uzorku ispitanici su u veoma velikom broju kršteni, što samo po sebi ne mora nužno biti pokazatelj visoko izražene religioznosti, već može ukazivati i na tradicionalan odnos prema religiji i crkvi. Blagojević ističe da je krštenje na domaćem pravoslavnom religijskom prostoru kod većine ispitanika (59,3%) bilo zastupljeno čak i u najtežim vremenima po religiju, kada su drugi religijski obredi skoro iščezli. Taj procenat je bio znatno veći u istraživanjima vršenim početkom devedesetih godina, kada je bilo kršteno čak 84,4% ispitanika (Blagojević, 1992). Blagojević smatra da krštenje zastupljeno u ovako visokim procentima ukazuje na tradicionalan odnos prema religiji i crkvi. On smatra da je tradicionalno obredno ponašanje bilo otporno na sve promjene, organske ili češće političke, kao i na promjene koje su težile

odbacivanju tradicije, tradicionalne kulture i religijskih ritualnih ponašanja (Blagojević, 2003). U Crnoj Gori, takođe, uočavamo veliku zastupljenost krštenih. Istraživanja Bešića i Đukanovića pokazuju da znatan broj ispitanika (76%) podržava krštenje i smatra da je djecu potrebno krstiti. U našem uzorku je takođe visokofrekventan udio krštenih, 93%, što nas upućuje na visoko izraženu religioznost učesnika litija, ali prije izvođenja takvog zaključka neophodno je uzeti u obzir još neke indikatore religioznosti.

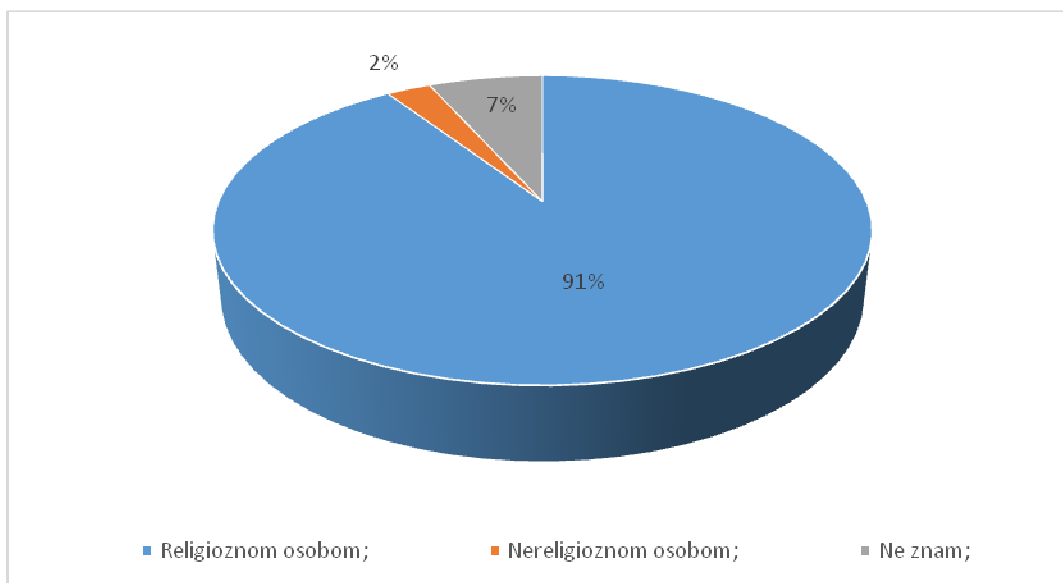
Grafikon br. 8 – Grafički prikaz distribucije odgovora o krštenju

Poučeni prethodnim iskustvima, tj. prethodno vršenim istraživanjima, opredijelili smo se za mjerenje religioznosti prvenstveno na osnovu religijske samoidentifikacije, jer su to najčešće upotrebljavani indikatori, sa najdužom tradicijom u sociološkim istraživanjima. Svjesni smo da nije pouzdano osloniti se samo na ovu grupu indikatora, stoga ćemo upotpuniti našu procjenu nivoa religioznosti posmatrajući i indikatore koji se odnose na religijsku svijest, dogmatske postavke o Bogu i indikatore koji nam ukazuju na intenzitet religijske prakse. Đorđević smatra da klasična religioznost podrazumijeva prisustvo najmanje dva aspekta: a) prihvatanje religijskog učenja i b) praktikovanje pobožnosti određenim religijskim organizacijama, te razvijanje osjećanja o pripadnosti crkvi (Đorđević, 1990: 80–81).

Empirijskom provjerom religijske samoidentifikacije učesnika litija došli smo do podataka koji nam ukazuju da se 91% ispitanika odredilo kao religiozno, 2% ispitanika se odredilo kao nereligiozno, a 7% ne zna kako da se odredi po ovom pitanju.

Grafikon br. 9 – Grafički prikaz distribucija odgovora o religijskoj samoidentifikaciji na ukupnom uzorku

Daljom empirijskom provjerom religijske samoidentifikacije učesnika litija došli smo do podataka koji nam ukazuju da se 70% ispitanika su uvjereni vjernici koji prihvataju sve što njihova vjera uči, 24% naših ispitanika se odredilo kao religiozno ali ne prihvataju sva učenja vjere. Ambivalentnih, koji dosta razmišljaju o tome, ali nisu načisto vjeruju li ili ne, ima 4%. U ukupnom uzorku 1% ispitanika su nereligiozni, ali nemaju ništa protiv religije, dok je ravno-dušnih prema religiji takođe 1%.

Tabela br. 1 – Distribucija odgovora religijske samoidentifikacije na ukupnom uzorku

Modaliteti	f	%
Religiozan sam i prihvatam sve što moja vjera uči	219	70.0
Religiozan sam, ali ne prihvatam sve što moja vjera uči	75	24.0
Dosta razmišljam o tome, ali nijesam načisto s tim vjerujem li ili ne	13	4.0
Prema religiji sam ravnodušan	3	1.0
Nijesam religiozan, ali nemam ništa protiv religije	3	1.0
Ukupno	313	100.0

Analizom dobijenih podataka možemo vidjeti da je na osnovu indikatora religijske samoidentifikacije religioznost učesnika litija veoma visoka, što je u saglasnosti i sa prethodnim istraživanjima koja su ukazivala na snažnu revitalizaciju religije koja datira još od

početka devedesetih godina prošlog vijeka. U Crnoj Gori, prema istraživanju Bešića iz 2010. godine, 87,6% ispitanika se izjasnilo kao religiozno.

Regije u Crnoj Gori u našem istraživanju podijelili smo u tri kategorije: sjever, centar i jug. Na osnovu regionalne podjele, možemo zaključiti da nema bitne statističke razlike između segmenata ukrštenih varijabli kada je riječ o samoocjeni religioznosti. Analiza podataka pokazuje da ne postoji statistički značajna razlika u odnosu na regiju (sjever, centar, jug) među ukrštenim varijablama. Na sjeveru je religioznost nešto veća nego na jugu i u centralnom dijelu, što možemo posmatrati kao posljedicu nerazvijenosti sjevera i izraženijeg uticaja tradicije u odnosu na južni i centralni region.

Tabela br. 2 – Distribucija odgovora o religioznosti u odnosu na mjesto stanovanja

Možete li nam reći kakav je Vaš odnos prema religiji						
Region	Religiozan sam i prihvatam sve što moja vjera uči	Religiozan sam, ali ne prihvatam sve što moja vjera uči	Dosta razmišljam o tome ali nijesam načisto s tim vjerujem li ili ne	Prema religiji sam ravnodušan	Nijesam religiozan ali nemam ništa protiv religije	Ukupno
Južni region	46	13	3	0	0	62
	74.2%	21.0%	4.8%	0.0%	0.0%	100.0%
Centralni region	128	47	9	3	3	190
	67.4%	24.7%	4.7%	1.6%	1.6%	100.0%
Sjeverni region	45	15	1	0	0	61
	73.8%	24.6%	1.6%	0.0%	0.0%	100.0%

Daljom analizom religijske samoidentifikacije i socio-demografskih karakteristika utvrdili smo da ne postoje statistički bitne razlike među ispitanicima ni po polu, starosti i obrazovanju. Ukoliko bismo ulazili u dublju analizu, onda bismo mogli da uočimo neke razlike u odgovorima na pitanje da li ispitanici prihvataju sva učenja vjere. U tom smislu primjećujemo da se u ukupnom uzorku 24% ispitanika opredijelilo za stav *Religiozan sam, ali ne prihvatam sve što moja vjera uči*; Ukrštanjem podataka uočavamo da postoje određene razlike u odnosu na nivo obrazovanja. *Religiozan sam i prihvatam sve što moja vjera uči* je stav koji je potvrdilo 53,4% ispitanika sa visokim obrazovanjem, što je nešto niže u odnosu na ostale kategorije. Potpun pregled podataka dat je u tabeli br. 3.

Tabela br. 3 – Distribucija odgovora religijske samoidentifikacije u odnosu na stepen obrazovanja

Škola	Možete li nam reći kakav je Vaš odnos prema religiji					Ukupno
	Religiozan sam i prihvatam sve što moja vjera uči	Religiozan sam, ali ne prihvatam sve što moja vjera uči	Dosta razmišljam o tome ali nijesam načisto s tim vjerujem li ili ne	Prema religiji sam ravnodušan	Nijesam religiozan ali nemam ništa protiv religije	
osnovna	10 76.9%	3 23.1%	0 0.0%	0 0.0%	0 0.0%	13 100.0%
srednja stručna	39 72.2%	14 25.9%	1 1.9%	0 0.0%	0 0.0%	54 100.0%
gimnazija	108 83.1%	20 15.4%	2 1.5%	0 0.0%	0 0.0%	130 100.0%
viša i visoka	62 53.4%	38 32.8%	10 8.6%	3 2.6%	3 2.6%	116 100.0%
ukupno	219 70.0%	75 24.0%	13 4.0%	3 1.0%	3 1.0%	313 100.0%

Kada su u pitanju dogmatske postavke o Bogu, rezultati istraživanja pokazuju da je 79,2% ispitanika saglasno sa stavom da je *Ljudska sudbina [...] u Božijim rukama*. Analizom i ovog indikatora uočavamo visoku zastupljenu religioznost među učesnicima litija. Ovaj podatak nam ukazuje na postojanje određene dosljednosti u odgovorima s obzirom na to da su se 70% ispitanika izjasnili kao religiozni i da prihvataju sva učenja vjere. Religioznost je ovdje nešto niža u odnosu na vrijednosti dobijene kod istraživanja krštenja i religijske samoidentifikacije, ali je i dalje prilično izražena.

Tabela br. 4 – Frekvencija odgovora o dogmatskim postavkama o Bogu na ukupnom uzorku

Da li ste saglasni sa stavom „Ljudska sudbina je u Božijim rukama“?						
	Uopšte se ne slažem	Ne slažem se	Neodlučan sam	Slažem se	Potpuno se slažem	Ukupno
Ukupno	4	15	46	156	92	313
	1.3%	4.8%	14.7%	49.8%	29.4%	100.0%

Daljom analizom uočavamo i ovdje određena odstupanja u odnosu na obrazovanje. Kao i kod prethodnog indikatora, primjetan je neznatni pad religioznosti sa porastom nivoa obrazovanja, (61,5%)ispitanika sa osnovnom školom se u potpunosti slaže sa stavom da je *Ljudska sudbina u Božijim rukama*, a među visokoobrazovanim ovakav stav u potpunosti zastupa njih 22,4%. Međutim, ukoliko posmatramo zajedno one koji se u potpunosti slažu i slažu se, odstupanja su neznatna, veoma visoki procenti svih ispitanika izražavaju slaganje sa

ovim stavom. Potpun pregled podataka dat je u tabeli br. 5. Poređenjem ovih podataka sa ostalim sociodemografskim obilježjima ne uočavamo statistički značajnu razliku.

Tabela br. 5 – Distribucija odgovora o dogmatskim postavkama o Bogu u odnosu na stepen obrazovanja

Da li ste saglasni sa stavom „Ljudska sudbina je u Božijim rukama“?						
Škola	Uopšte se ne slažem	Ne slažem se	Neodlučan sam	Slažem se	Potpuno se slažem	Ukupno
osnovna	0 0.0%	0 0.0%	1 7.7%	4 30.8%	8 61.5%	13 100.0%
srednja stručna	0 0.0%	2 3.7%	6 11.1%	28 51.9%	18 33.3%	54 100.0%
gimnazija	3 2.3%	3 2.3%	15 11.5%	69 53.1%	40 30.8%	130 100.0%
viša i visoka	1 0.9%	10 8.6%	24 20.7%	55 47.4%	26 22.4%	116 100.0%
Ukupno	4 1.3%	15 4.8%	46 14.7%	156 49.8%	92 29.4%	313 100.0%

U sociološkim istraživanjima indikator koji se tiče posjete crkvi predstavlja veoma bitan pokazatelj institucionalizovane, tj. crkvene religioznosti. Ovaj indikator je veoma zahvalan za upotrebu prilikom procjene religijske situacije na istraživanom području. Naravno ne treba gubiti iz vida subjektivnu religioznost koja često ne zahtijeva posrednika u odnosu sa Bogom. Posjeta crkvi (uz indikatore koji se odnose na post, molitvu, itd.) predstavlja vrlo relevantan i u sociološkoj analizi opipljiv pokazatelj inherentne religioznosti. Crkva je najstarija sveta tajna, ona je istorijsko otelovljenje mističnog tijela Hristovog, „važuća apsolutna moneta”. Crkva priziva i poziva božji narod. U značenju samog pojma nalazi se grčka riječ *ekklesia*, što znači sabiranje, pozivanje na sveto okupljanje (Šušnjić, 2009: 287).

Crkva nije samo nevidljiva zajednica „rukovođena Duhom svetim”, ona je i vidljiva zajednica, tijelo Božje na zemlji. Crkvu osim duhovne čini i društvena zajednica koja živi kroz zajednicu vjernika. Okupljajući se u crkvi, vjernik se povezuje u zajednicu sa Bogom, ali i u zajednicu sa drugim, stvara se „zajednica ličnosti”, sabornost, u kojoj vjernik, prinošenjem molitve, teži ne samo svom spasenju nego i spasenju bližnjeg. Van crkve nema spasenja, pa i u samom Simvolu vjere se kaže: „Vjerujem u Jednu, Svetu, Sabornu i Apostolsku crkvu”. Na putu spasenja odlazak u crkvu je važna dužnost svakog vjernika. Mitrofan Ban, mitropolit crnogorsko-primorski, u svojoj pastirskoj poslanici od 14. maja 1885. godine, podsjeća narod u Crnoj Gori na vjeru i ljubav predaka prema pravoslavnoj vjeri i crkvi koja ih je uvijek krijepila i poručuje narodu da napreduje u vrlinama koje su saglasne sa vjerom. Poziva na

obavezu „Da u crkvu svojski svake nedelje i praznika na Božanstvenu službu polazite” (Ban, prema Jokić, 2017: 28).

Odlazak u crkvu jeste indikator koji je veoma bitan i iz ugla sociološke analize, a ne samo sa stanovišta religije. Naše istraživanje pokazuje da su učesnici litija prilično revnosni kada je pitanju posjeta crkvi. Odgovore koje smo dobili u našem istraživanju sumiraćemo u kategoriju mjesečnog odlaska u crkvu. Analizirajući dobijene podatke, uočavamo da (58.7%) ispitanika crkvu posjećuje redovno. Nekoliko puta godišnje u crkvu ide (36,1%) ispitanika. Vrlo je mali broj ispitanika koji ne posjećuju crkvu. Možemo zaključiti da više od polovine učesnika litija ispoljava visok stepen religioznosti, mada, u odnosu na ostale indikatore, ovdje primjećujemo nešto niže vrijednosti.

Tabela br. 6 – Učestalost odlaska u crkvu

	Da li idete u crkvu?							Ukupno
	Više puta nedeljno	Jednom nedeljno	Jednom do dva puta u mjesecu	Nekoliko puta godišnje	Skoro nikada	Nikada	Ne želim odgovoriti	
Ukupno	29 9.3%	78 24.9%	77 24.5%	113 36.1%	9 2.9%	3 1.0%	4 1.3%	313 100.0%

Religioznost učesnika litija dalje možemo posmatrati preko motiva koji ih vezuju za crkvu. Na osnovu dobijenih odgovora možemo konstatovati da dominantno religijski motivi povezuju ispitanike sa crkvom. Prvenstveno molitva, pričest, nada i smirenje. Značajan motiv povratka crkvi je osjećaj smirenja i nade koji se pronalazi u okrilju crkve. Teška i neizvjesna vremena uvijek vode ka Bogu. „Bog nam pomaže kad nema nikog više da pomogne. Bog je tamo gdje je najveća napetost, prelomna tačka u središtu oluje” (Blum, 1996: 25). Naše istraživanje potvrđuje Blumove riječi, 89,8% ispitanika je nadu i smirenje prepoznalo kao motiv za odlazak u crkvu. Ovaj podatak nam potvrđuje da je *funkcija orijentacije* svojstvena religiji, ona pomaže čovjeku da se snađe u teškim trenucima lične i društvene krize. U vremenima ispunjenim neizvjesnošću i nesigurnošću crkva daje jasan putokaz, siguran put smirenja i spasenja:

„Ako čovjek u stanju neizvesnosti i nesigurnosti pogleda šta mu nude svi svetovni sistemi ideja, verovanja i vrednosti – filozofija, nauka, umjetnost itd. – može da se uveri kako u njima ne može naći skoro ništa osim sumnje, vrednosne neutralnosti, subjektivizma itd. Kad, dakle, upoređi šta mu nude svetovni sistemi a šta religija, može dati prednost istini otkrovenja pred filozofskom sumnjom, religijskom smislu pred vrednosnom neutralnošću, nadi pred ništavilom, svetom poretku pred svetovnim“ (Šušnjić, 2009: 433).

Jednako važan motiv za odlazak u crkvu ispitanici vide u pričešćivanju, 87.9 % njih je pričest prepoznalo kao motiv odlaska u crkvu. Sve što se dešava ili se dešavalo u crkvi povezano je sa evharistijom. „Crkva je tajna sama po sebi, tajna koja se pojavljuje sada i ovdje kroz Svetu Evharistiju kao Svetu tajnu” (Jokić, 2017: 11). „Sveta tajna je određen sveti obred ili ceremonija koja pod vidljivim znakom izaziva i prenosi u dušu vernika nevidljivu blagodat Božiju; ustanova Gospodnja, kojom svako od vernih prima božansku blagodat” (Mogila, prema Jokić, 2017: 11). Usmjerenost velikog broja ispitanika na pričest kao motiv odlaska u crkvu je jedan od pokazatelja dubine njihove religioznosti. Slično je i sa postom, koji predstavlja preduslov i pripremu za pričest. Post je odraz spremnosti na odricanje i žrtvu. Prema mišljenju Sima Šobajića (Jokić, 2017: 109), u tradicionalnom crnogorskom društvu do posta se veoma držalo, čak i u vremenima velike oskudice i siromaštva. Držanje posta je sevap, „prokažene su bile one kuće u kojima se u vrijeme časnog posta mrsilo”. Mitropolit Mitrofan Ban je isticao da se pravi post sastoji ne samo u uzdržavanju od mrsne hrane već i u izbjegavanju od svakog grijeha i svakog zla.

Tabela br. 7 – Distribucija odgovora o motivima za odlazak u crkvu

Koji su vaši motivi za odlazak u crkvu?	<i>f</i>	<i>%</i>
radi molitve, pričesti	275	87.9
radi umjetničkih doživljaja	148	47.3
da se sretne sa prijateljima	96	30.7
iz navike	89	28.4
roditelji to zahtijevaju od mene	15	4.8
radi svečanosti koje crkva organizuje	202	64.5
iz radoznalosti	37	11.8
to mi daje nadu i umiruje me	281	89.8
iz nekog drugog razloga	66	21.1
nijesam siguran /na znam pravi odgovor	39	12.5
Pripadnost crkvenoj zajednici	241	77

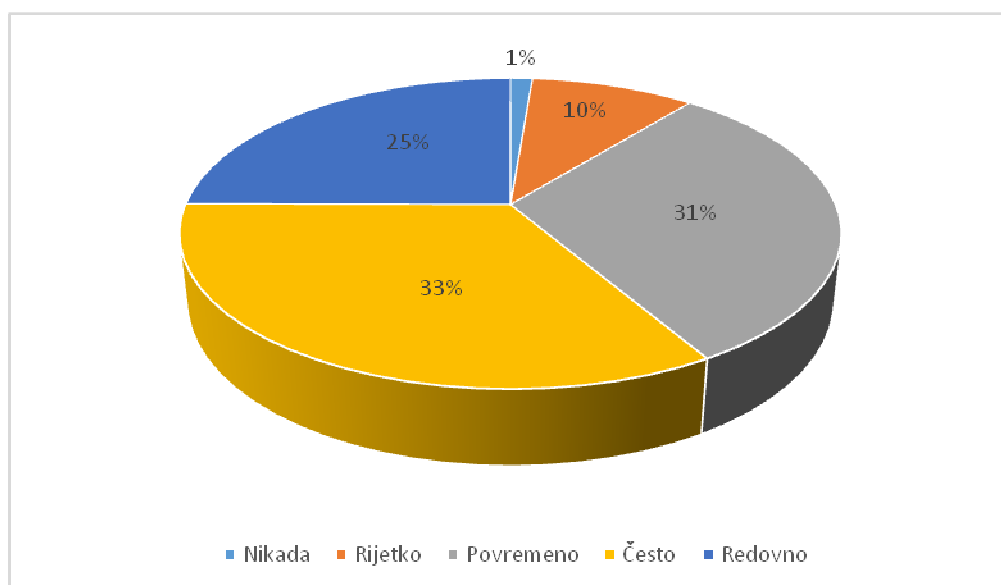
Od ukupnog broja ispitanika, 39,4% posti redovno ili često, dok 36,4% ispitanika posti povremeno, 3,8% ispitanika ne posti nikada, a 20,4% ispitanika rijetko posti. Ovaj indikator nam ukazuje na nešto niži nivo religioznosti u odnosu na ostale, naročito ukoliko uporedimo sa samocjenom religioznosti, ali i dalje su brojke prilično visoke.

Tabela br. 8 – Post kao indikator čina pobožnosti

Da li postite?					
Nikada	Rijetko	Povremeno	Često	Redovno	Ukupno
12	64	114	45	78	313
3.8%	20.4%	36.4%	14.4%	25.0%	100.0%

Molitva i post se u sociologiji religije smatraju relevantnim indikatorima pri ocjeni religioznosti. Ranija istraživanja⁷¹ ukazuju da je početkom devedesetih znatno porastao broj onih koji redovnije obavljaju molitvu. Prema evidenciji iz 2010. godine svakodnevno se moli 27,4%, nedjeljno 5,9%, mjesečno 9,1%, a nikada 16,1% ispitanika (Blagojević 2010: 59). Bešić i Đukanović su u svojim istraživanjima utvrdili da se u Crnoj Gori 18,5% ispitanika pravo-slavne vjere svakodnevno moli, dok 40% pravoslavnih ispitanika dnevno ne upražnjava molitvu (Bešić i Đukanović, 2000: 118). U našem istraživanju su nešto veće vrijednosti kada po-smatramo molitvu kao indikator religioznosti. Od ukupnog broja ispitanika 25% se redovno moli, često 33%, povremeno 31%, rijetko 10,0%, nikada 1%. Ovaj indikator nam takođe ukazuje na prilično izraženu religioznost među učesnicima litija pri čemu je uočljiva i izvjesna dosljednost u odgovorima.

Grafikon br.10 - Grafički prikaz distribucija odgovora o učestalosti molitve na ukupnom uzorku

Važan motiv za odlazak u crkvu 77% ispitanika vidi u pripadnosti crkvenoj zajednici, što nam ukazuje na integrativnu funkciju religije. „Religija doprinosi stvaranju, održavanju i

⁷¹ Izvori: Đorđević, 1984; Blagojević, 1995; Radisavljević-Ćiparizović, 2006.

jačanju društvene kohezije” (Šušnjić, 2009: 424). Osjećaj pripadnosti zajednici stvara osjećaj sigurnosti, jača koheziju i solidarnost i na taj način podstiče integraciju grupe. Šušnjić sa funkcionalističkih pozicija ukazuje na vezu između stepena religioznosti i integracije grupe. Što je viši stepen religioznosti grupe, to je viši stepen integracije grupe; što je viši stepen integracije grupe, to je viši stepen religioznosti svakog njenog člana (Šušnjić, 2009: 424). Ovdje bismo mogli prepoznati izvore mobilizacijske snage i istrajnosti litija. Pokret je snagu crpio iz religioznosti koja je vodila povećanju solidarnosti i integracije grupe i samim tim jačala religioznost svakog člana. Sa porastom religioznosti jačala je društvena kohezija i odlučnost da se istraje u zahtjevima. Evidentno je da su učesnici litija ispoljavali visok nivo religioznosti. Dalja analiza indikatora religioznosti potvrđuje ovu tvrdnju.

Analizom sociodemografskih obilježja uočili smo određene oscilacije religioznosti u odnosu na starosnu dob. U našem istraživanju 85% mladih do 25 godina je saglasno sa stavom da je *Ljudska sudbina u Božijim rukama* ($x=25.882$, $df= 16$, $p=0.56$), isti stav potvrđuju i ostale starosne kohorte u visokim procentima, najmanju podršku ovom stavu nalazimo među osobama starosti između 46 i 55 godina, 71,4% ispitanika iz ove starosne grupe podržava pomenuti stav.

Tabela br. 9 – Distribucija odgovora o dogmatskim postavkama u Boga u odnosu na starost ispitanika

Da li ste saglasni sa stavom „Ljudska sudbina je u Božijim rukama”?						
Starosno doba	Uopšte se ne slažem	Ne slažem se	Neodlučan sam	Slažem se	Potpuno se slažem	Ukupno
18 - 25 godina	1 1.4%	1 1.4%	9 12.2%	30 40.4%	33 44.6%	74 100.0%
26 - 35 godina	2 3.9%	4 7.8%	10 19.6%	28 54.8%	7 13.7%	51 100.0%
36 - 45 godina	0 0.0%	4 4.7%	9 10.6%	50 58.8%	22 25.9%	85 100.0%
46 - 55 godina	1 1.4%	5 7.1%	14 20.0%	31 44.4%	19 27.1%	70 100.0%
preko 55 godina	0 0.0%	1 3.0%	4 12.1%	17 51.6%	11 33.3%	33 100.0%
ukupno	4 1.3%	15 4.8%	46 14.7%	156 49.8%	92 29.4%	313 100.0%

Posmatrajući starost ispitanika i učestalost odlaska u crkvu, uočavamo da su najrevniji najmlađi ispitanici, 68,9% ispitanika starosti do 25 godina redovno ide u crkvu, a najmanje su redovni ispitanici starosti preko 55 godina – 33% njih redovno ide u crkvu ($x=41,752$ $df = 24$, $p= 0,657$).

Tabela br. 10 – Frekvencija odlaska u crkvu u odnosu na starosnu dob ispitanika

Škola	Više puta nedeljno	Jednom nedeljno	Jednom do dva puta u mjesecu	Nekoliko puta godišnje	Skoro nikada	Nikada	Ne želim odgovoriti	Ukupno
18-25 godina	8 10.8%	28 37.8%	15 20.3%	20 27.0%	2 2.7%	1 1.4%	0 0.0%	74 100.0%
26-35 godina	5 9.8%	11 21.7%	9 17.6%	22 43.1%	2 3.9%	0 0.0%	2 3.9%	51 100.0%
36-45 godina	5 5.9%	24 28.2%	23 27.0%	31 36.5%	0 0.0%	0 0.0%	2 2.4%	85 100.0%
46-55 godina	9 12.8%	14 20.0%	22 31.4%	20 28.6%	3 4.3%	2 2.9%	0 0.0%	70 100.0%
preko 55 godina	2 6.1%	1 3.0%	8 24.2%	20 60.6%	2 6.1%	0 0.0%	0 0.0%	33 100.0%

Nakon što smo analizirali stepen i opseg religioznosti učesnika litija na osnovu indikatora koji se odnose na religijsku samoidentifikaciju, vjerovanje u dogmatske postavke o Bogu, tradicionalnu i inherentnu vjersku praksu, možemo zaključiti da su ispitanici pokazivali visok stepen religioznosti, naročito na nivou religijske samoidentifikacije. Posmatrajući inherentnu vjersku praksu (post, molitva, odlazak u crkvu), primjećujemo nešto niže vrijednosti u odnosu na religijsku samoidentifikaciju među učesnicima litija, 39,4% ispitanika često ili redovno posti, dok 34,2% ispitanika u crkvu ide jednom ili više puta nedeljno. Sa određenom dozom opreza mogli bismo reći da nije riječ o „tradicionalnom pripadanju, bez vjerovanja” (Đorđević, 2009). Na takav zaključak nas upućuje podatak da je 79,2% ispitanika saglasno sa stavom da je *Ljudska sudbina u Božijim rukama*. Analizom sociodemografskih obilježja uočavamo da nema statistički značajnih razlika među segmentima ukrštenih varijabli. Određena odstupanja primjećujemo i u pogledu stepena religioznosti u odnosu na starosnu dob i obrazovanje. Primjećujemo nešto izraženiju religioznost kod mladih starosti do 25 godina, naročito na nivou vjerske ortopraksije, kao i blagi pad religioznosti sa porastom nivoa obrazovanja.

7.3. Uticaj litija na religioznost učesnika

Litije su, kao što smo već napomenuli, prvenstveno bile crkvena procesija, religijski obred koji se organizovao dva puta sedmično u kontinuitetu godinu dana. Odvijale su se poslije večernje službe i molebana, predvođene su sveštenstvom, uz blagoslov eparhijskih arhijereja, na njima su čitane zajedničke molitve, Simvol vjere, a organizovane su i u vrijeme postova. Trajale su dovoljno dugo da proprate čitav godišnji ciklus života crkve – postove, velike praznike. Sveštenstvo je djelovalo edukativno i korektivno. Dijeljenjem flajera sa molitvama, pozivanjem na mir, molitvu i post sveštenici su doprli do mnogih kojima su litije

predstavljale prvi dublji susret sa religijom kojoj su do tada samo deklarativno pripadali. Litije su dovele do duboke promjene svakodnevnog ljudskog iskustva. Smatramo da je kolektivna religijska participacija uticala na porast religioznosti učesnika litija. Uticaj litija na religioznost učesnika ispitivali smo posredstvom pitanja koja su posmatrala odnos prema Bogu, krštenju, postu, učestalosti odlaska u crkvu i odnos prema sveštenstvu. Smatrali smo da je ovo pitanje veoma važno jer kolektivni akti u bogsluženju i redovna religijska praksa podstiču revitalizaciju religije i povratak religijskoj kulturnoj tradiciji.

U našem uzorku 50,8% ispitanika je na pitanje *Da li su litije uticale na Vaš odnos prema Bogu*, odgovorilo: *Da, moja vjera u Boga se pojačala učešćem na litijama*; 35,5% ispitanika poslije učešća na litijama češće odlazi u crkvu, a 21,7% ispitanika poslije litija su počeli da poste ili revnosnije poste. Uticaj litija na porast religioznosti učesnika litija je vidljiv i na osnovu ostalih indikatora. Među učesnicima litija njih 17,3% smatra da je učešće na litijama podstaklo njih ili članove njihove porodice da se krste, a 39,3% ispitanika se češće moli Bogu. Učešće na litijama je uticalo na odnos prema sveštenstvu. Iako je SPC institucija koja, prema istraživanjima, u Crnoj Gori uživa najveće povjerenje građana, litije su doprinijele utvrđivanju i daljem rastu povjerenja u ovu instituciju, jer se 49% ispitanika izjasnilo da poslije učešća na litijama ima više povjerenja u sveštenstvo i SPC nego ranije. Teolozi ističu da crkvena vlast mora biti: a) ujedinjujuća (unitiva); b) upravljajuća (directiva); c) ispravljajuća (correctiva); d) izvršna (executiva); 5) samoispravljajuća (autocorrectiva) (Šušnjić, 2009: 286). Litije su, kao što smo već naveli, predvođene Mitropolijom, na čelu sa mitropolitom Amfilohijem i sveštenstvom koji su svojim djelovanjem doprinijeli održavanju mirnog karaktera litija, opominjući i pozivajući na red i poštovanje mirnog karaktera protesta.⁷² Svojim ponašanjem sveštenstvo i monaštvo je slalo jasnu poruku učesnicima litija kakvo ponašanje se od njih očekuje. Episkop dioklijski Metodije je nakon brutalnog prebijanja od strane policije izjavio:

*Osećam se dobro i vratio sam se svojim dužnostima. Želim da kažem kako ne osuđujem policiju. Razumem njihov položaj i svestan sam da su pod velikim pritiskom da vrše svoju dužnost u ovim teškim trenucima. Ne bih želio da ovaj incident doprinese zaoštavanju ionako napete situacije u Crnoj Gori [...] najbitnije [je] sačuvati mir i pribranost.*⁷³

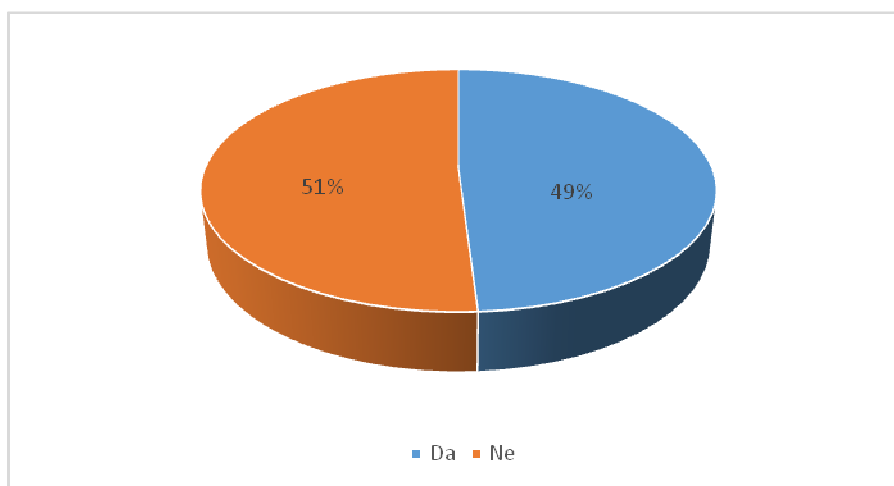
Sveštenstvo je kroz litije povezivalo narod u zajednicu sličnu onima koje su postojale u vremenima pracrkve kada „svi koji vjerovali bijahu zajedno i imahu sve zajedno” (Dela

⁷² Vladika Metodije iznosi saopštenje Episkopskog savjeta kojim se građani pozivaju na mirno i dostojanstveno ponašanje. Od građana se traži da izbjegavaju provokacije i učešće u bilo kakvim sukobima. Saopštenje u cjelosti na sljedećem linku. <https://youtu.be/B31UC8CeVv0>.

⁷³ <https://www.kurir.rs/region/crna-gora/3383443/pretuceni-vladika-metodije-prastapolicajcima-ne-osudjujem-ih-znam-da-su-pod-pritiskom-moramo-da-sacuvamo-mir> (pregledano 17. maja 2022).

apostolska 2,44). Litije su poput pracrkvi bile ne hijerarhijski ustrojene ustanove „ nego susret, koji je trajao dok se ne izgovore molitve i prinesu žrtve. To nije samo nevidljiva zajednica „rukovođena svetim duhom”, nego i vidljiva zajednica, i to jedna, zato što je bog jedan: ona je telo božje na zemlji” (Šušnjić, 2009: 288).

Grafikon br. 11 - Grafički prikaz uticaja litija na povjerenje u sveštenstvo i SPC u ukupnom uzorku

U nastavku rada pozabavili smo se analizom sociodemografskih obilježja. U tu svrhu uzorak smo podijelili u više starosnih kohorti. Ukrštanjem sociodemografskih obilježja sa uticajem litija dolazimo do zanimljivih podataka, naročito kada posmatramo uticaj litija na odnos prema Bogu i starosnu dob. Podaci nam pokazuju da veliki uticaj na porast religioznosti imamo među ispitanicima starosti do 25 godina, 66,2% je saglasno sa stavom da se njihova vjera u Boga pojačala učešćem na litijama ($x= 25.871$, $df= 8$, $p=0.001$). Pripadnici starosne grupe od 26 do 35 godina su u velikom procentu, od 52.9%, ispoljili saglasnost sa pomenutim stavom.

Tabela br. 11 – Distribucija odgovora o uticaju litija na odnos prema Bogu

Starost	Da, moja vjera u Boga se pojačala učešćem na litijama	Ne i dalje imam isti odnos	Ne mogu da odlučim	Ukupno
18-25 godina	49 66.2%	21 28.4%	4 5.4%	74 100.0%
26-35 godina	27 52.9%	21 41.2%	3 5.9%	51 100.0%
36-45 godina	40 47.1%	42 49.4%	3 3.5%	85 100.0%
46-55 godina	23 32.9%	47 67.1%	0 0.0%	70 100.0%
56-66 godina	18 60.0%	11 36.7%	1 3.3%	30 100.0%
preko 66 godina	2 66.7%	1 33.3%	0 0.0%	3 100.0%
ukupno	159 50.8%	143 45.7%	11 3.5%	313 100.0%

Da su litije značajno uticale na učesnike, pokazuju nam i ostali podaci. Analizom uviđamo da je veliki broj ispitanika prihvatio tradicionalne oblike religijske prakse⁷⁴ i da češće u njima participira. Uticaj litija kod ovog indikatora je najizraženiji kod ispitanika starosti do 25 godina, 27% je saglasno sa stavom da je učešće na litijama njih ili članove njihove porodice podstaklo da se krste ($\chi=20.287$, $df=4$, $p=0.00$). Isti stav potvrđuje 30% ispitanika starijih od 55 godina. Kod ovog indikatora su visoki procenti i kod starijih od 66 godina, ali, s obzirom na mali broj ispitanika u toj starosnoj grupi, smatramo da ti podaci nisu relevantni.

Tabela br. 12 – Distribucija odgovora o uticaju litija na krštenje

Učešća na litijama je podstaklo Vas ili članove Vaše porodice da se krstite			
Starost	Da	Ne	Ukupno
18-25 godina	20 27.0%	54 73.0%	74 100.0%
26-35 godina	9 17.6%	42 82.4%	51 100.0%
36-45 godina	11 12.9%	74 87.1%	85 100.0%
46-55 godina	3 4.3%	67 95.7%	70 100.0%
56-66 godina	9 30.0%	21 70.0%	30 100.0%
preko 66 godina	2 66.7%	1 33.3%	3 100.0%
ukupno	54 17.3%	259 82.7%	313 100.0%

Posmatrajući indikatore tradicionalne vjerske prakse i njihovim ukrštanjem sa starošću ispitanika, primjećujemo da postoji statistički značajna razlika u odnosu na starosnu dob ($\chi=32.519$, $df=4$, $p=0.00$). Litije su najviše uticale na mlađe od 25 godina, 44,6% njih je poslije litija počelo da posti ili revnosnije posti; kao i 33,3% starijih od 66 godina.

Tabela br. 13 – Distribucija odgovora o uticaju litija na post

Posle učešća na litijama počeo/la sam sa postim ili revnosnije postim			
Starost	Da	Ne	Ukupno
18-25 godina	33 44.6%	41 55.4%	74 100.0%
26-35 godina	11 21.6%	40 78.4%	51 100.0%
36-45 godina	11 12.9%	74 87.1%	85 100.0%
46-55 godina	7 10.0%	63 90.0%	70 100.0%
56-66 godina	5 16.7%	25 83.3%	30 100.0%
preko 66 godina	1 33.3%	2 66.7%	3 100.0%
ukupno	68 21.7%	245 78.3%	313 100.0%

⁷⁴ U tradicionalnu religijsku praksu najčešće svrstavamo: krštenje, slavljenje vjerskih praznika, crkveni pogreb pokojnika, crkveno vjenčanje, itd. (Bakrač, 2013: 122).

Već smo napomenuli da je religioznost neophodno ispitivati preko više indikatora, što smo u radu i primijenili. Između ostalog, provjeravali smo u kojoj mjeri su litije uticale na učestalost molitve, krštenje. Ukrštanjem dobijenih odgovora, vezano za uticaj litija na molitvu, sa starosnom dobi ispitanika uočavamo da je najizraženiji uticaj prisutan kod najmlađih i naj-starijih ispitanika. Među ispitanicima 56,8% mlađih od 25 godina se češće moli Bogu i 53,3% starijih od 56 godina ($\chi^2=25.937$, $df=4$, $p=0.00$).

Tabela br. 14 – Distribucija odgovora o uticaju litija na učestalost molitve

Posle učešća na litijama češće se molite Bogu			
Starost	Da	Ne	Ukupno
18-25 godina	42 56.8%	32 43.2%	74 100.0%
26-35 godina	22 43.1%	29 56.9%	51 100.0%
36-45 godina	27 31.8%	58 68.2%	85 100.0%
46-55 godina	14 20.0%	56 80.0%	70 100.0%
56-66 godina	16 53.3%	14 46.7%	30 100.0%
preko 66 godina	2 66.7%	1 33.3%	3 100.0%
ukupno	123 39.3%	190 60.7%	313 100.0%

Litije su uticale i na frekventnost odlaska u crkvu među ispitanicima, i u ovom slučaju najizraženiji je uticaj na najmlađe – 51,4% ispitanika mlađih od 25 godina nakon litija češće ide u crkvu ($\chi^2=19.871$, $df=8$, $p=0.001$). Pregled podataka za sve starosne grupe dat je u tabeli broj 15.

Tabela br. 15 – Distribucija odgovora o uticaju litija na učestalost odlaska u crkvu

Posle učešća na litijama češće odlazite u crkvu			
Starost	Da	Ne	Ukupno
18-25 godina	38 51.4%	36 48.6%	74 100.0%
26-35 godina	22 43.1%	29 56.9%	51 100.0%
36-45 godina	20 23.5%	65 76.5%	85 100.0%
46-55 godina	17 24.3%	53 75.7%	70 100.0%
56-66 godina	13 43.3%	17 56.7%	30 100.0%
preko 66 godina	1 33.3%	2 66.7%	3 100.0%
ukupno	111 35.5%	202 64.5%	313 100.0%

Litije su, prema rezultatima istraživanja, imale veliki uticaj na razvoj religioznosti među istraživanom ciljnom grupom. Do porasta religioznosti među učesnicima litija je došlo ne samo u najopštijem smislu, tj. određenju ispitanika da se njihova vjera pojačala, već i ostali indikatori ukazuju na porast religioznosti. Taj porast je naročito izražen među najmlađim ispitanicima – 44,6% ispitanika starosti od 18 do 25 godina se složilo sa stavom da poslije učešća na litijama češće ili revnosnije posti. Takođe, 51,4% ispitanika iste starosne dobi češće ide u crkvu, povećanu učestalost odlaska u crkvu primjećujemo i kod ispitanika starijih od 55 godina. Litije su, prema odgovorima ispitanika, uticale na porast religioznosti starijih ispitanika, što bi se moglo objasniti činjenicom da kao pripadnici ateiziranih generacija nisu ranije imali bliži kontakt sa religijom i da je kontinuirano prisustvo litijama i učešće u vjerskim obredima dovelo do porasta religioznosti.

Na litijama je bilo značajno prisustvo mladih ljudi, a vidljivo je bilo i učešće djece. Samo 9% ispitanika je smatralo da djeca ne treba da prisustvuju litijama. Inglehart ističe da se-kularni društveni trendovi utiču na društvene norme samo glacijalno. Socijalizacijski proces, iskustva pretežnih uslova tokom formativnih godina djetinjstva i rane adolescencije ostavljaju trajan pečat na ljude: religijske vrijednosti kojih se držimo u kasnijem životu bitno su uobličene čovjekovim formativnim iskustvom. Inglehart ističe, a mi se potpuno slažemo s tim, da značajni presudni istorijski događaji mogu utisnuti svoj žig na jednu generaciju (Inglehart&Noris, 2007: 74). Smatramo da su litije upravo primjer presudnog istorijskog događaja i da su obilježile generaciju koja je u njemu sudjelovala. Proces revitalizacije religije, koji je snažno obilježio region od devedesetih naovamo, dobio je u Crnoj Gori zamajac u litijama koje su privukle veliki broj ljudi, a prema rezultatima istraživanja sve to je doprinijelo ponovnoj revitalizaciji religije i povratku religijskoj kulturnoj tradiciji. „Značaj i značenje jednog vjerovanja, misli ili ustanove može se oceniti i njihovom žilavošću i preživljavanjem kroz duga razdoblja društvenih nepogoda” (Šušnjić, 2009: 285). Ukoliko sudimo po uticaju koji su litije imale na mlade ljude, po odjeku onog što su čuli i doživjeli hodajući za svojim sveštenstvom i braneći svoju crkvu, možemo razumjeti hiljadugodišnje trajanje Srpske pravoslavne crkve – čini se da ipak postoje neke nepromjenjive konstante. „Sama crkva je izraz želje za trajanjem, za pobedom nad vremenom, za večnošću: ona je sabrana moć vernika utemeljena na božjoj poruci. Tako se svaki vernik uverava da u prolaznom postoji nešto trajno i večno – ustanova koja ostaje dok oni dolaze i odlaze” (Šušnjić, 2009: 285).

Vaskrsavanje crkve posle progona i mučeništva toliko puta ponovljeno na ovim prostorima svjedoči o njenoj snazi i značaju. Toliko puta proglašena za ubijenu, pa opet vaskrsu u

dušama svoje djece. „Crkva je nevidljiva tajna koja se sagledava u očima vere i doživljava u ličnom i kolektivnom iskustvu: vernik ne može saznati suštinu Boga, ali može osetiti njegovu milost! Sv. Pavle kaže: – I svi jedno piće duhovno piše; jer pijahu od duhovne stijene koja ištaše za njima; ta stijena bješe Hristos” (Korićanima prva 10,4; Šušnjić, 2009: 287).

7.4. Litije kao društveni pokret

Litije predstavljaju kolektivan otpor. Čarls Tili, kao što smo već pomenuli, suštinu društvenog pokreta vidi u kolektivnom djelanju i interakciji koja se uspostavlja ne samo između pokreta i nosioca vlasti već i između pripadnika pokreta. On naglašava da je suština pokreta u neprekidnom izazovu usmjerenom ka nosiocima vlasti u ime populacije koja živi pod njihovom jurisdikcijom, i to izazova koji u kontinuitetu iznova javno demonstrira brojnost te populacije, njenu predanost, njeno jedinstvo i njenu vrijednost.

Tabela br. 16 – Distribucija odgovora o prisustvu otpora vladajućem režimu

Da li je kod Vas postojao otpor prema vladajućem režimu prije usvajanja Zakona o slobodi vjeroispovijesti?				
Da, veoma izražen	Da, umjeren	Ne, mada su mi neke odluke smetale	Ne, uopšte nije postojao nikakav otpor	Ukupno
205 65.5%	82 26.2%	19 6.1%	7 2.2%	313 100.0%

Našim istraživanjem ćemo pokušati da odgovorimo na neka pitanja koja se tiču litija kao društvenog pokreta. Stojiljković skreće pažnju na to da začetak nastanka jednog protesta leži u nataloženom nezadovoljstvu i postojanju dovoljno snažnog i očiglednog povoda koji će prelići čašu tog nezadovoljstva (Stojiljković, 2014: 182). U našem uzorku kod 65,5% ispitanika je postojao veoma izražen otpor prema režimu i prije usvajanja Zakona o slobodi vjeroispovijesti, a 26,2% ispitanika je osjećao umjeren otpor. Ovi podaci nam ukazuju da je kod stanovništva postojalo ukorijenjeno nezadovoljstvo prema režimu u Crnoj Gori.

Sliku nezadovoljstva postojećom situacijom možemo upotpuniti ukoliko se osvrnemo na istraživanja Cedema⁷⁵. U istraživanju javnog mnjenja iz 2019. godine 44,8% građana je izjavilo da smatra da Crna Gora ide pogrešnim putem, dok je 30,1% onih koji misle da Crna Gora ide dobrim putem. Visok je procenat (25%) onih koji ne mogu da procijene svoj stav o ovom pitanju. U julu 2019. godine blizu 50% ispitanika je bilo nezadovoljno radom Vlade, a značajan broj ispitanika – 21% nije imalo stav o tom pitanju. U pomenutom istraživanju 46,6% ispitanika se saglasilo sa ponuđenim stavom da u Crnoj Gori *Treba da postoji samo*

⁷⁵ <https://www.cedem.me/wp-content/uploads/2022/02/Politicko-javno-mnjenje-jul-2019.pdf>. (pregledano 1. 4. 2022).

SPC. Ukoliko ovu sliku upotpunimo tradicionalnim nepovjerenjem u institucije sistema, političare i visokim povjerenjem u *SPC*, jasno nam je kakvo je raspoloženje vladalo u zemlji. Uprkos rezultatima istraživanja CEDEM-a, koja su u kontinuitetu, godinama potvrđivala raspoloženje prema institucijama sistema i *SPC*, vladajući režim se ipak odlučio da usvoji sporni Zakon o slobodi vjeroispovijesti, ne uzimajući u obzir zahtjeve Mitropolije i eparhije *SPC*: „da vlast poštuje njihov historijski kotinuitet, pravni subjektivitet i imovinska prava, odnosno sve ono što su im priznavale i potvrđivale sve vlasti i države kroz vjekove, bez obzira na njihove promjene i promjene državnih granica” (Džomić, 2021: 469).

U odnosu vladajućeg režima i crkve u Crnoj Gori u posljednjim decenijama osjetan je animozitet – snažna duhovna obnova crnogorskog društva i jačanje uloge *SPC* nije odgovarala režimu. Nakon sticanja statusa nezavisne države naročito je došlo do zatezanja odnosa. Velibor Džomić ističe da je od 2006. godine „crkveno pitanje” dobilo status ključnog pitanja „državnog i nacionalnog identiteta” i da se, uprkos principu odvojenosti crkvene vlasti i države, javljaju zagovornici nasilnog i necrkvenog stvaranja novih „autokefalnih crkvi” (Džomić, 2021: 461).

Srđan Vrcan u svom radu „O suvremenim religijskim promjenama u optici političke sociologije religije” ukazuje na specifičnost odnosa crkve i države. On govori o konsenzusu, svojevrsnom društvenom ugovoru, u kome dolazi do određene razmjene uzajamnih legitimacija između crkve i države. Političke institucije ulaze u tu razmjenu ponajprije sa svojim „kapitalom moći i uticaja”. Religija i religijske institucije raspolažu svojim veoma značajnim, historijski akumuliranim „simboličkim i kulturnim kapitalom”. Taj kapital se očitava kroz više dimenzija:

- kao posjednik tzv. zadnjih znanja i zadnjih vrijednosti univerzalne prirode;
- kao stjecište historijski kristalizovanih i sedimentiranih kolektivnih iskustava, opšte usvojenog ljudskog morala i zdravog razuma;
- kao glavni činilac izvornog nacionalnog bića (Vrcan, 1996: 191) .

Takav „simbolički i kulturni capital” religijsku instituciju postavlja u poziciju nekog ko može da pruža legitimitet konkretnim akcijama, priznavanju kolektivnih identiteta, opravdavanju političke i društvene dominacije, utvrđivanju političkih podjela i razgraničenja – ukratko može da daje legitimitet svemu onome iz čega se stvara – i smisleno i simbolički – društveni i politički konsenzus. Taj legitimitet je dvostruk. Sa jedne strane taj legitimitet daje društvena instanca koja pretenduje da stoji u samom izvoru nacije; ona je temelj i okosnica izvornoga nacionalnoga bića; iznad je i izvan svih mogućih povijesnih kontingencija, politič-

kih peripetija, te promjena u vlasti i u političkom ustrojstvu. Drugo, to je legitimitet koji pretenduje da bude sadržajno drukčiji po tome što je u biti numinozne naravi, što je silazni legitimitet, legitimitet odozgo (Vrcan, 1999: 191). U skladu sa prethodnim tumačenjem, a u svjetlu događaja analiziranih na stranicama ovog rada, usuđujemo se izvesti zaključak da je u Crnoj Gori vladajući režim svojim „kapitalom moći i utjecaja” pokušao da ospori i prisvoji „simbolički i kulturni kapital” kojim je raspolagala SPC. Taj kapital je režim, kroz „neustavna normativna rješenja”⁷⁶, pokušao da prenese na sebe i time omogući sebi političku legitimizaciju prvoga reda, kakvu samo podrška crkve može dati politici, političkim institucijama i političkim strategijama.

Ovo nas upućuje na ispravnost zaključka do koga se došlo u okviru već pomenute studije „Postsocijalizam Crna Gora – Rusija (1990–2015)” – da političke partije vladaju, ali ne snagom svog programa i njegovim legitimitetom, već sistemom vlasti. Takav sistem vladanja pogoduje razvoju „rizičnog” ili „eksplozivnog društva” (Vukićević, 2015). Stojiljković kao jedan od preduslova za pojavu uspješnog društvenog pokreta navodi i postojanje autistične i arogantne vlasti koja nepromišljenim potezima i pogrešnim odlukama doliva energiju protestu. Usvajanje zakona na štetu SPC, institucije koja uživa najviše povjerenja u društvu, uz prisustvo visoko izraženog nezadovoljstva institucijama sistema i radom vlade, definitivno ukazuje na ispunjenost i ovog preduslova koji Stojiljković navodi kao potreban za uspješne proteste. Litije su trajale skoro godinu dana, a vlast za to vrijeme nije iskazivala spremnost da pronade rješenje koje bi omogućilo prevazilaženje krize.⁷⁷ Naprotiv, proganjanjem i privođenjem učesnika litija, sveštenstva, omalovažavanjem svetinja i osjećaja pravoslavnih vjernika dodatno je podsticala brojnost i snagu pokreta. U našem istraživanju ispitivali smo povjerenje ispitanika u institucije sistema, rezultati istraživanja pokazuju prisustvo još značajnijeg nezadovoljstvo od onog koje je prikazano u Cedemovom istraživanju. U našem uzorku vidimo da učesnici litija iskazuju visoko povjerenje u crkvu i nisko povjerenje u sve ostale institucije sistema. Detaljan pregled povjerenja u institucije sistema dat je u tabeli br. 17

⁷⁶ Ministar pravde Vladimir Leposavić, na sjednicama Odbora za ljudska prava Skupštine Crne Gore, održanim 28. i 29. decembra 2020. godine, ocijenio je Zakon o slobodi vjeroispovijesti kao neustavan. Tom prilikom su usvojene izmjene Zakona o slobodi vjeroispovijesti ili uvjerenja o pravnom položaju vjerskih zajednica. Jednom od izmjena je propisano da se nijedan upis i nijedno stečeno pravo bilo koje vjerske zajednice, novoosnovane ili postojeće, ne dovedu u pitanje. Evidencije, odnosno registri i svi dokumenti se preuzimaju u autentičnom obliku. Ostale izmjene zakona navedene su u dokumentu koji se može preuzeti na sljedećem linku <https://zakoni.skupstina.me/zakoni/web/dokumenta/sjednice-radnih-tijela/2744/6870-.pdf> (pregledano 5. 4. 2022).

⁷⁷ <https://www.glasamerike.net/a/crna-gora-pregovori-vlada-spc-neuspeh/5511300.html>. (pregledano 1. 4. 2022).

Tabela br. 17 – Prikaz povjerenja u institucije sistema

	Koliko povjerenje imate u navedene institucije						Ukupno
	Veoma veliko	Veliko	Ne baš veliko	Nikakvo	Ne znam	Nemam odgovor	
Crkva	231 73.8%	66 21.1%	11 3.5%	0 0.0%	3 1.0%	2 0.6%	313 100.0%
Vojska	9 2.9%	51 16.3%	174 55.5%	49 15.7%	19 6.1%	11 3.5%	313 100.0%
Vaspitno - obrazovni sistem	11 3.5%	63 20.1%	171 54.7%	54 17.3%	7 2.2%	7 2.2%	313 100.0%
Štampa	2 0.6%	5 1.6%	110 35.1%	179 57.3%	5 1.6%	12 3.8%	313 100.0%
Sindikati	2 0.6%	9 2.9%	136 43.5%	139 44.4%	12 3.8%	15 4.8%	313 100.0%
Policija	5 1.6%	25 8.0%	146 46.6%	116 37.1%	10 3.2%	11 3.5%	313 100.0%
Skupština	4 1.3%	35 11.2%	143 45.7%	109 34.8%	10 3.2%	12 3.8%	313 100.0%
Javne službe	2 0.6%	24 7.7%	171 54.6%	92 29.4%	11 3.5%	13 4.2%	313 100.0%
Sistem socijalnog osiguranja	5 1.6%	25 8.0%	163 52.1%	94 30.0%	10 3.2%	16 5.1%	313 100.0%
Evropska unija	2 0.6%	26 8.3%	109 34.8%	148 47.3%	9 2.9%	19 6.1%	313 100.0%
UN	3 1.0%	24 7.7%	119 38.0%	137 43.7%	11 3.5%	19 6.1%	313 100.0%
Sistem zdravstva	15 4.8%	74 23.6%	139 44.5%	67 21.4%	7 2.2%	11 3.5%	313 100.0%
Pravosudni sistem	3 1.0%	13 4.2%	120 38.3%	146 46.6%	6 1.9%	25 8.0%	313 100.0%
Organizacije za zaštite životne sredine	14 4.5%	39 12.5%	143 45.6%	90 28.7%	13 4.2%	14 4.5%	313 100.0%

Istraživanja ukazuju da je birokratizovan sistem imao veoma malo sluha za nezadovoljstvo koje su građani osjećali zbog načina rada ovog režima. Iako su društveni sistem karakterisali „razvijeni mito i korupcija zasnovani na vezi političke i ekonomske moći, monopolska pozicija u sferi politike i vlasti, birokratski principi kadrovske politike” (Vukićević, 2015: 179), otpor građana birokratizovanom sistemu je bio veoma slab i imao karakter haotičnosti i parcelizacije, što je „posledica tajnovitosti sistema”, koji je sprečavao homogenizaciju građana i doprinio stvaranju „zatvorene svijesti”, i osjećaja nemoći, kao i uklapanje i podređivanje logici partijsko-državnog monopola. Ovdje bismo posebno naglasili veoma dobar zaključak do koga se došlo u okviru studije „Postsocijalizam Crna Gora – Rusija (1990–2015)” – da su pomenuto stanje i birokratska logika vlasti odgovarali ne samo vladajućoj nego i opozicionoj eliti, što je znatno doprinislo održavanju postojećeg stanja i odlaganju promjene (Vukićević, 2015: 189). Na sveukupnu situaciju u Crnoj Gori u navedenom kontekstu moglo bi se primijetiti zapažanje Frančeska Gvičardinija: „Kad nevaljalci i neznalice dođu na vlast, ne treba se

čuditi da vrlina i poštenje izgube svaku cijenu, jer prvi ih mrze a drugi ih ne poznaju” (Gvičardini, 2009: 340).

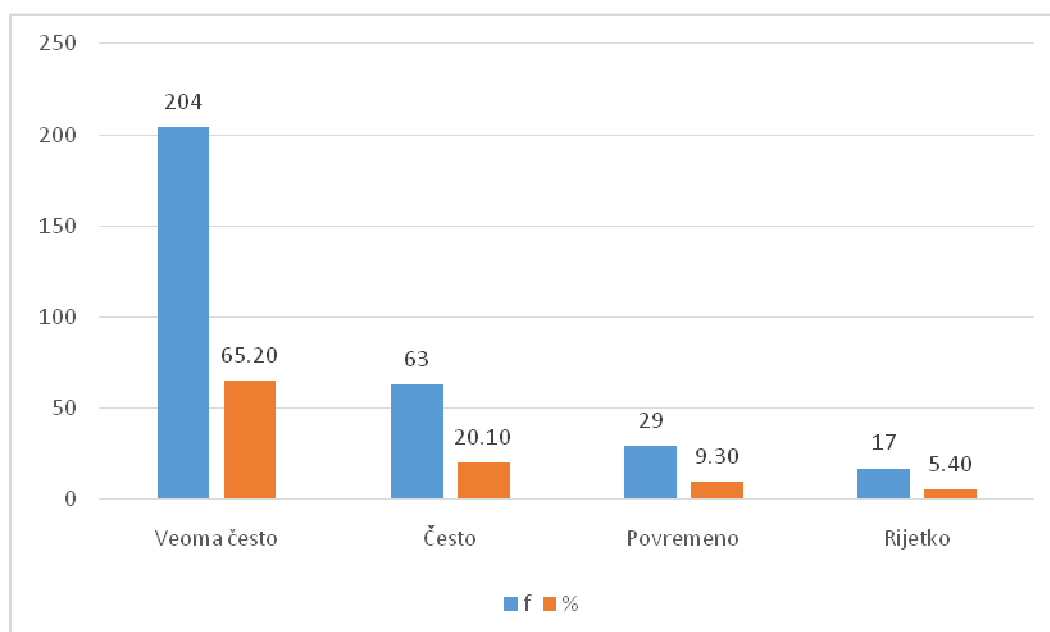
Među našim ispitanicima 40,3% nikada ranije nije učestvovalo na građanskim protestima, iako je preko 90% ispitanika osjećalo otpor prema režimu. Ovako visok procenat ispitanika koji prvi put učestvuju u građanskim protestima može biti pokazatelj kulminacije nezadovoljstva postojećim stanjem. U svijetlu prethodnih podataka i nesuspjeha ranije organizovanih protesta možemo razumjeti pasivnost ovog dijela ispitanika. U našem uzorku 59,7% ispitanika je i ranije učestvovalo u protestima, što nam ukazuje da je postojala kritična masa, tj. jezgro otpora koje čine „pojedinici i grupe koji osvješćuju jaz između željenog i realnog, mogućeg i stvarnog” (Stojiljković, 2014: 182).

Tabela br. 18 – Distribucija odgovora o ranijem učešću na protestima

Da li ste ikada učestvovali u građanskim protestima?		
Da	Ne	Ukupno
187	126	313
59.7%	40.3%	100.0%

Ukoliko posmatramo učestalost prisustva građana litijama, primjećujemo da je veoma veliki broj ispitanika često ili veoma često učestvovao na litijama (85,3%), dok je 9,3% ispitanika na litije išlo povremeno, a 5,4% rijetko.

Grafikon br. 12 - Grafički prikaz distribucije odgovora o učestalosti odlaska na litije

Prema mišljenju većine ispitanika, tj. njih 70%, litije su nastale spontanom samoinicijativnim okupljanjem građana, dok 25.2% ispitanika smatra da je litije organizovala crkva. Svega 1% građana smatra da su litije organizovane od strane političkih partija. Šušnjić kaže da su zakoni samo pokazatelji društvenih borbi, a ne izrazi vrline. Prema njegovom mišljenju, odanost vrlini često se mijenja poslušnošću vladajućoj eliti. Politika nije rješenje sukoba i treba je odbaciti u ime vrline koja ostaje nezadovoljena institucionalnim formama (Šušnjić, 2015: 320). Šušnjićeve riječi potvrđuje i naše istraživanje koje pokazuje da su učesnici litija odbacili politiku i poslušnost vladajućoj eliti i okrenuli se samoorganizovanju težeći vrlini.

Tabela br. 19 – Distribucija odgovora o načinu nastanka litija

Spontanom samoinicijativnim okupljanjem ljudi	Da li smatrate da su litija nastale?			Ne znam	Ukupno
	Organizovane od strane crkve	Organizovane od strane političkih partija			
219 70.0%	79 25.2%	3 1.0%	12 3.8%	313 100.0%	

Očigledno su građani prepoznali zajednički imenitelj u pomenutom zakonu koji je doveo do nezadovoljstva i otpora, što je rezultiralo homogenizacijom koja je pokretu dala potrebnu snagu da se odupre režimu. Naše istraživanje je pokazalo da 73.8% ispitanika smatra da je pomenuti zakon sporan jer ugrožava SPC, dok 59,1% smatra da usvajanje zakona predstavlja zloupotrebu zakonodavnog aparata i institucija sistema zarad interesa dijela političke elite. Ovim stičemo jasnu predstavu o tome da su se učesnici litija zalagali i borili za demokratizaciju društva i jačanje principa legaliteta.

U našem istraživanju od ispitanika se tražilo da procijene važnost motiva za odlazak na litije. Podaci su dobijeni na osnovu pitanja zatvorenog tipa (*Molim Vas da na sledećoj tabeli procijenite koliko su navedeni motivi Vama važni za odlazak na litije*), a svaki ispitanik je trebalo da sortira ponuđene motive po stepenu važnosti – od veoma važnog, važnog, neodlučnog, do nevažnog i potpuno nevažnog. Analizom dobijenih podataka uočavamo da 99,1% ispitanika kao najvažniji motiv za odlazak na litije prepoznaje zaštitu vjerskih i ljudskih prava. Sudeći po ovim rezultatima, možemo zaključiti da su masovne, spontano nastale litije okupljale onaj dio stanovništva koji je smatrao da „Istinski politički sistem nije ni vladavina većine ni vladavina manjina, već vladavina vrline – pravde i prava koji se temelji na pravdi” (Šušnjić, 2015: 316).

Drugi najvažniji motiv za 96,8% ispitanika jeste želja da zašтите SPC, dok je ne manje važan motiv za 96,1% ispitanika očuvanje nacionalnog i vjerskog identiteta. Ovi podaci nas

jasno upućuju na zaključak da su litije prvenstveno bile pokret koji se borio za zaštitu i poštovanje vjerskih i ljudskih prava i sloboda.

Vukašin Pavlović ističe da „novi društveni pokreti imaju značajnu socijalno psihološku funkciju jer odgovaraju na iskonsku i organski utemeljenu individualnu i kolektivnu potrebu za ličnim i socijalnim identitetom” (Pavlović, 2014: 128). U skladu sa Pavlovićevom tezom, možemo zaključiti da su litije predstavljale jedan vid socijalnog traganja za ugroženim identitetom. Preko 96% ispitanika je kao važan motiv dolaska na litije prepoznalo očuvanje nacionalnog i vjerskog identiteta, što nas upućuje na zaključak da su učesnici litija osjećali da im je identitet ugrožen i smatrali su da je potrebno stati u njegovu odbranu.⁷⁸ Ovaj podatak potkrepljujemo i činjenicom da je 69% ispitanika tvrdilo da je učešće djece na litijama važno radi učvršćivanja nacionalnog i kulturnog identiteta.

Tabela br. 20 – Distribucija odgovora o motivima priključenja protesta

Motivi	Koliko su Vam navedeni motivi bili važni za odlazak na litije					Ukupno
	Veoma važno	Važno	Neodlučan/a sam	Nevažno	Potpuno nevažno	
Zaštita vjerskih i ljudskih prava	276 88.2%	34 10.9%	0 0.0%	2 0.6%	1 0.3%	313 100.0%
Želja da zaštitim SPC	255 81.5%	48 15.3%	5 1.6%	1 0.3%	4 1.3%	313 100.0%
Solidarnost, potreba da podržite ljude u borbi za ono u šta vjeruju, iako se problem Vas lično nije doticao	112 35.7%	81 25.9%	39 12.5%	34 10.9%	47 15.0%	313 100.0%
Izražavanje nezadovoljstva institucijama sistema	120 38.3%	101 32.3%	48 15.3%	26 8.3%	18 5.8%	313 100.0%
Očuvanje nacionalnog i vjerskog identiteta	253 80.8%	48 15.3%	6 1.9%	3 1.0%	3 1.0%	313 100.0%
Politička partija kojoj pripadaš	10 3.2%	17 5.4%	54 17.3%	37 11.8%	195 62.3%	313 100.0%
Nezadovoljstvo političkom situacijom u zemlji	99 31.6%	113 36.2%	32 10.2%	48 15.3%	21 6.7%	313 100.0%
Nezadovoljstvo ekonomskom situacijom	88 28.1%	84 26.9%	48 15.3%	59 18.8%	34 10.9%	313 100.0%

⁷⁸ O osjećaju ugroženosti možemo suditi i na osnovu djelovanja učesnika litija koji su djelovali i kroz NVO sektor. Nevladinu organizaciju „Ne damo Crnu Goru” formiralo je 77 univerzitetskih profesora u Podgorici u cilju borbe protiv diskriminatornog zakona. Oni su ukazivali na diskriminaciju i ugroženost, isticali su da „Pogrešno ne može postati ispravno, a netačno ne može postati tačno, samo zato što se određena većina tako dogovorila“. Smatrali su da je odnos prema kapeli na Lovćenu simbol ugroženosti i diskriminacije koju trpe. „Njegoševa kapela na Lovćenu koja je sada zamijenjena mauzolejom, svjedoči o nepoštovanju izvornog odnosa prema nekome ko je dao određeni zavjet. Ja još u CG nijesam čuo da je neko prekršio očev zavjet, pogotovo na samrti, i da ga nije ispoštovao. Mi imamo stanje da je zavjetna kapela koja je ponovo bila obnovljena 1920-tih godina, nešto što predstavlja osnovni iskaz ljepote i jednostavnosti, a sa druge strane genijalnosti, a tu je naravno i Lovćen koji je zaštitni znak Crne Gore i simbol u svakom pogledu“. <https://mitropolija.com/2020/07/09/univerzitetski-profesori-formirali-nvo-ne-damo-crnu-goru/> pregledano (12.02.2022)

Rezultati istraživanja nam pokazuju da je svega 8,6% učesnika litija pripadnost političkoj partiji prepoznalo kao važan motiv za odlazak na litije. Ovo možemo protumačiti na više načina. Pavlović navodi da je današnji čovjek sve manje zadovoljan djelovanjem klasičnih političkih institucija, što je posljedica transformacije usmjeravajuće moći politike u otvorenu politiku moći, svođenjem politike na golu tehnologiju vladanja i dominacije. Sve češći slučajevi korumpiranosti politike i političara otvaraju potrebu za drugačijom političkom kulturom, što, prema Pavlovićevom mišljenju, rezultira nastajanjem društvenih pokreta koji razvijaju opozicionu političku kulturu u odnosu na postojeći poredak i pretpostavljajući vrijednosti neposredne demokratije ustaljenoj političkoj hijerarhiji (Pavlović, 2014: 128). Ukoliko sumiramo prethodne podatke, vidimo da, iako je izuzetno mali broj ispitanika povezivao litije sa djelovanjem političkih stranki, ali da je znatan broj njih očekivao postizanje političkih promjena, 67,4% građana je među važnim ili veoma važnim promjena koje su željeli postići odlaskom na litije prepoznalo političke promjene (smjenu vlasti). Očigledno je kod ispitanika postojala jaka svijest o preuzimanju inicijative kroz direktnu participaciju u procesima odlučivanja, što su prepoznali kao ustavom zagarantovano pravo. Litije su doprinijele stvaranju alternativnih oblika organizovanja, razvoju opozicione političke kulture koja je dala svoj doprinos političkom pluralizmu i razvoju građanskih akcija zasnovanih na principima neposredne demokratije. Profesionalni identitet poslužio je kao osnova povezivanja građana u obliku formiranja spontanih spiskova podrške Srpskoj pravoslavnoj crkvi i izražavanju nezadovoljstva usvojenim zakonom. Građani su odbacili politički institucionalizam, liderstvo, ustaljenu političku hijerarhiju i okrenuli se novim oblicima građanske participacije u političkim procesima. Organizovani su okrugle stolovi, tribine, peticije koje su imale za cilj iznalaženje rješenja u datoj situaciji, borbu protiv nametnutog zakona i skretanje pažnje skupštini na pitanja koja je ona isključila iz svog opsega rada⁷⁹. Možemo zaključiti da, iako učesnici litija nisu prepoznali kao bitnu ulogu političkih partija u organizaciji litija, niti su bili motivisani političkim partijama za učešće u litijama, oni su ipak nezadovoljstvo političkom situacijom u zemlji prepoznavali kao važan ili veoma važan motiv – 67,4% ispitanika se izjasnilo na taj način i u velikom procentu su očekivali političke promjene i smjenu vlasti. Jednako važan motiv za učešće na litijama bilo je nezadovoljstvo institucijama sistema, čak 70,6% ispitanika se tako izjasnilo, a 75,8% ispitanika je očekivalo da litije utiču na ukidanje ili bar smanjenje korumpiranosti vlasti i oslobađanje institucija sistema. Rezultati našeg istraživanja potvrđuju ranije rezultate dobijene u okviru studije *Postsocijalizam Crna Gora – Rusija (1990–2015)*” koji

⁷⁹ <https://svetigora.com/nvo-ne-damo-crnu-goru-okrugli-sto-pravoslavlje-i-nacija/>

ukazuju da su u crnogorskom društvu veoma prisutne komponente koje ukazuju na „rizično“ i „eksplozivno društvo“, u kome su veoma prisutni mito i korupcija, zasnovani na vezi političke i ekonomske moći. Veoma izražena negativna komponenta sistema je partijsko-birokratska spona zakonodavne, izvršne i sudske vlasti. Sudska vlast postaje izvšna i sve to se dešava u ambijentu u kome je etika odgovornosti zamijenjena etikom čiste volje (Vukićević, 2015: 176–198).

Tabela br. 21 – Distribucija odgovora o očekivanim promjenama

Najvažnije promjene koje ste željeli postići odlaskom na litije						
Očekivane promjene	Veoma važno	Važno	Neodlučan/a sam	Nevažno	Potpuno nevažno	Ukupno
Političke promjene (smjenu vlasti)	113 36.1%	98 31.3%	37 11.8%	29 9.3%	36 11.5%	313 100.0%
Ukidanje ili bar smanjenje korumpiranosti vlasti i oslobađanje institucija sistema	128 41.0%	109 34.8%	27 8.6%	22 7.0%	27 8.6%	313 100.0%
Ukidanje spornog zakona o slobodi vjeroispovijesti	286 91.4%	18 5.8%	7 2.2%	1 0.3%	1 0.3%	313 100.0%
Moralni i duhovni preporod naroda	252 80.5%	45 14.4%	14 4.5%	1 0.3%	1 0.3%	313 100.0%
Poboljšanje ekonomskih i socijalnih prilika u Crnoj Gori	118 37.7%	95 30.4%	43 13.7%	23 7.3%	34 10.9%	313 100.0%
Usvajanje novog zakona i potpisivanje temeljnog ugovora kojim će biti zaštićena prava SPC i njenih vjernika	273 87.3%	28 8.9%	11 3.5%	1 0.3%	0 0.0%	313 100.0%

U okviru našeg istraživanja osim motiva za učešće u litijama ispitivali smo i koje su to promjene kojima su se nadali učesnici litija. Od ispitanika smo tražili da označe najvažnije promjene koje su željeli postići odlaskom na litije. Primijenili smo isti tip pitanja kao kod ispitivanja motiva. Analizom dobijenih odgovora ustanovili smo da su ispitanici znatno bili skloniji univerzalnim vrijednostima, zaštiti ljudskih i vjerskih prava i sloboda, moralnom i duhovni preporodu, zaštiti prava SPC, nego li konkretnijim opcijama koje se odnose na poboljšanje ekonomskih i socijalnih prilika u Crnoj Gori. U našem istraživanju 94,9% ispitanika kao važnu promjenu koju su željeli postići odlaskom na litije navodi duhovni i moralni preporod naroda, što litijama daje obilježje vrednosno usmjerenog pokreta. Nil Smelser u svojoj „Teoriji kolektivnog ponašanja“, vrednosno usmjerenim pokretima naziva one pokrete koji pokušavaju da ponovo uspostave, kreiraju ili zaštite vrijednosti u ime opšteprihvaćenih uvjerenja (Smelser, 1963: 115–117). Smelser u svojoj teoriji pokreta govori i o normativno orijentisanim pokretima, koji predstavljaju kolektivni pokušaj da se ponovo uspostave, kreiraju,

modifikuju ili zaštite norme u ime opšteprihvaćenih uvjerenja. Uzevši u obzir to da u našem istraživanju 96,2% ispitanika ističe da je usvajanje novog zakona i potpisivanje temeljnog ugovora, kojim će biti zaštićena prava SPC i njenih vjernika, veoma važna ili važna promjena koju su željeli postići odlaskom na litije, možemo zaključiti da su litije imale i karakter normativno orijentisanog pokreta. Ukoliko upotpunimo sliku i povežemo motive, očekivane promjene, pitanja u vezi sa nastankom litija, uočavamo prisustvo konzistentnosti i usmjerenost ka univerzalnim vrijednostima, što objašnjava istrajnost i postojanost pokreta, dajući mu i obilježje moralnosti i visoke etičnosti. Stojilković je istakao da karakter ciljeva i zahtjeva, njihova univerzalnost i građenje zajedničkog identiteta na dovoljnio opštim vrijednostima – odbrani temeljnih prava i sloboda čovjeka, odbrani života dostojnog čovjeka – značajno utiču na trajnost, energiju i karakter otpora (Stojilković, 2014: 182).

Analiza motiva i očekivanih promjena nas upućuje i na određene zaključke o karakteru svijesti učesnika litija. Na osnovu dobijenih podataka možemo konstatovati da je borba za zaštitu ljudskih i vjerskih prava jedan od najvažnijih motiva za učešće, ali uzevši u obzir i očekivane promjene, među kojima su smjena vlasti, smanjenje korumpiranosti vlasti i oslobađanje institucija sistema, možemo zaključiti da su liberalizam i demokratičnost veoma izraženi elementi društvene svijesti učesnika litija. Tadašnji ministar pravde u Vladi Crne Gore, Vladimir Leposavić, na sjednici Odbora za ljudska prava i slobode skrenuo je pažnju na demokratski karakter litija:

„Tokom pripreme Predloga zakona javna rasprava nije bila nikad javnija i nikad veća, a počela je prije godinu dana. Ta vanvremenska rasprava vodila se svakog četvrtka i nedjelje u svim vremenskim uslovima i svim gradovima i ulicama, gdje su desetine i stotine hiljada ljudi tražili da se Zakon povuče, odnosno izmijeni u spornim djelovima oko imovine i registracije. Postoji formalni izvor prava kao što je zakon, ali postoji i materijani izvor prava koji čine društvene snage koje kreiraju pravo i koje traže da se nešto na jedan ili drugi način reguliše“ (Leposavić, 2020).⁸⁰

Ukoliko pođemo od određenja „aktivnog društva“ kao društva koje je svoj gospodar, koje je odgovorno prema svojim članovima i temelji se na posebnom odnosu kontrole i konsenzusa, onda možemo reći da su litije veliki iskorak ka „aktivnom društvu“ i njegovim vrijednostima. Litije su doprinijele odbacivanju pasivnosti, svojstvene autoritarnim i totalitarnim društvima čiji su članovi „pasivni podanici“ , otuđeni od procesa upravljanja društvom i lišeni mogućnosti da kontrolišu vlast. U autoritarnim, pasivnim društvima je odozgo nametnut „konsenzus koji predstavlja prećutno prihvatanje vrednosti nametnutih iz centara vlasti (ili bar

⁸⁰ <https://zakoni.skupstina.me/zakoni/web/dokumenta/sjednice-radnih-tijela/2744/6855-23-3-20-8-.pdf> pregledano 12.03.2022

odsustvo pobune protiv tih vrednosti) kojima su □prožeti□ svi nivoi društvene strukture i gotovo sve sfere društvenog života□ (Babović, 1997: 115).

Litije bismo, to već sada vidimo, mogli okarakterisati kao društveni pokret koji u sebi inkorporira različite elemente. Da bismo dodatno analizirali uticaj različitih elemenata na karakter i osobenosti pokreta, primijenimo faktorsku analizu.

7.5. Faktorska analiza

Faktorska analiza se zasniva na ideji da ukoliko se polazni skup varijabli može razbiti na grupe unutar kojih su varijable visoko korelisane, a između grupa malo, onda za svaku grupu postoji faktor odgovoran za opserviranu korelaciju. Posmatrali smo pitanje br. 17 kojim se ispituje odnos ispitanika prema Zakonu o slobodi vjeroispovijesti, pitanje broj 24 kojim se procjenjuje značaj motiva za odlazak na litije i pitanje broj 25 kojim se ispituju promjene koje su ispitanici očekivali da će postići odlaskom na litije. Urađena je faktorska analiza da bi se grupisale karakteristike (osnovne ideje) koje su najsličnije. Nakon što su napravljene grupe, odnosno određeni faktori (tabela), svakom faktoru smo dali odgovarajući naziv tako da povezuje sve karakteristike koje se nalaze u datoj grupi. Faktorsko opterećenje (factor loading) ukazuje na relativnu važnost svake karakteristike u definisanju faktora. To je zapravo koeficijent korelacije između svake karakteristike (varijable, pitanja) i samog faktora. Što je veća korelacija, data karakteristika bolje opisuje faktor. Ova korelacija može biti i pozitivna i negativna. Ukoliko je korelacija pozitivna, onda pokazuje u kojoj mjeri određena varijabla doprinosi tom faktoru, a ako je negativna, pokazuje koliko varijabli ne učestvuje u datom faktoru. U našem slučaju nismo imali negativnih varijabli.

Tabela br. 22 – Faktorsko opterećenje pitanja

Faktorsko opterećenja pitanja	Component				
	1	2	3	4	5
Ukidanje ili bar smanjenje korumpiranosti vlasti i oslobađanje institucija sistema	0.865				
Poboljšanje ekonomskih i socijalnih prilika u Crnoj Gori	0.848				
Političke promjene (smjenu vlasti)	0.832				
Nezadovoljstvo političkom situacijom u zemlji	0.813				
Nezadovoljstvo ekonomskom situacijom	0.802				
Izražavanje nezadovoljstva institucijama sistema	0.651				
Solidarnost, potreba da podržite ljude u borbi za ono u šta vjeruju, iako se problem vas nije doticao	0.443				
Očuvanje nacionalnog i vjerskog identiteta		0.791			
Usvajanje novog zakona i potpisivanje temeljnog ugovora kojim će biti zaštićena prava SPC i njenih vjernika		0.731			
Želja da zaštitim SPC		0.729			
Ukidanje spornog zakona o slobodi vjeroispovijesti		.0.600			
Zaštita vjerskih i ljudskih prava		0.592			
Izražava nefunkcionalnost institucija sistema			0.804		
Ugrožava vladavinu prava			0.773		
Predstavlja zloupotrebu zakonod. aparata i institucija sistema zarad interesa dijela političke elite			0.654		
Ugrožava SPC				0.824	
Moralni i duhovni preporod naroda					0.603

U našem uzorku se izdvojilo pet grupa. Grupe smo imenovali na sljedeći način.

Grupa 1: Političko-ekonomski faktori – ova grupa faktora obuhvata sljedeće ajteme:

- ukidanje ili bar smanjenje korumpiranosti vlasti i oslobađanje institucija sistema;
- poboljšanje ekonomskih i socijalnih prilika u Crnoj Gori;
- političke promjene (smjenu vlasti);
- nezadovoljstvo političkom situacijom u zemlji;
- nezadovoljstvo ekonomskom situacijom;
- izražavanje nezadovoljstva institucijama sistema;
- solidarnost, potreba da podržite ljudi u borbi za ono u šta vjeruju, iako se problem vas lično nije doticao.

Grupa 2: Nacionalno-vjerski faktori obuhvataju sljedeće ajteme:

- očuvanje nacionalnog i vjerskog identiteta;
- usvajanje novog zakona i potpisivanje temeljnog ugovora kojim će biti zaštićena prava SPC i njenih vjernika;

- želja da zaštitim SPC;
- ukidanje spornog zakona o slobodi vjeroispovijesti;
- zaštita vjerskih i ljudskih prava.

Grupa 3: Faktori u vezi sa disfunkcionalnošću i korumpiranošću pravnog sistema obuhvataju sljedeće ajteme:

- izražava nefunkcionalnost institucija sistema;
- ugrožava vladavinu prava;
- predstavlja zloupotrebu zakonodavnog aparata i institucija sistema zarad interesa dijela političke elite.

Grupa 4: Faktori koji se odnose na ugroženost SPC – izdvojili smo samo jedan ajtem:

- ugrožava SPC.
- Grupa 5: Faktori koji se odnose na moralni i duhovni preporod naroda. Izdvojen je jedan ajtem:
- moralni i duhovni preporod naroda.

Tabela br. 23 – Aritmetička sredina za svaku grupu

Aritmetička sredina za svaku grupu					
	<i>N</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>Mean</i>	<i>Std. Deviation</i>
Grupa 1	313	1	5	2.2871	0.9907
Grupa 2	313	1	3.4	1.1866	0.37134
Grupa 3	313	1	2	1.5942	0.36262
Grupa 4	313	1	2	1.262	0.44042
Grupa 5	313	1	5	1.2556	0.58164

Kako bismo potpunije uvidjeli značenje faktora koji su se izdvojili, analizirali smo faktorsko opterećenje. Doprinos svake varijable sistemu kriterijuma predstavljen je u tabeli 19. Dobijene vrijednosti faktorskog opterećenja su visoke, te se može konstatovati da je doprinos svake varijable sistemu kriterijuma visok. U svakoj grupi se izdvojila varijabla od najvećeg značaja za dati faktor i svi faktori su visoko izraženi. Na primjer, grupa 1 ima najveće opterećenje kod karaktersitike *Ukidanje ili bar smanjenje korumpiranosti vlasti i oslobađanje institucija sistema* (0.865), a zatim kod karaktersitike *Poboljšanje ekonomskih i socijalnih prilika u Crnoj Gori* (0.848) i itd. Zbog navedenih karakteristika, prvoj grupi je dodijeljen naziv *Političko-ekonomski faktori*. Ovaj naziv je dodijeljen arbitrarno i mogući su i drugi odgovarajući

nazivi. Da bismo ispitali koja grupa, odnosno koji faktor, ima najveći značaj, odredili smo aritmetičku sredinu za svaku grupu, što je prikazano u tabeli br. 20.

Kako su pitanja gradirana od 1 do 5, pri čemu je 1. pitanje veoma važno a 5. nam je nevažno, konstatujemo da je grupa sa najmanjom aritmetičkom sredinom imala i najveći uticaj, što je u našem slučaju grupa 2, dok je grupa 1 imala najmanji uticaj. Prema tome, možemo zaključiti da su najmanji uticaj na učesnike litija imali političko-ekonomski faktori, iako su i oni imali izražen uticaj, a najveći značaj za učesnike litija imala su pitanja koja se tiču ukidanja spornog zakona, usvajanja novog zakona i potpisivanja temeljnog ugovora, kao i pitanja koja se tiču zaštite vjerskog i nacionalnog identiteta.

7.6. Miran i nenasilan karakter protesta

Nastajanje društvenih pokreta uvijek ukazuje na krizu društvenog poretka. „Istorijsko iskustvo potvrđuje da pojava i uspon društvenih pokreta jesu ili najava ili manifestni oblik krize društvenog poretka“ (Pavlović, 2014: 134). Litije su jasno ukazivale na krizu društvenog poretka, ali takođe su i pokazatelj sazrijevanja političkokulturne svijesti učesnika litija koji su bili u stanju da duži period kanališu i održe protestnu energiju. Politička zrelost učesnika litija ogleda se u njihovoj sposobnosti da jasno artikuliraju, konkretizuju svoje zahtjeve i ostanu dosljedni svojim stavovima, izbjegavajući opasnosti pretjerane radikalizacije zahtjeva. Veoma važan pokazatelj zrelosti je i insistiranje na mirnom karakteru protesta i izbjegavanje bilo kakvih oblika nasilnog djelovanja. U našem istraživanju 97,5% ispitanika smatra da su učesnici litija ispoljavali mirno i dostojanstveno ponašanje, a svega 1,2% ispitanika se nije složilo sa tom tvrdnjom. Slične odgovore dobijamo i na pitanje da li su učesnici litija poštovali javni red i mir – 95,5% ispitanika smatra da je odgovor na to pitanje potvrđan.

Tabela br. 24 – Distribucija odgovora o ponašanju učesnika litija

Da li smatrate da su učesnici litija pokazivali?						
	Veoma odgovara	Odgovara	Neodlučan/a sam	Ne odgovara	Uopšte ne odgovara	Ukupno
Mirno i dostojanstveno ponašanje uz poštovanje drugačijih uvjerenja	268	37	4	2	2	313
	85.7%	11.8%	1.3%	0.6%	0.6%	100.0%

Tabela br. 25 – Distribucija odgovora o ponašanju učesnika litija

Da li smatrate da su učesnici litija pokazivali?						
	Veoma odgovara	Odgovara	Neodlučan/a sam	Ne odgovara	Uopšte ne odgovara	Ukupno
Poštovanje javnog reda i mira	253	46	5	3	6	313
	80.8%	14.7%	1.6%	1.0%	1.9%	100.0%

Od ispitanika je traženo da se odrede i prema pitanju da li su učesnici litija ispoljavali nenasilne oblike djelovanja koji su uključivali: pasivan otpor, građansku neposlušnost, zaposjedanje trgova, ulica. U odgovorima je 61.1% ispitanika navelo da su ispoljavani takvi oblici ponašanja, dok 30,3% ispitanika smatra da učesnici litija nisu ispoljavali takve oblike djelovanja.

Tabela br. 26 – Distribucija odgovora o ponašanju učesnika litija

Da li smatrate da su učesnici litija pokazivali?						
	Veoma odgovara	Odgovara	Neodlučan/a sam	Ne odgovara	Uopšte ne odgovara	Ukupno
Nenasilni oblici djelovanja (pasivan otpor, građanska neposlušnost, zaposjedanje ulica i trgova)	130	61	27	31	64	313
	41.6%	19.5%	8.6%	9.9%	20.4%	100.0%

Nenasilje je od strane učesnika litija prepoznato kao najbolji način da se ospori usvojeni zakon. Suštinu nenasilja kao načina borbe možemo razumjeti ako se osvrnemo na principe koje je definisao Centar za nenasilne društvene promjene, utemeljen nakon smrti Martina Lutera Kinga. Osnovni principi na temelju kojih možemo razumjeti nenasilje jesu: (1) nenasilje je način života za hrabre ljude; (2) nenasilje nastoji da ostvari razumijevanje i prijateljstvo; (3) nastoji da savlada nepravdu a ne ljude; (4) vjeruje da patnja može da edukuje i mijenja; (5) nenasilje se opredjeljuje za ljubav, a ne mržnju i (6) vjeruje da je univerzum na strani pravde (prema Stojiljković 2014).

Kroz prizmu ovih principa možemo razumijevati i ponašanje učesnika litija, koji su kroz mirno i dostojanstveno ponašanje, poštovanje javnog reda i mira nastojali da iskažu svoje neslaganje sa usvojenim zakonom. Litije nisu targetirale nikog, razvijale su poseban duh zajedništva, pripadnosti i solidarnosti.

Rezultati istraživanja pokazuju da 70,3% ispitanika smatra da su litije doprinije uspostavljanju čvršćih veza, povezanosti i solidarnosti; 25,2% ispitanika smatra da su djelimično

doprinosile povećanoj bliskosti i povezanosti sa sugrađanima koji su bili učesnici litija. Većina učesnika litija je težila da ostvari „razumijevanje i prijateljstvo”. Početak litija i aktivacija dijela populacije doprinijeli su uobličavanju kolektiviteta u kompaktniju formu. Pojedinci povezani zajedničkim ciljevima i grupe građana koji su se uključili u litije počeli su prvi put da percipiraju sebe kao kolektivitet. Litije su omogućile međusobno prepoznavanje građana, otkrile su ljudima da nisu usamljeni u svojim ubjeđenjima, da postoje brojni istomišljenici sa kojima dijele zajedničke ciljeve, ubjeđenja, identitet. Učesnici litija su prepoznavanjem vlastitog identiteta, procjenom svojih mogućnosti i samokontrolom uspjeli da razviju glavne elemente samosvijesti. Jačanje kolektivne samosvijesti i vlastite identifikacije, razvijene zajedničkim učešćem u litijama, posvećenost istim ciljevima doprinosili su daljoj mobilizaciji građana, jačanju pokreta, njegovoj postojanosti i istrajnosti u zahtjevima.

Amitai Etzioni smatra da je svaki čovjek slobodan da bira – za razliku od prirodnih, društveni zakoni su promjenljivi i pravo čovjeka je da im se pokori ili ih odbaci. Ograničenja i nedostaci u društvenom životu obuhvataju i druge ljude u istoj nevolji; stoga, u principu, transformacija društvenog života može biti pokrenuta davanjem i uzimanjem tj. saradnjom među samim subjektima koji trpe nevolje društvenog života (Etzioni, 1968).

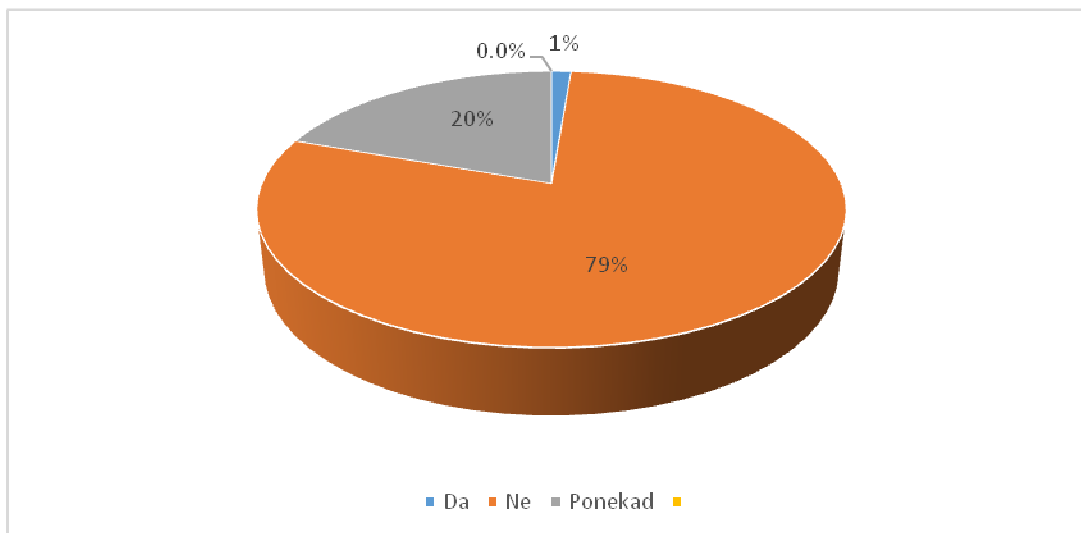
Tabela br. 27 – Distribucija odgovora o osjećaju povezanosti i bliskosti među učesnicima litija

U kojoj mjeri su litije uticale na stvaranje veće povezanosti i bliskosti sa sugrađanima koji su u njima učestvovali?	broj	procenat
Nijesu uopšte uticale	11	3.5%
Djelimično su uticale	79	25.2%
Uticale su, razvili ste čvršće veze i poznanstva	93	29.7%
Veoma su uticale, razvili ste visok stepen povezanosti i solidarnosti	127	40.6%
Ne želite da odgovorite	3	1.0%
Ukupno	313	100.0%

Istraživanjem su obuhvaćena i pitanja koja ukazuju na istrajnost i odlučnost učesnika litija. Strah, apatija, osjećaj bespomoćnosti parališe želju za promjenom. Savladavanjem ovih osjećanja raste i vjera u mogućnost promjene. Stojiljković ističe da su bitni preduslovi postizanja željene promjene masovna pobjeda straha i apatije koja doprinosi rastu optimizma u pogledu konačnog ishoda protesta. Prema njegovom mišljenju, „prevazilaženje straha doprinosi i uspostavljanju novog životnog okvira, uspostavljanjem alternative postojećem” (Stojiljković, 2014: 182). Rezultati našeg istraživanja pokazuju da je kod učesnika litija došlo do

prevazilaženja straha i apatije i jačanja vjere u postizanje željene promjene. Iako je znatan broj ispitanika smatrao da može trpjeti posljedice zbog učešća na litijama, ipak većina njih nije sa strahom išla na litije.

Grafikon br. 13 - Grafički prikaz izraženost osjećaja straha za vlastitu bezbjednost

Od ukupnog broja ispitanika 79% nije odlazilo na litije sa strahom za vlastitu bezbjednost, dok je 20% ponekad osjećalo strah. Ovaj podatak svjedoči o odlučnosti ispitanika da istraju u svojim zahtjevima. Strah nije bio prisutan kod znatnog broja ispitanika, iako je njih 54,6% smatralo da zbog učešća na litijama može izgubiti posao ili biti izložen pritiscima na radnom mjestu. Povodom ovog pitanja je neodlučno 14,4% ispitanika, 31% nije saglasno sa stavom da je postojala mogućnost da zbog učešća budu izloženi pritiscima ili da izgube posao. Najranjivije su se osjećali ispitanici čiji je materijalni položaj ispod prosjeka, 70,6% anketiranih je smatralo da zbog učešća na litijama može izgubiti posao ili biti izložen pritiscima na radnom mjestu. Takav ishod je očekivao manji broj ispitanika prosječnog i natprosječnog materijalnog položaja – 51,6% ispitanika sa prosječnim materijalnim položajem je očekivalo takvu mogućnost i 51,2 % onih čije je materijalno stanje iznad prosjeka.

Tabela br. 28 – Moguće posljedice zbog učešća na litijama

Da li ste smatrali da ste zbog učešća na litijama mogli da trpite neke od sledećih posledica						
Posledice	Uopšte se ne slažem	Ne slažem se	Neodlučan sam	Slažem se	Potpuno se slažem	Ukupno
Izgubiti posao ili biti izloženi pritiscima na radnom mjestu	25	72	45	98	73	313
	8.0%	23.0%	14.4%	31.3%	23.3%	100.0%

Tabela br. 29 – Moguće posljedice zbog učešća na litijama i materijalni polaožaj ispitanika

Da li ste smatrali da ste zbog učešća na litijama mogli izgubiti posao ili biti izloženi pritiscima na radnom mjestu						
Materijalni status ispitanika	Uopšte se ne slažem	Ne slažem se	Neodlučan/a sam	Slažem se	U potpunosti se slažem	Ukupno
Ispod prosjeka	3	7	5	18	18	51
	5.9%	13.7%	9.8%	35.3%	35.3%	100.0%
Prosječan	20	51	36	68	46	221
	9.0%	23.1%	16.3%	30.8%	20.8%	100.0%
Iznad prosjeka	2	14	4	12	9	41
	4.9%	34.1%	9.8%	29.2%	22.0%	100.0%
Ukupno	25	72	45	98	73	313
	8.0%	23.0%	14.4%	31.3%	23.3%	100.0%

Manuel Kastels, oslanjajući se na teoriju o afektivnoj inteligenciji u političkoj komunikaciji, ističe da su najčešći okidači za društvene pokrete emocije koje proističu iz nekog smislenog događaja koji pomaže učesnicima protesta da prevaziđu strah i dovedu u pitanje trenutne moćnike uprkos opasnosti koja je inherentna njihovom djelovanju. Kastels smatra da je okidač bijes, a represor strah. Bijes se povećava sa povećanjem percepcije negativnog djelovanja, kao i s jačanjem identifikacije tog djelovanja sa odgovornim djelatnikom. Sa druge strane, strah kao okidač anksioznosti prevazilazi se zajedništvom i identifikacijom sa drugima u procesu komunikativnog djelovanja. Savladavanjem straha i uspostavljanjem kontrole nad bijesom stvara se mreža entuzijastičnih umreženih pojedinaca koji su preobraženi u svjesnog kolektivnog djelatnika (Kastels, 2018: 211–213).

Rezultati našeg istraživanja potvrđuju da su učesnici litija prevazišli strah, da su emocije koje je pobudilo usvajanje spornog zakona dovele do revolta i bijesa koji su učesnici litija uspjeli da iskontrolišu i mirnim, nenasilnim putem u kontinuitetu iznose svoje neslaganje sa spornim zakonom. Koliko je bio snažan otpor i odlučnost može se vidjeti i na osnovu procjene učesnika litija o mogućim rizicima kojima su bili izloženi dolaskom na litije. Osim gubitka posla, znatan je broj ispitanika – 55,6% – smatrao da može biti lišen slobode ili priveden zbog učešća na litijama, 28,1% ispitanika nije smatralo da može biti lišeno slobode, dok je 16,3% ispitanika bilo neodlučno povodom tog pitanja.

Tabela br. 30 – *Moguće posljedice zbog učešća na litijama*

Da li ste smatrali da ste zbog učešća na litijama mogli da trpite neke od sledećih posledica						
Posledice	Uopšte se ne slažem	Ne slažem se	Neodlučan sam	Slažem se	Potpuno se slažem	Ukupno
Biti lišeni slobode ili privedeni	29	59	51	104	70	313
	9.3%	18.8%	16.3%	33.2%	22.4%	100.0%

Osim mogućnosti privođenja veliki broj ispitanika (60,8%) je smatrao da može biti izložen nasilju od strane organa reda, 13,7 % ispitanika je bilo neodlučno povodom tog pitanja, dok 25,5% ispitanika nije očekivalo takvu mogućnost. Uzroke ovakvom stavu ispitanika prema primjeni nasilja od strane organa reda možda treba tražiti u brojnim aferama koje su potresale crnogorsku javnost – brutalno prebijanje učesnika prethodnih protesta od strane pripadnika policije, česti sukobi policije i demonstranata, privođenje ljekara, sveštenika.⁸¹ Mitropolit Amfilohije je isticao da vlasti hoće da „zastraše i na strahu da grade budućnost Crne Gore, a to je zločinački odnos prema narodu“⁸².

Tabela br. 31 – *Moguće posljedice zbog učešća na litijama*

Da li ste smatrali da ste zbog učešća na litijama mogli da trpite neke od sledećih posledica						
Posledice	Uopšte se ne slažem	Ne slažem se	Neodlučan sam	Slažem se	Potpuno se slažem	Ukupno
Biti izloženi nasilju od strane organa reda	28	52	43	111	79	313
	8.9%	16.6%	13.7%	35.6%	25.2%	100.0%

Kastels ističe da osporavanje moći državi uslovljava njenu reakciju u skladu sa institucionalnim pravilima. Kada država ne uspijeva da integriše zahtjeve ili projekte svojih izazivača, a da pri tome ne ugrozi osnovne odnose moći, ona pribjegava svojoj krajnoj suštini – monopolu nad nasiljem. Spremnost države da posegne za ekstremnim nasiljem zavisi od stepena njenog legitimiteta, snage izazova s kojim se suočava, te operativnog i društvenog kapaciteta da primijeni nasilje (Kastels: 2018). Litije je karakterisalo mobilisanje velikih masa; okupljanja su nastajala spontano širom zemlje; protest nije bio centralizovan, već disperzovan, zbog

⁸¹ <https://www.vijesti.me/vijesti/crna-hronika/170234/sud-martinovic-toliko-pretucen-da-mu-se-ne-moze-vjerovati>
[https://www.rtv.rs/sr_lat/region/policija-suzavcem-i-sok-bombama-na-demonstrante-u-niksicu-i-pljevljima-gradjani-uzvratili-kamenjem-povredjena-22-policajca-napeto-i-u-podgorici-i-beranama-\(video\)_1124245.html](https://www.rtv.rs/sr_lat/region/policija-suzavcem-i-sok-bombama-na-demonstrante-u-niksicu-i-pljevljima-gradjani-uzvratili-kamenjem-povredjena-22-policajca-napeto-i-u-podgorici-i-beranama-(video)_1124245.html)
<https://www.in4s.net/privedena-dr-ana-djurkovic-na-meti-policije-ljekari-koji-su-predvodili-litiju-u-niksicu/>

⁸² <https://www.standard.co.me/drustvo/amfilohije-svestenici-privedeni-iz-politickih-razloga-zele-da-zastrase-vjernike/>

čega je režimu bilo teško da ga kontroliše i suzbija. Jake policijske snage nisu mogle da razbiju sva okupljanja niti da iskontrolišu i uplaše učesnike protesta. Uprkos svim prijetnjama i pritiscima, učesnici litija su ostajali dosljedni u svojim uvjerenjima i spremni na žrtvu, iako su se mogli osjetiti ugroženi ne samo od strane vladajućeg režima već i od strane lica koja su podržavala režim i negativno se odnosila prema litijama. Ispitanike smo pitali da li su smatrali da im bezbjednost može biti ugrožena i od strane lica koja nisu podržavala litije. Većina je iznijela potvrđan stav, ukupno 49,8% ispitanika je smatralo da postoji takva mogućnost, dok je 14,4% ispitanika bilo neodlučno povodom tog pitanja. Potpuni odgovori se mogu naći u sljedećoj tabeli.

Tabela br. 32 – Moguće posljedice zbog učešća na litijama

Da li ste smatrali da ste zbog učešća na litijama mogli da trpite neke od sledećih posledica						
Posledice	Uopšte se ne slažem	Ne slažem se	Neodlučan sam	Slažem se	Potpuno se slažem	Ukupno
Biti ugrožena bezbjednost od strane lica koja ne podržavaju litije	39	73	45	87	69	313
	12.5%	23.3%	14.4%	27.8%	22.0%	100.0%

U medijima se često stvarala slika dubokih podjela u društvu, pa nas je zanimalo i da li su učesnici litija razvijali negativan stav prema licima koja nisu podržavala litije. Odgovori ispitanika ukazuju da više od polovine ispitanika – 54,4% – ima korektne odnose sa osobama koje nisu podržavale litije, 28,1% smatra da su litije djelimično uticale da te osobe ne doživljavaju na isti način kao ranije, 10,2% ispitanika se distanciralo od lica koja nisu podržavala litije, dok je svega 1,9% ispitanika imalo konflikt sa njima. Ukoliko se ponovo osvrnemo na principe nenasilja, možemo zaključiti da su učesnici litija težili razumijevanju i prijateljstvu, da su nastojali da pobijede nepravdu a ne ljude, da su birali ljubav, a ne mržnju.

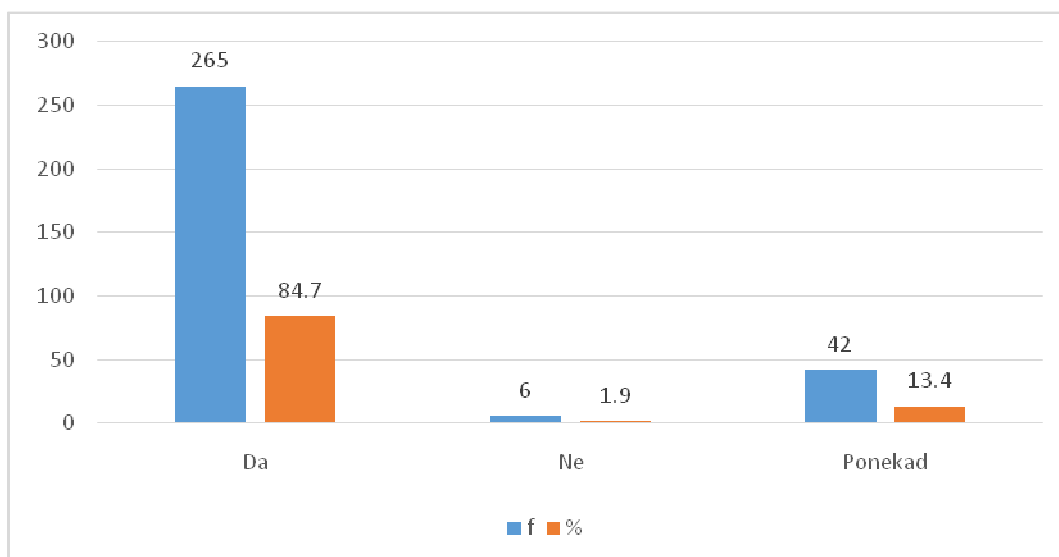
Tabela br. 33 – Uticaj litija na odnos prema licima koja nisu podržavali litije

Da li je kod Vas došlo do promjena prema onim članovima zajednice koji nijesu podržavali litije		
	f	Procenat
Nije, imam korektne odnose sa onima koji nijesu podržavali litije	170	54.4%
Djelimično, ne doživljavamo se na isti način kao ranije	88	28.1%
Uticalo je, distancirali ste se od onih koji nijesu podržavali litije	32	10.2%
Veoma je uticalo, imali ste konflikte sa onima koji nijesu podržavali litije	6	1.9%
Ne želite da odgovorite	17	5.4%
Ukupno	313	100.0%

7.7. Učešće djece na litijama

Na litijama je veoma bilo izraženo prisustvo djece i mladih. Mediji su veoma često problematizovali tu temu. Nuđene informacije su bile različite, često i međusobno suprotne – kretale su se od preispitivanja opravdanosti dječjeg prisustva na litijama do prepoznavanja djece kao jednog od simbola litijskog hoda. Mediji su se trudili da stvore određeni stav javnog mnjenja prema ovom pitanju.⁸³ Učesnici litija su često iznosili nezadovoljstvo radom državnih medija, pa nas je zanimao stav ispitanika o ovom pitanju. Kako bismo to istražili u anketi smo ponudili pitanje da li su državni mediji podsticali stvaranje negativne slike o litijama i učesnicima litija. U našem uzorku 84,7% ispitanika se složilo sa tvrdnjom da su državni mediji podsticali stvaranje negativne slike o litijama.

Grafikon br. 14 - Grafički prikaz odgovora o uticaju medija na stvaranje negativne slike o litijama i učesnicima litija

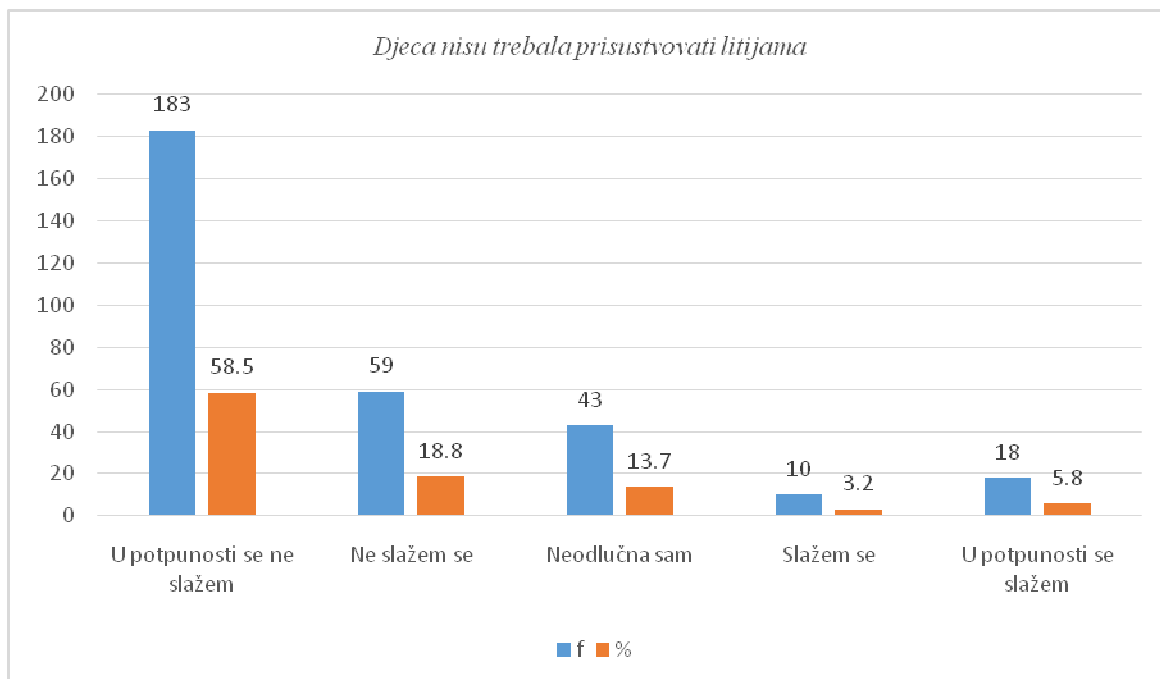

Istraživanje je potvrdilo prethodno navođenu konstataciju da je učešće djece na litijama bilo izraženo. Željeli smo da provjerimo stav ispitanika prema učešću djece na litijama i motive zbog kojih su smatrali da je potrebno da djeca budu dio litijskog hoda. Analizom dobijenih odgovora utvrdili smo da je samo 9% ispitanika smatralo da nije bilo potrebno učešće

⁸³ <https://www.portalanalitika.me/clanak/358582-bjeze-li-djeca-sa-casova-da-bi-isla-na-litije-u-vrtlogu-dnevne-politike> (pregledano 12. 3. 2022).
<https://volimpodgoricu.me/novosti/beranci-i-veceras-u-odbrani-svetinja-djeca-na-celu-litije-foto-video/comment-page-1> (pregledano 12. 3. 2022).
<http://barskiportal.com/lat/dru%C5%A1tvo/u-baru-preko-10-000-ljudi-djeca-kao-najljep%C5%A1i-ukras-litija.php> (pregledano 17. 3. 2022).

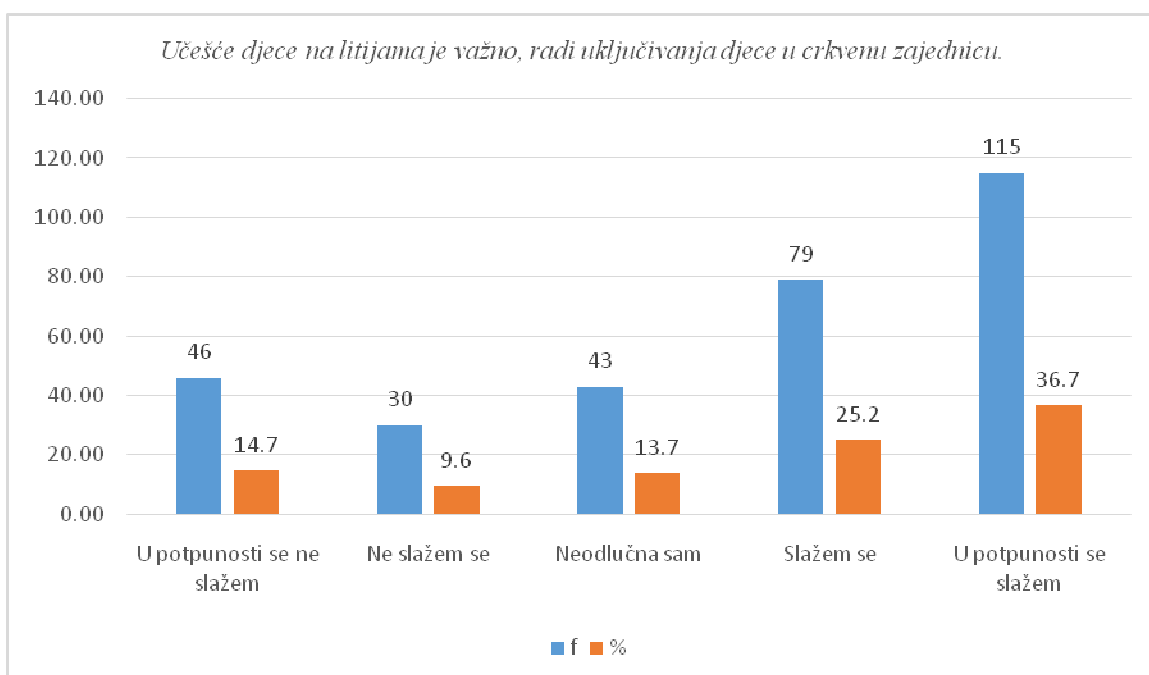
djece na litijama, 13.7% je neodlučnih povodom ovog pitanja, dok je većina ispitanika (77,3%) ispitanika prisustvo djece smatrala opravdanim.

Grafikon br. 15 - Grafički prikaz odgovora o opravdanosti prisutva djece na litijama

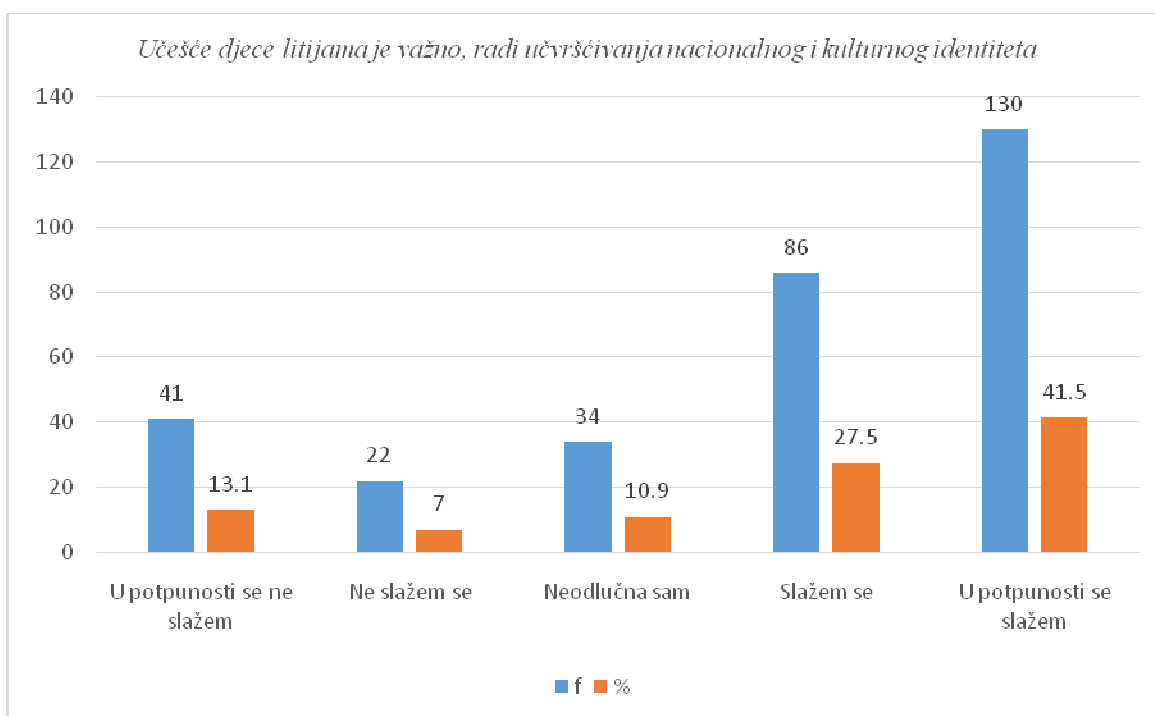

Uzevši u obzir to da su litije prvenstveno predstavljale religijski obred, 61,9% ispitanika je smatralo da je prisustvo djece litijama važno zbog njihovog uključivanja u crkvenu zajednicu, dok se 24,3% ispitanika nije slagalo sa ovim stavom.

Grafikon br. 16 - Grafički prikaz odgovora o motivima prisustva djece litijama

Grafikon br. 17 - Grafički prikaz odgovora o motivima prisustva djece litijama

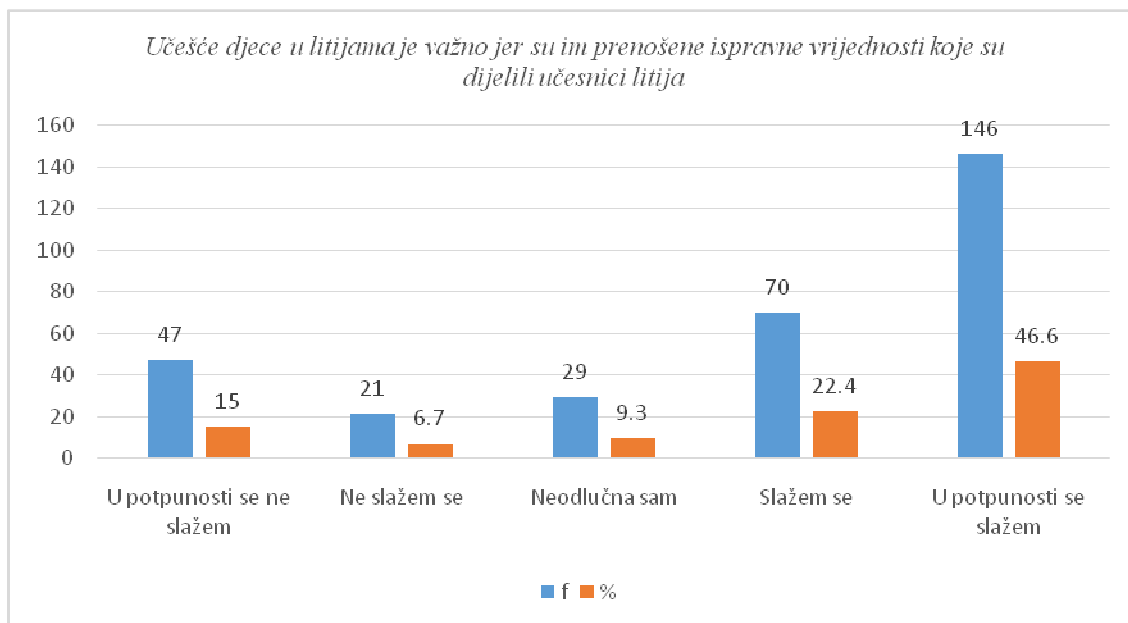
Sudeći po odgovorima ispitanika, litije su snažno bile usmjerene i ka borbi za očuvanje nacionalnog i kulturnog identiteta.

„Kulturni identitet uključuje svijest o vlastitoj kulturi i istoriji; uvažavanje tradicije društva i etnosa kome se pripada; prepoznavanje i vrednovanje sopstvenih tvorevina i postignuća kao što su jezik, običaji, vjerovanje, način života, iz čega posebno proizilazi odnos prema novinama, razvojnim promjenama unutar svoje kulture, kao i odnos prema drugim kulturama na spoljašnjem planu“ (Božović, 2010: 14).

Očuvanje kulturnog identiteta znači očuvanje kulturnog nasljeđa. Prema mišljenju Kuljića, održivost kulturnog identiteta veoma zavisi od važnosti sjećanja i pamćenja koje inicira trajanje i preispitivanje kontinuiranog postojanja istorijskog bića. Kuljić ističe važnost kulture sjećanja koja „na planu ličnog i kolektivnog pamćenja označava manje ili više osmišljen odnos prema prošlosti i konstruktivni karakter stava prema prošlim iskustvima s obzirom na sadašnjost i budućnost“ (Kuljić, 2006: 7). Sjećanje samo po sebi i tradicija ne mogu biti održivi ukoliko se na adekvatan način ne involviraju u savremenu društvenu praksu, i ukoliko se ne obezbijedi kontinuitet, permanentan slijed koji povezuje prošlost, sadašnjost i budućnost. Učesnici litija su željeli obezbijediti taj slijed i omogućiti djeci prenošenje sjećanja i sticanje iskustava u ambijentu koji će učvrstiti njihov nacionalni i kulturni identitet. Nacionalni identitet je veoma srodan kulturnom. Prema Tadićevom mišljenju, nacija se shvata kao kolektivni identitet koji se prenosi kroz mitove, arhetipove, zajedničku istoriju, kulturu i jezik (Tadić, 1999). Litije su pokazale da nacionalni identitet može biti snažan mobilisajući faktor,

iako postavljen van individue, ponekad predstavlja duboku, suštinsku karakteristiku nekih ljudi. U našem istraživanju najveći broj ispitanika (69%) je smatrao da je učešće djece na litijama važno zbog učvršćivanja nacionalnog i kulturnog identiteta, (10,9%) ispitanika je bilo neodlučno, a (20,1%) ispitanika se ne slaže sa ovim stavom.

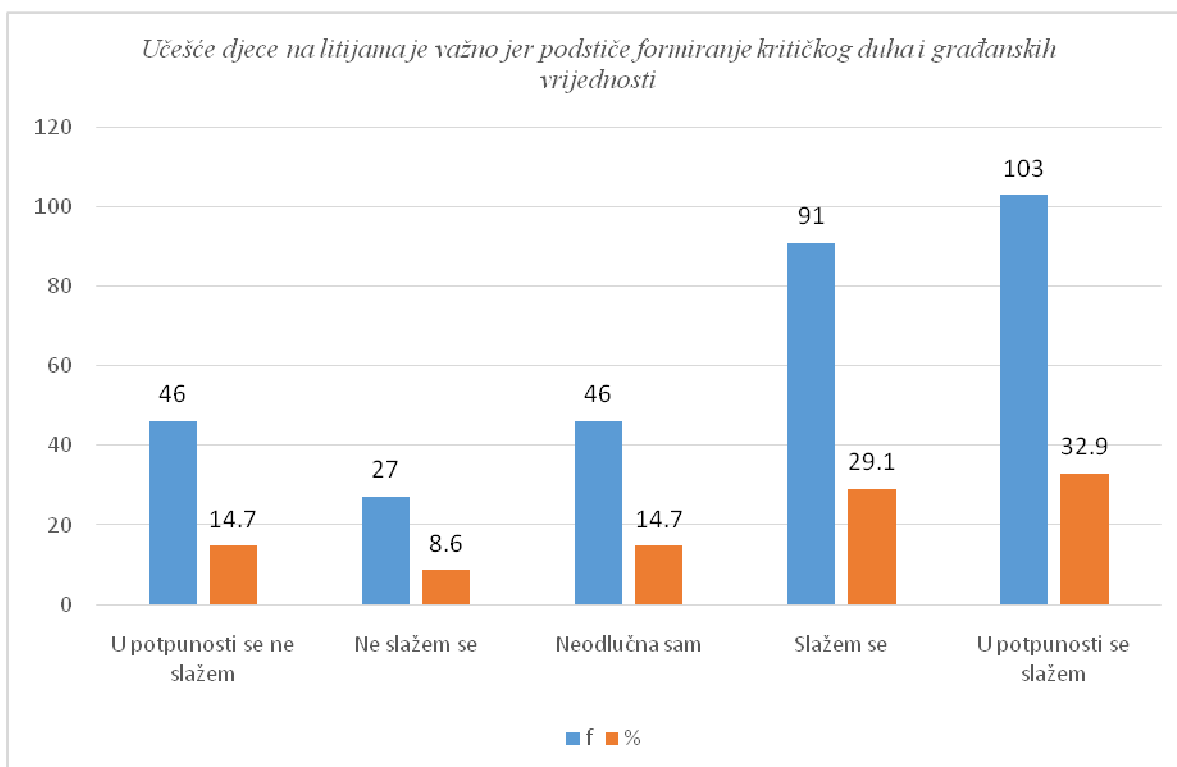
Grafikon br. 18 - Grafički prikaz odgovora o motivima prisustva djece litijama

Učesnici litija su prepoznavali zajedničke vrijednosti koje su međusobno dijelili, što ukazuje i na visok nivo kohezije; 69% ispitanika je smatralo da je učešće djece na litijama važno jer su im tako prenošene ispravne vrijednosti; 9,3% ispitanika je bilo neodlučno, dok se 21,7% ne slaže sa ovim stavom.

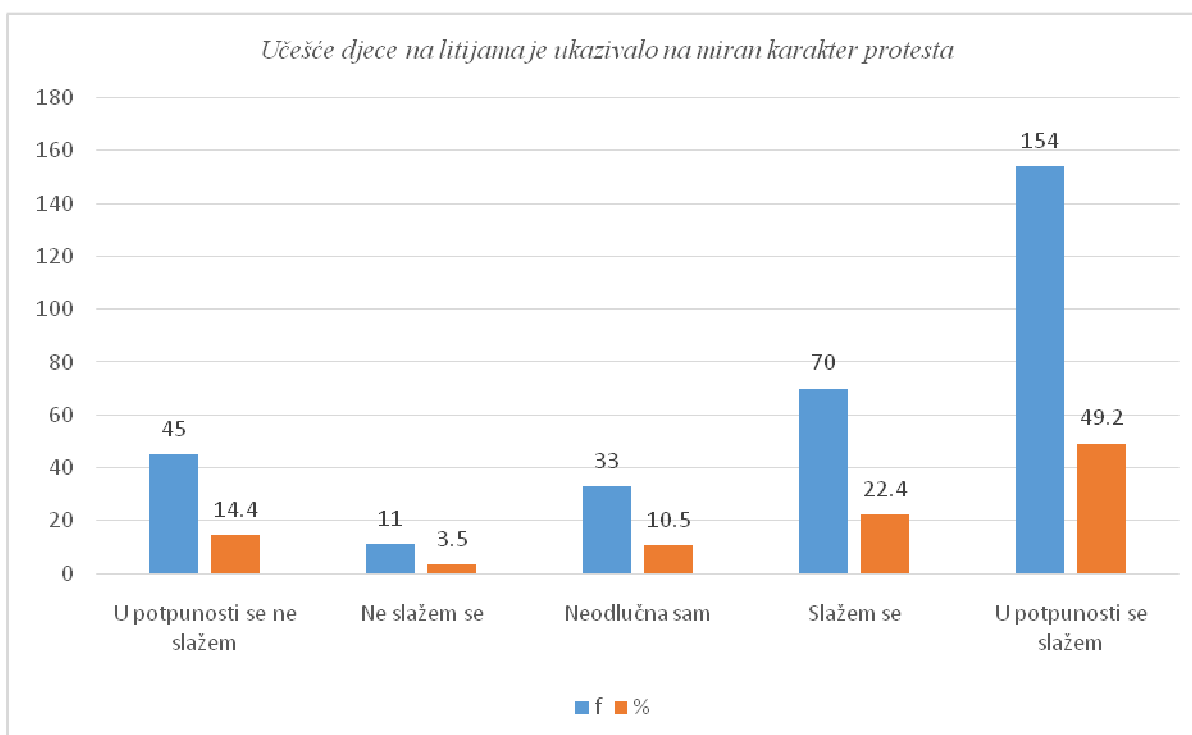
Erih From smatra da je od svih prijetnji čovjekovim vitalnim interesima prijetnja slobodi od najvećeg značaja, pojedinačno i društveno. Nacije i klase su se tokom istorije borile protiv svog tlačitelja kada je postojala i najmanja mogućnost za pobjedu, a često čak i kada te mogućnosti uopšte nije bilo (From, 2016: 191). Među glavnim zahtjevima učesnika litija i SPC bilo je poštovanje ljudskih prava i sloboda, nepovredivost prava svojine, sloboda vjere, zabrana diskriminacije, poštovanje principa sekularnosti, tj. odvojenosti crkve od države. Sve ovo uticalo je na mnoge učesnike litija da taj pokret dožive kao pokret koji promovira građanske vrijednosti i doprinosi demokratizaciji društva, pa je tako 62% ispitanika smatralo da je učešće djece na litijama doprinosilo formiranju kritičkog duha i razvoju građanskih vrijednosti, dok je 14,7% bilo neodlučno, a svega 23,3% ispitanika se nije složilo sa tim stavom.

Grafikon br. 19 - Grafički prikaz odgovora o motivima prisustva djece litijama

Prisustvo djece na litijama je ukazivalo i na potrebu učesnika da mirnim, nenasilnim putem iznesu protest, pa je 71,6% ispitanika smatralo da prisustvo djece na litijama ukazuje upravo na miran karakter ovog pokreta, 10,5% ispitanika je bilo neodlučno o ovom pitanju, a 17,9% ispitanika se nije saglasilo sa ovom tvrdnjom.

Grafikon br. 20 - Grafički prikaz odgovora o motivima prisustva djece litijama

8. Zaključak

Litije nisu nova pojava niti u religijskom životu niti u Crnoj Gori. Crkvene procesije su organizovane raznim povodima i u različitim prilikama, međutim litije koj su tema ovog rada su specifične po mnogo čemu, ne možemo ih sagledavati samo kao vjerski obred, one predstavljaju društveni pokret koji je karakterisao kontinuitet, veoma izražen i jasno definisan cilj. Pomenute litije su prvenstveno religijski fenomen zato što je njima prethodila liturgija koja se nastavljala molitvenim hodom, ali one su istovremeno predstavljale društveni pokret, koji je doprinio demokratizaciji crnogorskog društva.

Analiza i tumačenje ovog fenomena nije jednostavan zadatak i ne može se posmatrati odvojeno od društvenoistorijskog konteksta u čijim okvirima su litije nastale, te smo stoga napravili osvrt na ranije periode razvoja crnogorskog društva, naročito na socijalistički i post-socijalistički period koji je obilježio širok spektar transformacija u svim društvenim sferama. De-sekularizacija i revitalizacija religioznosti je značajno obilježila period postsocijalizma. Uloga i značaj crkve dobijaju posebnu važnost u društvenom životu. Sa druge strane, postsocijalizam je protekao i u znaku uspostavljanja poluatoritarnog režima čija je vladavina obilježena, izraženim prisustvom mita i korupcije, zasnovanim na sprezi političke i ekonomske moći. Veoma mali broj građana ima povjerenja u zakonodavnu, izvršnu sudsku vlast. U postsocijalizmu se odvija „nelegalna i nelegitimna kombinacija neoliberalne ekonomije i državne regulacije (podržavljenje privrede i privatizovanje države sa partijskom dominacijom u javnoj i tajnoj, sivoj, nevidljivoj sferi destruktuirane društvene zbilje)” (Vukićević, 2016: 126), a sve sa ciljem stvaranja nove klase i jačanja njene monopolske pozicije. Vukićević konstatuje da kontrolna uloga zakonodavne i sudske vlasti ne funkcioniše. On kaže da „Uspostavljanje monopolske pozicije Vlade, kao izvršne vlasti ne sprečava kontrolna funkcija Parlamenta, kao zakonodavne vlasti” i dodaje da „sudska vlast u Crnoj Gori predstavlja dosledno finalizovanje monopola izvršne vlasti” (Vukićević, 2016: 126). Pod uticajem svega navedenog stvoren je veoma negativan ambijent, značajno pogoršan usvajanjem spornog Zakona o slobodi vjeroispovijesti ili uvjerenja i pravnom položaju vjerskih zajednica. Godinama taloženo nezadovoljstvo je usvajanjem zakona kulminiralo i dovelo do serije protesta širom Crne Gore. Protesti su veoma brzo dobili formu litija, pokreta u kojem su mnogi građani Crne Gore uzeli učešća.

Litije su predstavljale kolektivno nastojanje da se u crnogorskom društvu izazovu promjene. Rezultati istraživanja pokazuju da je više faktora motivisalo učesnike litija da učestvuju u ovom pokretu, ali i da su učesnici litija imali različita očekivanja i ciljeve, takođe smo

primijetili i da je religioznost učesnika imala važnu ulogu u čitavom procesu. U nastavku ćemo kratko sumirati najvažnije rezultate našeg istraživanja.

U prvom dijelu istraživanja bavili smo se ispitivanjem religioznosti učesnika litija. Klasična religioznost se u istraživanjima ovog tipa posmatra se preko dva konstitutivna elementa:

- 1) religijske svijesti;
- 2) religijskog ponašanja; (Bakrač, 2013).

Na osnovu ispitivanja ovih indikatora zaključili smo da je naša pretpostavka bila opravdana i da je religioznost učesnika litija bila znatno izražena. Takođe se kao opravdana pokazala i pretpostavka da religijska samoidentifikacija opredjeljuje odnos ispitanika prema učešću u litijama.

Empirijskom provjerom religijske samoidentifikacije učesnika litija došli smo do podataka prema kojima se 91% ispitanika odredilo kao religiozno, 2% ispitanika se odredilo kao nereligiozno, a 7% ne zna kako da se odredi u vezi sa ovim pitanjem. Daljom empirijskom pro-vjerom utvrdili smo da 70% naših ispitanika prihvataju sve što njihova vjera uči, dok je 93% ispitanika kršteno. Analizom svih dobijenih podataka možemo konstatovati da je, s obzirom na posmatrane indikatore, *religioznost učesnika litija veoma visoka*, što je u saglasnosti i sa prethodnim istraživanjima koja su ukazivala na snažnu revitalizaciju religije koja datira još od početka devedesetih godina prošlog vijeka, ali i potvrđuje da je religijska samoidentifikacija opredjeljujuće uticala na odnos ispitanika prema učešću u litijama. Prilikom ispitivanja religioznosti učesnika litija uzeli smo u obzir i indikatore koji se odnosi na religijsku praksu. Analiza dobijenih podataka pokazuje da više od 58.7% ispitanika crkvu posjećuje redovno. Nekoliko puta godišnje u crkvu ide 36,1% ispitanika. Vrlo je mali broj ispitanika koji ne posjećuju crkvu.

Visok stepen religioznosti učesnika litija ogleda se i u motivima njihovog odlaska u crkvu. Među ispitanicima 89,8% kao najvažnije motive za odlazak u crkvu prepoznaje nadu i smirenje, 87,9% ispitanika molitvu i pričest izdvaja kao glavne motive za odlazak u crkvu. Ovaj podatak nas upućuje na *funkciju orijentacije* koja je svojstvena religiji, ona pomaže čovjeku da se snađe u teškim trenucima lične i društvene krize, i upravo tu treba tražiti razloge koji su doprinijeli ponovnoj revitalizaciji religije. Među motivima za odlazak u crkvu znatan broj ispitanika prepoznaje kao važan motiv post i pričest. Od ukupnog broja ispitanika 39,4% posti redovno ili često, dok 36,4% ispitanika posti povremeno, 3,8% ispitanika ne posti nikada, a 20,4% ispitanika rijetko posti. Važan motiv za odlazak u crkvu 77% ispitanika vidi u

pripadnost crkvenoj zajednici, što nam ukazuje na *integrativnu funkciju religije*. „Religija doprinosi stvaranju, održavanju i jačanju društvene kohezije” (Šušnjić, 2009: 424).

Predmet našeg interesovanja je i uticaj litija na religioznost učesnika. Litije su, prema rezultatima istraživanja, imale veliki uticaj na razvoj religioznosti među istraživanom ciljnom grupom. Do porasta religioznosti među učesnicima litija je došlo ne samo u najopštijem smislu, tj. određenju ispitanika da se njihova vjera pojačala, već i ostali indikatori ukazuju na porast religioznosti – 35,5% ispitanika poslije učešća na litijama češće odlazi u crkvu, a 21,7% ispitanika poslije litija je počelo da posti ili revnosnije posti. Porast religioznosti pod uticajem litija je naročito izražen među najmlađim ispitanicima – 44,6% ispitanika starosti od 18 do 25 godina se složilo sa stavom da poslije učešća na litijama češće ili revnosnije posti, 51,4% ispitanika iste starosne dobi češće ide u crkvu, visoku frekvenciju odlaska u crkvu primjećujemo i kod ispitanika starijih od 55 godina. Porast religioznosti među starijim ispitanicima mogao bi se objasniti činjenicom da oni kao pripadnici ateiziranih generacija nisu ranije imali bliži kontakt sa religijom i da je njihovo kontinuirano prisustvo litijama i učešće u vjerskim obredima dovelo do porasta religioznosti. Visoko izražena religioznost učesnika litija, ali i njen porast pod uticajem litija, svakako nam jasno govori o revitalizaciji religije, ali svjedoči i o značaju i ulozi crkve u društvu. Crkva nije samo nevidljiva zajednica „rukovođena Duhom svetim”, ona je i vidljiva zajednica, tijelo Božje na zemlji. Crkvu, kao što smo već napomenuli, osim duhovne čini i društvena zajednica koja živi kroz zajednicu vjernika. Okupljajući se u crkvi, vjernik se po-vezuje u zajednicu sa Bogom, ali i u zajednicu sa drugim, i tako se stvara „zajednica ličnosti”.

U radu smo posmatrali i litije kao društveni pokret i došli do zaključka da su motivi učesnika litija bili ne samo religijski već i socijalno-politički. Učesnici litija su se zalagali i borili za demokratizaciju društva i jačanje principa legaliteta. Naše istraživanje je pokazalo da 73% ispitanika smatra da je pomenuti zakon sporan jer ugrožava SPC, dok 59,1% smatra da usvajanje zakona predstavlja zloupotrebu zakonodavnog aparata i institucija sistema zarad interesa dijela političke elite. Analizom dobijenih podataka uočavamo da 99,1% ispitanika kao najvažniji motiv za odlazak na litije prepoznaje zaštitu vjerskih i ljudskih prava. Drugi najvažniji motiv za odlazak na litije kod 96,8% ispitanika jeste želja da zaštite SPC. Rezultati istraživanja nam pokazuju da je svega 8,6% učesnika litija pripadnost političkoj partiji prepoznalo kao važan motiv za odlazak na litije. Iako je izuzetno mali broj ispitanika povezivao litije sa djelovanjem političkih stranki, ipak je 67,4% građana među važnim ili veoma važnim promjena koje su željeli postići odlaskom na litije prepoznalo političke promjene (smjenu vlasti). Očigledno je kod ispitanika postojala jaka svijest o preuzimanju inicijative kroz direk-

tnu participaciju u procesima odlučivanja, što su ispitanici prepoznali kao ustavom zagarantovano pravo.

Jednako važan motiv za učešće na litijama bilo je nezadovoljstvo institucijama sistema, čak 76,6% ispitanika se tako izjasnilo, a 75,7% ispitanika je očekivalo da litije utiču na ukidanje ili bar smanjenje korumpiranosti vlasti i oslobađanje institucija sistema. Na osnovu dobijenih podataka možemo konstatovati da je borba za zaštitu ljudskih i vjerskih prava jedan od najvažnijih motiva za učešće, uzevši u obzir i očekivane promjene, među kojima su smjena vlasti, smanjenje korumpiranosti vlasti i oslobađanje institucija sistema, možemo zaključiti da su liberalizam i demokratičnost veoma izraženi elementi društvene svijesti učesnika litija. Primjenom faktorske analize uočili smo veoma visok uticaj svih posmatranih faktora, ali da se ipak kao najmanje važni izdvajaju političko-ekonomski faktori, dok su najveći značaj za učesnike litija imala pitanja koja se tiču ukidanja spornog zakona, usvajanja novog zakona i potpisivanja temeljnog ugovora, kao i pitanja koja se tiču zaštite vjerskog i nacionalnog identiteta.

Učesnici litija kao značajan podsticaj za učešće na litijama prepoznawali su motive vezane za očuvanje nacionalnog i kulturnog identiteta. Preko 96% ispitanika je kao važan motiv dolaska na litije prepoznalo očuvanje nacionalnog i vjerskog identiteta, što nas upućuje na zaključak da su učesnici litija osjećali da im je identitet ugrožen i smatrali su da je potrebno stati u njegovu odbranu. Litije su pokazale da nacionalni identitet može biti snažan mobilisajući faktor, iako postavljen van individue, on ponekad može predstavljati duboku, suštinsku karakteristiku nekih ljudi.

Litije spadaju u grupu *vrednosnih i normativnih pokreta*. Analizom dobijenih odgovora ustanovili smo da su ispitanici znatno bili skloniji univerzalnim vrijednostima, zaštiti ljudskih i vjerskih prava i sloboda, moralnom i duhovni preporodu, zaštiti prava SPC, nego li konkretnijim opcijama koje se odnose na poboljšanje ekonomskih i socijalnih prilika u Crnoj Gori. U našem istraživanju 94,9% ispitanika kao važnu promjenu koju su željeli postići odlaskom na litije navodi duhovni i moralni preporod naroda, što litijama daje obilježje vrednosno usmjerenog pokreta. U našem istraživanju 96,1% ispitanika ističe da je usvajanje novog zakona i potpisivanje temeljnog ugovora, kojim će biti zaštićena prava SPC i njenih vjernika, veoma važna ili važna promjena koju su željeli postići odlaskom na litije, te na osnovu toga možemo zaključiti da su litije imale i karakter normativno orijentisanog pokreta, tj. pokreta koji je težio tome da se ponovo uspostave i zaštite norme u ime opšteprihvaćenih uvjerenja.

Prema mišljenju većine ispitanika, tj. njih 70%, litije su nastale spontanim samoinicijativnim okupljanjem građana, dok 25,2% ispitanika smatra da je litije organizovala crkva.

Svega 1% građana smatra da su litije organizovane od strane političkih partija. Šušnjić kaže da su zakoni samo pokazatelji društvenih borbi, a ne izrazi vrline. Prema njegovom mišljenju, odanost vrlini često se mijenja poslušnošću vladajućoj eliti. Politika nije rješenje sukoba i treba je odbaciti u ime vrline koja ostaje nezadovoljena institucionalnim formama (Šušnjić, 2015: 320). Šušnjićeve riječi potvrđuje i naše istraživanje koje pokazuje da su učesnici litija odbacili politiku i poslušnost vladajućoj eliti i okrenuli se samoorganizovanju težeći vrlini. Litije su spadale u grupu pokreta koje karakteriše miran i nenasilan karakter. Rezultati istraživanja pokazuju da je učesnike litija karakterisala politička zrelost koja se ogledala u njihovoj sposobnosti da jasno artikulišu, konkretizuju svoje zahtjeve i ostanu dosljedni svojim stavovima, izbjegavajući opasnosti pretjerane radikalizacije zahtjeva. U našem istraživanju 97,5% ispitanika smatra da su učesnici litija ispoljavali mirno i dostojanstveno ponašanje, a svega 1,2% ispitanika se nije složilo sa tom tvrdnjom. Slične odgovore dobijamo i na pitanje da li su učesnici litija poštovali javni red i mir – 95,5% ispitanika dalo je potvrđan odgovor na to pitanje. Rezultati istraživanja pokazuju da je i ova hipoteza bila opravdana i da su litije su spadale u grupu pokreta koje karakteriše miran i nenasilan karakter. Analizom dobijenih rezultata uočili smo i da 70,3% ispitanika smatra da su litije doprinije uspostavljanju čvršćih veza, povezanosti i solidarnosti; 25,2% ispitanika smatra da su djelimično doprinosile povećanoj bliskosti i povezanosti sa sugrađanima koji su bili učesnici litija. Litije su doprinijele uobličavanju kolektiviteta u kompaktniju formu. Pojedinci povezani zajedničkim ciljevima i grupe građana koji su se uključili u litije počeli su prvi put da percipiraju sebe kao kolektivitet. Litije su omogućile međusobno prepoznavanje građana, otkrile su ljudima da nisu usamljeni u svojim ubjeđenjima, da postoje brojni istomišljenici sa kojima dijele zajedničke ciljeve, ubjeđenja, identitet. Učesnici litija su prepoznavanjem vlastitog identiteta, procjenom svojih mogućnosti i samokontrolom uspjeli da razviju glavne elemente samosvijesti. Jačanje kolektivne samosvijesti i vlastite identifikacije, razvijene zajedničkim učešćem u litijama, posvećenost istim ciljevima doprinosili su daljoj mobilizaciji građana, jačanju pokreta, njegovoj postojanosti i istrajnosti u zahtjevima. Džonatan Tarner među uslovima koji podstiču učešće u društvenim poketima prepoznaje: porast nezadovoljstva, društvene mreže i pridobijanje novih pristalica, opravdavanje učešća u pokretu, uvjerenja i formulacije, postojanje resursa i organizacije društvenog pokreta (Tarner, 2009). Naše istraživanje pokazuje da je svaki od ovih uslova ispunjen, što je doprinijelo masovnosti i trajnosti pokreta. Učesnici litija su posredstvom društvenih veza i komunikacionih i društvenih mreža prenosili nezadovoljstvo i raspirivali frustraciju usvojenim zakonom o slobodi vjeroispovijesti, što je vodilo daljoj mobilizaciji građana. Tar-

ner ističe i da je spremnost ljudi da prihvate cijenu učešća u društvenom pokretu određena prisustvom valjanog obrazloženja za učestvovanje.

Snou i Benford su skovali izraz „rječnici motiva” (vocabularies of motives). Rječnik motiva se odnosi na rječnik kojim se ljudi služe u razgovoru, a njime se pojačavaju njihova ubjeđenja o nekim problematičnim uslovima i pitanjima u društvu, koji se moraju iskorijeniti (Snow i Benford, 1998). U tom smislu litije su bile prepoznatljive po sloganu „Ne damo sve-tinje!”. Uvjerenja kojima se opravdavaju društveni pokreti mogu se posmatrati kao simbolički resurs koji okuplja pojedince oko nekog cilja (Turner, 2009: 425). Uspjeh pokreta zavisi i od same organizacije, a litije su nastale, kao što smo već pomenuli, spontanim, neformalnim okupljanjem građana koji su dijelili zajedničke ciljeve i vrijednosti. Prvobitna spontana okupljanja građana kasnije su u organizaciji crkve dobila formu crkvene procesije, predvođene sveštenstvom.

Po svojim osobenostima litije pripadaju grupi „novih pokreta”. Ovi pokreti su novi u smislu njihove orijentacije, organizacije i stila. Oni se razlikuju od „starih” pokreta prvenstveno zato što:

1. nisu instrumentalnog karaktera, univerzalni su u svojim interesovanjima i često pod-razumijevaju protest u ime morala, a ne neposrednih interesa određenih društvenih grupa;

2. zato što su više orijentisani na građansko društvo nego na državu:

- (a) izražavaju nepovjerenje prema centralizovanim birokratskim strukturama i orijentisani su na promjene stavova javnog mnjenja, a ne elitnih institucija,

- (b) više su zainteresovani za aspekte kulture, životnog stila i učešća u simboličnoj politici protesta, nego za insistiranje na društveno-političkim pravima;

3. zato što su organizovani na neformalan, „opušten” i fleksibilan način, bar u pojedini-m aspektima, pri čemu izbjegavaju hijerarhiju i birokratiju, a ponekad čak i ispunjavanje određenih kriterijuma za članstvo.

4. zato što u velikoj mjeri zavise od masovnih medija preko kojih se upućuju apeli, or-ganizuju protesti i emituju efektne slike radi pobuđivanja mašte i emocija javnosti (Scott, 1990: poglavlje 1; Crook et al., 1992: 148, prema Neš, 2006: 120).

Ukoliko sumiramo rezultate našeg istraživanja, možemo zaključiti da su litije pripada-le kategoriji novih društvenih pokreta. One su predstavljale protest usmjeren prvenstveno u pravcu zaštite vjerskih i ljudskih prava, a ne zaštite interesa određenih društvenih grupa. Dale su značajan doprinos demoktizaciji crnogorskog društva, karakterisala ih je orijentacija ka građanskom društvu. Nastojale su da mobilizuju široke narodne mase i motivišu ih za izlazak na izbore, gdje su kroz mehanizme demokratskog društva nastojale da ostvare smjenu vlasti i

da na taj način ostvare prvenstveno normativne promjene koje su, po našem mišljenju, bile povod za pojavu pokreta, ali ne jedini uzrok njegov nastanka. Uzroci su mnogo dublji i treba ih tražiti u korumpiranosti sistema, dugogodišnjoj nesmjernosti vlasti, ugroženosti nacionalnog i vjerskog identiteta i snažnoj revitalizaciji religije, koja je obilježila crnogorsko društvo od devedesith godina prošlog vijeka. Učesnici litija su ispoljavali snažno nepovjerenje prema centralizovanim birokratskim strukturama i orijentisane su bile ka promjeni stavova javnog mnjenja, a ne elitnih institucija. Takođe ih je karakterisala neformalna organizacija, lišena birokratije i hijerarhije. Iako predvođene Mitropolijom crnogorsko-primorskom, ipak su organizovane na „opušten” i fleksibilan način”, uz obilno korišćenje društvenih mreža i drugih medija koji su bili van kontrole režima. Litijski hodovi obilovali su slikama koje su plasirane u medijima i kao takvi pobuđivali su maštu i emocije javnosti, bili su otvoreni ka svima, nije bilo određenih kriterijuma za članstvo.

Na kraju, možemo zaključiti da je uloga crkve u društvu veoma važna, u skladu sa tim je regulisanje odnosa države i crkve, pitanje od izuzetne važnosti, ne bez razloga Miodrag Jovičić je crkvu kao instituciju smatrao „ činiocem u ustavnom razvitku”(Jovičić, 1999:330). Litije su ukazale na značaj i ulogu crkve u savremenom crnogorskom društvu. Učesnici litija su jasno istakli zahtjev da im se obezbijedi pravo na slobodu vjeroispovijesti, uređivanje odnosa crkve i države na istim principima kao sa ostalim vjerskim zajednicama u Crnoj Gori. Ti principi u skladu sa međunarodnim pravom i Ustavom Crne Gore podrazumijevaju poštovanje načela odvojenosti crkve i države, pravo na pravoslavno kanonsko pravo i Ustav Srpske Pravoslavne crkve, uz prihvatanje istorijskog kontinuiteta, pravnog subjektiviteta i imovinskih prava. Samo odnosom uzajamnog poštovanja moguće je ostvariti saradnju koja će doprinositi stvaranju stabilnog društva usmjerenog ka unapređivanju, razvoju i stvaranju socijalne harmonije.

Upitnik

Molim Vas da iskreno odgovorite na sva postavljena pitanja. Upitnik je namijenjen učesnicima litija iz 2020. godine. Istraživanje je anonimno. Dobijeni podaci će se iskoristiti isključivo u naučne svrhe. Naime, upitnik je dio istraživačkog projekta za izradu magistarskog rada na Filozofskom fakulteta u Nikšiću. Nijedan od podataka neće biti upotrijebljen tako da se zna od koga je dobijen i na koga se odnosi, zato se na kraju ankete ne potpisujte. Hvala što ste izdvojili vrijeme za popunjavanje!

Osnovni podaci o ispitaniku

1. Pol ispitanika:

- a) muški;
- b) ženski.

2. Starost ispitanika

.....

3. Mjesto življenja (navesti grad u kome živite)

.....

4. Školska sprema:

- a) nezavršena osmogodišnja škola;
- b) završena osnovna škola;
- c) završena srednja stručna škola;
- d) završena gimnazija;
- e) više i visoko obrazovanje.

5. Bračno stanje:

- a) neoženjen – neudata;
- b) oženjen – udata;
- c) razveden – razvedena;
- d) živi u vanbračnoj zajednici;
- e) udovac/udovica.

6. U odnosu na druge ljude u Vašoj sredini, kako procjenjujete Vaš materijalni položaj i materijalni položaj Vaše porodice?

- a) iznad prosjeka;
- b) prosječan;
- c) ispod prosjeka.

7. Da li ste zaposleni?

- a) da;
- b) ne.

8. Možete li nam reći kakav je Vaš odnos prema religiji?

- a) religiozan sam i prihvatam sve što moja vjera uči;
- b) religiozan sam, ali ne prihvatam sve što moja vjera uči;
- c) dosta razmišljam o tome ali nijesam načisto s tim vjerujem li ili ne;
- d) prema religiji sam ravnodušan;
- e) nijesam religiozan ali nemam ništa protiv religije;
- f) nijesam religiozan i protivnik sam religije.

9. Da li se slažete sa stavom da je ljudska sudbina u Božijim rukama?

- a) uopšte se ne slažem;
- b) ne slažem se;
- c) neodlučan sam;
- d) slažem se;
- e) potpuno se slažem.

10. Nezavisno od toga da li idete u crkvu ili ne, biste li sebe nazvali:

- a) religioznom osobom;
- b) nereligioznom osobom;
- c) ubijeđenim ateistom;
- d) ne znam.

11. Da li ste kršteni?

- a) da;
- b) ne.

12. Da li idete u crkvu?

- a) više puta nedjeljno;
- b) jednom nedjeljno;
- c) jednom do dva puta u mjesecu;
- d) nekoliko puta godišnje;
- e) skoro nikada;
- f) nikada;
- g) ne želim da odgovorim.

13. Koji su Vaši motivi za odlazak u crkvu?

1. Molitve, pričesti	Da	Ne
2. Umjetnički doživljaj (muzika, hor, freske);	Da	Ne
3. Da se sretnem sa prijateljima;	Da	Ne
4. Navika;	Da	Ne
5. Roditelji to zahtijevaju od mene;	Da	Ne
6. Svečanosti koje crkva organizuje;	Da	Ne
7. Radoznalost;	Da	Ne
8. To mi daje nadu i umiruje me;	Da	Ne
9. Iz nekog drugog razloga;	Da	Ne
10. Nijesam siguran/na da znam pravi odgovor;	Da	Ne
11. Pripadnost crkvi, crkvenoj zajednici	Da	Ne

14. Da li postite?

- a) nikada;
- b) rijetko;
- c) povremeno;
- d) često;
- e) redovno.

15. Koliko često se molite Bogu?

- a) nikada;
- b) rijetko;
- c) povremeno;
- d) često;
- e) redovno.

16. Koliko često ste išli na litije?

- a) veoma često;
- b) često;
- c) povremeno;
- d) rijetko.

17. Zakon o slobodi vjeroispovjesti je sporan jer:

(Moguće je zaokružiti više odgovora, ako smatrate da su jednake važnosti)

- a) ugrožava SPC;
- b) ugrožava vladavinu prava;
- c) izražava nefunkcionalnost institucija sistema;
- d) predstavlja zloupotrebu zakonodavnog aparata i institucija sistema zarad interesa dijela političke elite;
- e) ne znam.

18. Da li je kod Vas postojao otpor prema vladajućem režimu prije usvajanja Zakona o slobodi vjeroispovjesti?

- a) da, veoma izražen;
- b) da, umjeren;
- c) ne, mada su mi neke odluke smetale;
- d) ne, uopste nije postojao nikakav otpor.

19. Da li ste ikada učestvovali u građanskim protestima?

- a) da;
- b) ne.

20. Da li ste kroz litije osjećali:

(Moguće je zaokružiti više odgovora, ako smatrate da su jednake važnosti)

- a) pripadnost vjerujućem narodu;
- b) pripadnost demokratskom građanskom društvu;
- c) da pripadate živom organizmu crkve;
- d) ništa od navedenog.

21. Da li smatrate da su litije nastale:

- a) spontano, samoinicijativnim okupljanjem ljudi;
- b) organizovane od strane crkve;
- c) organizovane od strane političkih partija;
- d) ne znam.

22. Da li ste bili zadovoljni stavom i ponašanjem sveštenstva tokom litija?

- a) ne, bili su previše pasivni;
- b) ne, previše su se miješali u politiku;
- c) da, opominjali su na mir i poštovanje reda;
- d) da, baš onako kako ste od njih očekivali u skladu sa duhom vjere;
- e) ne znam.

23. Molimo Vas da na sledećoj skali ocijenite koje od navedenih tvrdnji najviše odgovaraju ponašanju učesnika litija. (Stavka koju označite sa 5 ima najveći značaj, a stavka koju označite sa 1 ima najmanji značaj.)

	Veoma odgovara	Odgovara	Neodlučan/a	Neodgovara	Uopšte neodgovara
Agresivno i nasilno ponašanje	5	4	3	2	1
Netrpeljivost i otpor prema onima koji ne podržavaju njihova uvjerenja	5	4	3	2	1
Poštovanje javnog reda i mira	5	4	3	2	1
Mirno i dostojanstveno ponašanje uz poštovanje drugačijih uvjerenja	5	4	3	2	1
Nenasilni oblici djelovanja(pasivan otpor, građanska neposlušnost, zaposjedanja ulica i trgova)	5	4	3	2	1

24. Molim Vas da popunite sljedeću tabelu i procijenite koliko su navedeni motivi Vama važni za odlazak na litije. (Stavka koju označite sa 5 ima najveći značaj, a stavka koju označite sa 1 ima najmanji značaj.)

	Veoma važno	Važno	Neodlučan/a	Nevažno	Potpuno nevažno
Zaštita vjerskih i ljudskih prava	5	4	3	2	1
Nezadovoljstvo političkom situacijom u zemlji	5	4	3	2	1
Nezadovoljstvo ekonomskom situacijom	5	4	3	2	1
Želja da zaštitim SPC	5	4	3	2	1
Solidarnost, potreba da podržite ljude u borbi za ono u šta vjeruju, iako se problem vas lično nije doticao	5	4	3	2	1
Izražavanje nezadovoljstva institucijama sistema	5	4	3	2	1
Očuvanje nacionalnog i vjerskog identiteta	5	4	3	2	1
Politička partija kojoj pripadam	5	4	3	2	1

25. Označite na skali od 1 do 5 najvažnije promjene koje ste željeli postići odlaskom na litije. (Rangirajte ih po značaju koje imaju za Vas. Stavka koju označite sa 5 ima najveći značaj, a stavka koju označite sa 1 ima najmanji značaj.)

	Veoma važno	Važno	Neodlučan sam	Nevažno	Uopšte nije važno
Političke promjene (smjenu vlasti)	5	4	3	2	1
Ukidanje ili bar smanjenje korumpiranosti vlasti i oslobađanje institucija sistema	5	4	3	2	1
Ukidanje spornog zakona o slobodi vjeroispovijesti	5	4	3	2	1
Moralni i duhovni preporod naroda	5	4	3	2	1
Poboljšanje ekonomskih i socijalnih prilika u Crnoj Gori	5	4	3	2	1
Usvajanje novog zakona i potpisivanje temeljnog ugovora kojim će biti zaštićena prava SPC i njenih vjernika	5	4	3	2	1

26. Koliko povjerenja imate u svaku navedenu instituciju/organizaciju?

	Veoma veliko	Veliko	Ne baš veliko	Nikakvo	Ne znam	Nemam odgovor
Crkva	5	4	3	2	1	0
Vojska	5	4	3	2	1	0
Vaspitno-obrazovni sistem	5	4	3	2	1	0
Štampa	5	4	3	2	1	0
Sindikati	5	4	3	2	1	0
Policija	5	4	3	2	1	0
Skupština	5	4	3	2	1	0
Javne službe	5	4	3	2	1	0
Sistem socijalnog osiguranja	5	4	3	2	1	0
Evropska unija	5	4	3	2	1	0
UN (Ujedinjene nacije)	5	4	3	2	1	0
Sistem zdravstva	5	4	3	2	1	0
Pravosudni sistem	5	4	3	2	1	0
Velika preduzeća	5	4	3	2	1	0
Organizacije za zaštitu životne sredine	5	4	3	2	1	0

27. Da li su litije uticale na Vaš odnos prema crkvi i Bogu?

- a) da, moja vjera u Boga se pojačala učešćem na litijama;
- b) da, moja vjera se smanjila učešćem na litijama;
- c) ne, i dalje imam isti odnos;
- d) ne mogu da odlučim.

28. Da li se slažete sa sledećim tvrdnjama?

Poslije učešća na litijama počeo/la sam da postim i da se pričešćujem	Da	Ne
Poslije učešća na litijama sam počeo/la da slavim slavu	Da	Ne
Poslije učešća na litijama moj odnos prema postu, pričešću i slavi se nije promijenio	Da	Ne
Poslije učešća na litijama češće odlazim u crkvu	Da	Ne
Poslije učešća na litijama moj odnos prema crkvi i sveštensvu je isti kao i prije litija	Da	Ne

29. Da li se slažete da ste zbog učešća na litijama mogli trpjeti neku od sljedećih posljedica?

	U potpunosti se ne slažem	Ne slažem se	Neodlučan/na	Slažem se	U potpunosti se slažem
Izgubiti posao ili biti izloženi pritiscima na radnom mjestu.	1	2	3	4	5
Biti lišeni slobode ili privedeni.	1	2	3	4	5
Biti izloženi nasilju od strane organa reda.	1	2	3	4	5
Biti izloženi nasilju od strane učesnika litija.	1	2	3	4	5
Biti ugrožena bezbjednost od strane lica koja ne podržavaju litije.	1	2	3	4	5

30. Da li ste odlazili na litije sa strahom za vlastitu bezbjednost?

- a) da;
- b) ne;
- c) ponekad;

31. Ocijenite ko je imao najveći uticaj na vaše stavove o litijama?

	Veoma važan uticaj	Važan uticaj	Neodlučni ste	Nevažan uticaj	U potpunosti nevažan uticaj
Društvene mreže	5	4	3	2	1
Mim stranice	5	4	3	2	1
Muzika	5	4	3	2	1
Televizija i radio	5	4	3	2	1
Porodica	5	4	3	2	1
Prijatelji	5	4	3	2	1
Sveštenstvo	5	4	3	2	1
Portali	5	4	3	2	1
Štampani mediji	5	4	3	2	1

32. Da li smatrate da su državni mediji podsticali stvaranje negativne slike o litijama i učesnicima litija?

- a) da;
- b) ne;
- c) ponekad.

33. U kojoj mjeri su litije uticale na stvaranje veće povezanosti i bliskosti sa sugrađanima koji su u njima učestvovali?

- a) nisu uopšte uticale;
- b) djelimično su uticale;
- c) uticale su, razvili ste čvršće veze i poznanstva;
- d) veoma su uticale, razvili ste visok stepen povezanosti i solidarnosti.

34. Da li je kod Vas došlo do promjene odnosa prema onima članovima zajednice koji nisu podržavali litije?

- a) nije, imam korektne odnose sa onima koji nisu podržavali litije;
- b) djelimično, ne doživljavamo se na isti način kao ranije;
- c) uticalo je, distancirali ste se od onih koji nisu podržavali litije;
- d) veoma je uticalo, imali ste konflikte sa onima koji nisu podržavali litije;
- e) ne želite da odgovorite
- f) drugo

35. Sa kojima od navedenih stavki biste se složili? (Rangirajte ih po značaju koje imaju za Vas. Stavka koju označite sa 5 ima najveći značaj, a stavka koju označite sa 1 ima najmanji značaj.)

	U potpunosti se ne slažem	Ne slažem se	Neodlučan/na	Slažem se	U potpunosti se slažem
Učešće djece na litijama je važno, jer su im prenošene ispravne vrijednosti koje su dijelili ucesnici litija.	1	2	3	4	5
Učešće djece na litijama je važno, radi uključivanja djece u crkvenu zajednicu.	1	2	3	4	5
Učešće djece na litijama je važno radi učvršćivanja nacionalnog i kulturnog identiteta.	1	2	3	4	5
Učešće djece na litijama je važno jer ukazuje na miran karakter protesta.	1	2	3	4	5
Učešće djece na litijama je važno jer podstiče formiranje kritičkog duha i građanskih vrijednosti.	1	2	3	4	5
Nije trebalo da djeca prisustvuju litijama.	1	2	3	4	5

LITERATURA

1. Astahova, L. (2010). Pravoslavna sociologija ili sociologija pravoslavlja o mogućnostima konfesionalne sociologije. U: *Mogućnosti i dometi socijalnog učenja pravoslavlja i pravoslavne crkve*, Beograd: JUNIR, 65-81.
2. Babović, M. i drugi (prir.), *Ajmo, Ajde, svi u šetnju!* Beograd: Medija centar
3. Bahtijarević, Š. (1975). *Religijsko pripadanje u uvjetima sekularizacije društva*, Zagreb: Narodno sveučilište – Centar za aktuelni politički studij.
4. Bakrač, V. (2011). Religioznost mladih u Crnoj Gori i njihov odnos prema nekim moralnim vrijednostima. *Sociološka luča. Časopis za sociologiju, socijalnu antropologiju, socijalnu demografiju i socijalnu psihologiju*, str. 16–28.
5. Bakrač, V. (2013). *Religija i mladi – religioznost mladih u Crnoj Gori*, Podgorica: Narodna knjiga.
6. Beckford, J. (2001). Social movements as free-floating religious phenomena. In: Richard Fenn (ed.) *The Blackwell companion to sociology of religion*, Malden, Blackwell.
7. Bečković, M. (2020). *Crna Gora se rodi!*, Vučelić M. ur. *Litije, Ne damo svetinje*, Beograd, NID Kompanija "Novosti".
8. Benford, R. & Snow, D. (2000). Framing Processes and Social Movements. An Overview and Assessment. In: *Annual Review of Sociology*, Vol. 26:1,611-639
9. Berđajev, N. (1990). *Filozofija nejednakosti*, Titograd: Mediteran, Oktoih.
10. Berđajev, N. (2007). *Filozofija slobodnog duha*, Beograd: Dereta.
11. Berger, L. Piter (2008). *Desekularizacija sveta: opšti pregled*. U: Piter, L. Berger. *Desekularizacija sveta*, Novi Sad: Mediterran.
12. Berger, P. (1966). *Elements of a Sociological Theory of Religion*, New York: Open roud, Integratedmedia.
13. Bešić, M. i Đukanović, B. (2000). *Bogovi i ljudi – Religioznost u Crnoj Gori*, Podgorica, CID.
14. Blagojević, M. (2003). Religijska situacija u SR Jugoslaviji: Revitalizacija religijskog ponašanja i verovanja. *Teme*, 27(4), str. 525–552.
15. Blagojević, M. (2005). Savremene religijske promene – sekularizaciona paradigma i desekularizacija. *Teme*, 29 (1-2), str. 15–39.

16. Blagojević, M. (2009). Empirical (Re)volution of Revitalisation of Orthodox Christianity. In: Daniela Gavrilović (edited). Revitalization of Religion Theoretical and comparativ Approaches, YSSS Anuual-Year XVI, Niš.
17. Blagojević, M. (2009). Šušnjićeva (prihvatljiva) definicija religije. U: M. Vukomanović. Izvan igre na putu: Zbornik u čast profesora Đura Šušnjića, Beograd: Čigoja štampa, str. 99135.
18. Blum, A. (1996). Škola za molitvu, Kragujevac: Atos.
19. Bogdanović, M i Mimica, A. (2007). Sociološki rečnik, Beograd, Zavod za udžbenike,
20. Bolčić, S. (2013). Razaranje i rekonstrukcija društva - Srbija na prelazu u 21. Vek, Beograd: Službeni glasnik.
21. Bolčić, S. i saradnici (1994). Društvene promene i svakodnevni život, Filozofski fakultet u Beogradu.
22. Bottomore, T. (1979). Political Sociology, London, Pluto Press .
23. Bottomore, T. (1983). Društveni pokreti, partije i politička akcija u Marksizam u svestu, Novi Sad: Budućnost.
24. Bottomore, T. (1994). Kulture u tranziciji, Beograd: PLATO.
25. Božović, R. (2010). Izazovi kulture, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
26. Bulatović, S. (1899). O Crkvenoj slavi i zavjetini. Prosvjeta, god. 10, sv. 6, str. 293.
27. Čičkarić A. M. (1998). Generacija u protestu, Institut za sociološka istraživanja Filozof-skog fakulteta u Beogradu.
28. Ćeranić. G. (2016). Društvene promjene i promjene vrijednosnih orijentacija u Crnoj Gori U Vukicevic S. (ured.). Postsocijalizam, (Crna Gora – Rusija 1990-2015), Nikšić, Filozofski fakultet – Institut za sociologiju i psihologiju, str 227-232
29. Diamandouros, N. & Larebee, S. (2000). Democratisation in South-Eastern Europe: Theoretical considerations and Evolving Trends. In: Pridham, Geoffrey and Tom Gallagher (ured.) Experimenting with Democracy: Regime Change in the Balkans, London: Routledge.
30. Dirkem, E. (1982). Elementarni oblici religijskog života, Beograd: Prosveta.
31. Dvorkin, R. (2011). Justice for Hedgehogs , Cambridge, MA: Belknap Press,
32. Džomić, V. (2013). Crkva i država u Crnoj Gori, Podgorica: Oktoih.
33. Đorđević, B. D. (1984). Beg od crkve, Knjaževac: Nota.

34. Đorđević, B. D. (2009). Religiousness of Serbs at the Beginning of the the Beginning of the 21st Century: What is at About? in: Daniela Gavrilović (edited) Revitalization of Religion Theoretical and comparativ Approaches, YSSS Anuual-Year XVI, Niš.
35. Đorđević, D. (1990). O religiji i ateizmu – prilozi sociologiji religije, Beograd-Niš: Gradi-na-Stručna knjiga.
36. Đorđević, D. B. – Todorović, D. (2001), Religijska većina o religijskoj manjini. U: Interreligijski dijalog kao vid pomirenja u Jugoistočnoj Evropi, BOŠ, Beograd.
37. Đukanović, B. i Bešić, M. (2000). Svjetovi vrijednosti – preobražaj društvene svijesti u Crnoj Gori, Podgorica, CID
38. Enciklopedija pravoslavlja (2002): Grupa autora, Beograd, Savremena administracija.
39. Enciklopedija živih religija (2004): Glavni urednik Kitkrim, autor dopunjenog izdanja A.Jevtić, Beograd, Nolit.
40. Epštejn, M. (2001). Blud rada, Novi Sad: Stylos.
41. From, E. (2002). Psihoanaliza i religija, Nikšić: Jasen.
42. From, E. (2017). Zdravo društvo, Beograd: Kosmos izdavaštvo.
43. Fromm, E. (1984). Anatomija ljudske destruktivnosti, II, Zagreb: Naprijed.
44. Gidens, E. (2003). Sociologija, Beograd: Centar za izdavačku djelatnost.
45. Hall, S. (1996). Who is need Identity? In: S. Hall and P. du Gay (eds). Cultural identity in question, Cambridge: Polity, pp. 1–17.
46. Hark. H. (1998). Leksikon osnovnih jungovskih pojmova, Beograd: Dereta, str. 28.
47. Horužij, S. (2013). Ideja sabornosti: njeni pravoslavno-slovenofilski izvori i perspektive u savremenom postsekularnom svetu. U: Branimir K. (ured.). Zbornik radova „Sabornost i demokratija”, Trebinje: Udruženje „Srpsko-ruski most”, str. 7-25.
48. Horvat, B. (1982). Politička ekonomija socijalizma, Zagreb: Globus.
49. Inglehart R. & Norris, P. (2007), Sveto i svjetovno. Religija i politika u svijetu, Zagreb: Politička kultura.
50. Janjić, D. (1994). Kulture u tranziciji, zbornik radova, Beograd: PLATO, str. 24–28.
51. Jerotić, V. (1980). Između autoriteta i slobode, Beograd: Prosveta.
52. Jerotić, V. (2017). Vera i nacija, Beograd: Ars libri.
53. John D. Mc Carthy & Mayer N. Zald (1977). Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory, The American Journal of Sociology, Vol. 82, No. 6, str. 1212–1241 (<https://webarchiv.ethz.ch/soms/teaching>)
54. Jokić, S. (2017). Crkveni život u Crnoj Gori u 18. 19 vijeku, Nikšić: Svetigora.
55. Jokić, S. (2021). Ne damo svetinje, Beograd, S. Čuvari

56. Jovičić, M. (1999). Leksikon srpske ustavnosti 1804–1918, Beograd: IP Filip Višnjić.
57. Jovović, V. (2021). Kult Svetog Vasilija Ostroškog u Crnoj Gori do 1941. U: Mitić K. (ured.). Tematski zbornik „Osam vekova srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori, od Zetske episkopije do Mitropolije crnogorsko-primorske”, , Međunarodni centar za pravoslavne studije, Centar za crkvene studije Niš.
58. Karadžić, V. (1972). O Crnoj Gori – razni spisi, Beograd: Prosveta.
59. Kastels, M. (2018). Mreže revolta i nade, Društveni pokreti u doba internet, Beograd: Službeni glasnik.
60. Kim, K. (1990). Enciklopedija živih religija, Beograd: Nolit. Kitkrim, autor dopunjenog teksta Atanasije Jevtić, Beograd: Nolit.
61. Kippenberger, H., Riesebrodt, M., Max (2001). Webers Religionssystematik, Tubingen
62. Knoblauch, H. (2004). Sociologija religije, Zagreb: Demetra.
63. Koković, D. (2005). Pukotine kulture, Novi Sad: Prometej.
64. Kolakovski, L. (1992). Religija, Beograd: BIGZ.
65. Kuburić, Z. (1999). Hrišćanstvo i psihičko zdravlje vernika. U: Hrišćanstvo, društvo, politika, JUNIR godišnjak VI, Niš, str. 75-88
66. Kuljić, T. (2006). Kultura sećanja, Beograd: Čigoja štampa.
67. Kuzmanović, B. (1994). Autoritarnost. U: Lazić, M. (ur.). Razaranje društva, Beograd: Filip Višnjić, str. 151–224.
68. Lasch, Ch. (1986). Narcistička kultura, Zagreb: Naprijed.
69. Lazić M. (1997). Rađanje demokratskog poretka u Srbiji, u: Grupa autora, Ajmo, Ajde, svi u šetnju! Beograd: Medija centar, str. 7–19.
70. Lazić M., Pešić J. (2013). „Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji“ u: M. Lazić i S. Cvejić prir. Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije, Beograd: ISIFF.
71. Lazić, M. (1998). Adaptivna rekonstrukcija elita u post – socijalističkoj Jugoslaviji, Luča, XV/1 -2, str. 59 - 73.
72. Lazić, M. (2005). Promene i otpori, Beograd: Filip Višnjić
73. Lazić, M. (2011). Čekajući kapitalizam, Beograd: Službeni glasnik.
74. Lazić, M. i Pešić, J. (2013). Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija osnovnih društvenih grupa u Srbiji, u: Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić (ur.), Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije, ISI FF i Čigoja štampa

75. Lučić, M. (2016). Vrijednosno utemeljenje kulturnog identiteta u postsocijalističkom periodu na primjeru Crne Gore, neobjavljena doktorska disertacija, Filozofski fakultet Nikšić.
76. McFaul, M. (2005): Transition from Postcommunism. In: Journal of Democracy, Volume 16, No 3, Međunarodni centar za pravoslavne studije, str. 5-19.
77. Milošević-Đorđević, J. S. (2003). Jedan pokušaj klasifikacije teorijskih razmatranja nacionalnog identiteta, Psihologija, 36(2), str. 125–140.
78. Mirović, D. (2021). Zakon o slobodi vjeroispovijesti i univerzalnost ljudskih prava. U: Zborniku radova Osam vjekova srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori, Niš: Centar za crkvene studije.
79. Mitić i saradnici. (2021). Osam vekova srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori, od Zetske episkopije do Mitropolije crnogorsko-primorske, Tematski zbornik, Međunarodni centar za pravoslavne studije, Centar za crkvene studije Niš.
80. Mitrofan Ban, Poslanica parohijskom sveštenstvu i narodu u eparhiji 1885. U: Besjede, Sabrana djela,
81. Monteskje, Š. (1989). O duhu zakona, knjiga II, Beograd: IP „Filip Višnjić”.
82. Neš, K. (2006). Savremena politička sociologija, Beograd: Službeni glasnik.
83. Offe, C. (1999). Modernost i država, Beograd: IP „Filip Višnjić”.
84. Pantić, D. (1990). Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji, Beograd: Institut društvenih nauka – Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
85. Parekh, B. (2008). Nova politika identiteta, Zagreb: Politička kultura.
86. Pavlović, V. (2009). Društveni pokreti i promene, Beograd: Službeni glasnik i Zavod za udžbenike.
87. Pečujlić, M. (1996). Ciljevi i putevi društva u tranziciji, Beograd: Institut društvenih nauka.
88. Pečujlić, M. (1997). Izazovi tranzicije, Novi svet i postsocijalistička društva, Pravni fakultet u Beogradu.
89. Pešić, J. (2014). Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite: ekonomski i politički liberalizam. u: Lazić, Mladen (prir.), Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka. Beograd: Čigoja
90. Pešić, J. (2017). Promena vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
91. Pešić, J. N. (2016). Vrednosne orijentacije u post-socijalističkim društvima Srbije i Hrvatske. in https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_nardus_6178

92. Petrović, I. (2014). Promena vrednosnih orijentacija ekonomske elite –patjarhalnost, autoritarnst, nacionalizam. U: Lazić. M. (ur.). Ekonomska elita Srbije u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka, Beograd: ISIFF, Čigoja štampa.
93. Petrović, J. i Zotović, M. (2012). Adolescenti u Srbiji: u traganju za novim vrednostima. Teme, g. XXXVI, br. 1, Podgorica: CID i SOCEN, str. 47–66.
94. Petrović, N. (1936). Hercegovački ustanak. Dio III, 4. produženje ratovanja crnogorskog. Zapisi, Cetinje: Glasnik Cetinjskog istorijskog društva, XV-2, 74–82; XV-3,132–141.
95. Radić R. (2011). Život u vremenima: Patrijarh Gavriilo (Dožić) 1881–1950, Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerziteta u Beogradu, Institut za teološka istraživanja.
96. Radisavljević-Ćiparizović, D. (2002). Religija i svakodnevni život - vezanost ljudi za religiju i crkvu u Srbiji krajem devedesetih. U: Bolčić S. i Milić A. (ur.). Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život, Beograd: Filozofski fakultet – Institut za sociološka istraživanja.
97. Radulović M. (2015). Srpski kulturni obrazac i srpska književnost, Institut za književnost i umjetnost Foča, Beograd.
98. Rakić, R. (2000). Veliki pravoslavni bogoslovski enciklopedijski rečnik, Tom II, Novi Sad: Pravoslavna riječ, str. 17.
99. Rakić, R. (2000). Veliki pravoslavni bogoslovski enciklopedijski rečnik, Tom II, Novi Sad: Pravoslavna riječ, str. 17.
100. Rienkur. A. (1991). Duh Indije, Beograd: Prosveta, str. 281.
101. Samardžić, O.(2016).Temporalna tekstura postsocijalitičke transformacije: deesencijalizacija jedne društvene svijesti. U: Vukicevic S. (ured.). Postsocijalizam, (Crna Gora – Rusija 1990-2015), Nikšić, Filozofski fakultet – Institut za sociologiju i psihologiju, str.377-421
102. Slijepčević, Đ. (2002). Istorija Srpske pravoslavne crkve, Od početka XIX veka do kraja drugog svetskog rata, Beograd: Unireks.
103. Smelser, N. (1963). The theory of collective behavior, New York: The Free Press.
104. Smit, A. (1998). [prevod s engleskog, S. Đorđević] Nacionalni identitet, Beograd: Biblioteka XX vek.
105. Smit, A. (2010). Nacionalni identitet, Beograd: Biblioteka XX vek.
106. Smith, A. (1986). The Ethnic Origins of Nations, Oxford: Blackwel.
107. Smith, A. (1996a). Memory and modernity: reflections on Ernest Gellner's theory of nationalism, The Ernest Gellner Memorial, Lecture, London: School of Economics

- and Political Science (internet dokument, URL: <http://members.tripod.com/GellnerPage/SmithLec.html>).
108. Snow, D. & Benford, R. (1988). Ideology, Frame Resonance and Participant Mobilization, *International Social Movement Research I*, pp. 197–217.
 109. Sokić, S. (1997). Ka savremenom društvu, Fakultet političkih nauka u Beogradu.
 110. Stojiljković, Z.(2014). Politička sociologija savremenog društva, Beograd: Zavod za udžbenike.
 111. Stojiljković, Z., (2011), Srbija u lavirintima tranzicije, Službeni glasnik, Beograd
 112. Sydney, T. (2006). *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
 113. Šajner, L. (1994). Pojam sekularizacije u empirijskom istraživanju, u *Povratak*
 114. Šarp, Dž. (1999). *Od diktature do demokratije, Građanske inicijative, Udruženje građana za demokratiju i civilno obrazovanje*, Beograd.
 115. Šušnjić, Đ. (2009). *Religija I i II*, Beograd: Čigoja.
 116. Šušnjić, Đ. (2018). *Teorija kulture*, Beograd: Zavod za udzbenike.
 117. Tadić, B. (1999). *Etničke zajednice i međuetnički sukobi*, Podgorica: CID Podgorica.
 118. Taft, R. (1998). Vizantijski obred – istorijski pregled, *Teološki pogledi* 30, 1–4, 1–48
 119. Tarner R. (2009). *Sociologija*, Beograd/Novi Sad: Centar za demokratiju.
 120. Tarrow, S. (2005). States and opportunities. The political structuring of social movements. In: McAdam, Doug; McCarthy, John D.; Zald, Mayer N. (Hg.): *Comparative Perspectives on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings [Komparativne perspektive u vezi sa društvenim pokretima. Politički oportuniteti, mobilizacijske strukture i kulturni frejminzi]*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 41–61.
 121. Tarrow, S. (2006). *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
 122. Tilly, C. (1993–1994). Social Movements as Historically Specific Clusters of Political Performances, *Berkeley Journal of Sociology*, Vol. 38. str.7
 123. Tilly, C. (2004). *Social movements, 1768–2004*. Boulder, CO: Paradigm Publishers.
 124. Tomić, Đ. (2009). *Društvo u pokretu*, Novi Sad: ZOLA štampa.
 125. Toro, D. (1981). *Valden – O građanskoj neposlušnosti*, Beograd: Srpska književna zajednica.
 126. Turen, A. (1983). *Sociologija društvenih pokreta*, Beograd: Radnička štampa.
 127. Turen, A. (2011). *Nova paradigma*, Beograd: Službeni glasnik.

128. Valis, R. Brus, S. (1994). Sekularizacija: trendovi, podaci i teorija. U: Povratak svetog, Niš: Gradina.
129. Veber, A. (1987). Tragično i istorija, Novi Sad: Dnevnik.
130. Vidojević, Z. (1997). Tranzicija, restauracija i neototalitarizam, Beograd, Institut društvenih nauka, str. 23–33
131. Vidojević, Z. (2000). Pretpostavke i izgledi demokratije u Istočno-evropskim zemljama. U zborniku: Procesi demokratizacije u zemljama tranzicije, Beograd: Institut društvenih nauka.
132. Vratuša, V. (2012). Tranzicija, odakle i kuda, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu i Čigoja štampa.
133. Vrcan, S. (1986): Od krize religije k religiji krize, Zagreb: Školska knjiga.
134. Vrcan, S. (1990). Omladina, religija i crkva. U: Iličin, V. i saradnici. Ogledi o omladini osamdesetih, Zagreb: IDIS.
135. Vrcan, S. (1999). Novi izazovi za suvremenu sociologiju religije – Politizacija religije i religizacija politike u postkomunizmu, Revija za sociologiju, 30 (1-2), str. 45–64 (Preuzeto sa: <https://hrcak.srce.hr/154407>; datum pristupa: (2. 5. 2022)).
136. Vrcan, S. (1996). O suvremenim religijskim promjenama u optici političke sociologije religije, Politička misao, Vol. XXXIII, br. 4, str. 189–206.
137. Vukicevic S. (2015). Postsocijalizam, (Crna Gora – Rusija 1990-2015), Nikšić, Filozofski fakultet – Institut za sociologiju i psihologiju.
138. Vukomanović, M. (1997). Karakter religijskih promena u zemljama u tranziciji: primer pravoslavnih crkava u Rusiji i SR Jugoslaviji, u: Promene postsocijalističkih društava iz sociološke perspektive, Beograd: IDN.
139. Vukomanović, M. (2001). Sveto i mnoštvo-izazovi religijskog pluralizma, Beograd: Čigoja štampa.
140. Vukomanović, M. (2003). Rano hrišćanstvo od Isusa do Hrista, Beograd, Čigoja štampa.
141. Wilson, B. (1966). Religion in Secular Society: a Sociological Comment, London: C. A. Watts.
142. Wilson, B. (1998). The Secularization Thesis: Criticism and Rebuttals. In: Rudy Larmans, Wilson Bryan & Jaak Billiet. Secularization and Social integration, Belgium: Leuven Univerzity Press.
143. Zakon o parohijskom sveštenstvu. U: Crnogorski zakonici, knj. 4, 780–781.

Linkovi

- ✧ https://sr.wikipedia.org/wiki/Црногорска_православна_црква#cite_ref-1 (pregledano 11. 3. 2022).
- ✧ <https://www.politika.rs/sr/clanak/432635/Vaseljenski-patrijarh-porucio-Milu-Dukanovicu-Priznajemo-samo-Mitropoliju> (pregledano 12. 3. 2022).
- ✧ <https://rs.n1info.com/region/a495270-vaseljenski-patrijarh-pisao-djukanovicu/> (pregledano 12. 3. 2022).
- ✧ <https://www.gov.me/clanak/199422--izjava-generalne-direktorke-direktorata-zaodnose-savjerskim-zajednicama-u-ministarstvu-za-ljudska-i-manjinska-prava-zane-filip> (pregledano 12. 1. 2022).
- ✧ <https://zakoni.skupstina.me/zakoni/web/dokumenta/sjednice-radnih-tijela/2744/6855-23-3-20-8-.pdf> (pregledano 12. 03. 2022).
- ✧ <https://old.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Vijest%20dana&datum=20190609&clanak=699785> (pregledano 12. 1. 2022).
- ✧ <https://www.standard.co.me/drustvo/novoizabrani-patrijarh-spc-porfirije-podrzavao-litijenarod-se-bori-za-pravoslavni-i-srpski-identitet/> (pregledano 12. 2. 2022).
- ✧ <https://www.gov.me/clanak/199422--izjava-generalne-direktorke-direktorata-zaodnose-savjerskim-zajednicama-u-ministarstvu-za-ljudska-i-manjinska-prava-zane-filip> (pregledano 13. 2. 2022).
- ✧ <https://www.in4s.net/ovo-ovo-je-neka-nova-crna-gora-na-koju-cete-se-morati-nauciti/> (pregledano 13. 2. 2022).
- ✧ http://www.spc.rs/sr/mitropolit_amfilohije_kosovo_je_nas_sveti_grad_jerusalim, (pregledano 13. 12. 2021).
- ✧ <https://iskra.co/region/matija-beckovic-o-litijama-u-crnoj-gori-zemlja-je-progovorila-i-potegla-oruzje-koje-se-bez-velike-nevolje-ne-poteze/> (pregledano 13. 12. 2021).
- ✧ ww.barskiportal.com/lat/drustvo/pogledajte-zakletvu-20-000-ljudi-koji-su-se-okupili-u-odbranu-spc-u-crnoj-gori.php (pregledano 13. 12. 2021).
- ✧ <https://www.glasamerike.net/a/crna-gora-spc-crkve/4976027.html> (pregledano 12. 3. 2022).
- ✧ <https://old.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Drustvo&clanak=742779&datum=2020-05-01> (pregledano 13. 12. 2021).
- ✧ <https://old.dan.co.me/?nivo=3&datum=20200407&rubrika=Kultura&clanak=739989&najdatum=2020-04-06> (pregledano 13. 1. 2022).

- ✧ <https://www.slobodnaevropa.org/a/apelima-brane-spc-i-amfilohija/30696894.html> (pregledano 13. 1. 2022).
- ✧ <https://pvnovine.com/apel-270-prosvetnih-radnika-iz-niksica-hocemo-nasu-drzavu-crnogoru-pravu-i-zdravu-apelujemo-da-se-povuce-diskriminatorski-zakon/>. pregledano 15. 1. 2022).
- ✧ <https://www.slobodnaevropa.org/a/apelima-brane-spc-i-amfilohija/30696894.html> (pregledano 15. 1. 2022).
- ✧ <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/448379/preko-1600-inzenje-potpisimapodrzali-crkvu>. pregledano 15. 1. 2022).
- ✧ <https://www.slobodnaevropa.org/a/apelima-brane-spc-i-amfilohija/30696894.html> (pregledano 16. 1. 2022).
- ✧ <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/445041/jos-15-ljekara-iz-niksica-na-spisku-sa-svojim-narodom-i-uz-svoju-crkvu> (pregledano 16. 12. 2021. godine).
- ✧ <https://www.slobodnaevropa.org/a/apelima-brane-spc-i-amfilohija/30696894.html> (pregledano 16. 1. 2022).
- ✧ <https://pvnovine.com/apel-270-prosvetnih-radnika-iz-niksica-hocemo-nasu-drzavu-crnogoru-pravu-i-zdravu-apelujemo-da-se-povuce-diskriminatorski-zakon/>.
- ✧ <https://www.slobodnaevropa.org/a/apelima-brane-spc-i-amfilohija/30696894.html> (pregledano 15. 1. 2022).
- ✧ <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/448379/preko-1600-inzenje-potpisima-podrzali-crkvu> pregledano 16. 1. 2022).
- ✧ <https://www.slobodnaevropa.org/a/apelima-brane-spc-i-amfilohija/30696894.html> (pregledano 16. 1. 2022).
- ✧ <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/445041/jos-15-ljekara-iz-niksica-na-spisku-sa-svojim-narodom-i-uz-svoju-crkvu> (pregledano 16. 12. 2021. godine).
- ✧ <https://www.slobodnaevropa.org/a/apelima-brane-spc-i-amfilohija/30696894.html> (pregledano 16. 1. 2021).
- ✧ <https://www.in4s.net/spisak-nije-konacan-do-sada-178-ljekara-podrzalo-ljekare-iz-niksica-jer-kolege-moje-su-braca-moja/> (pregledano 16. 2. 2022).
- ✧ <https://youtu.be/Kxw7uhukgUA> (pregledano 16. 2. 2022).
- ✧ <https://www.vijesti.me/kolumne/584503/litije-sedam-iskoraka-emancipacije> (pregledano 13. 4. 2022).
- ✧ <https://www.in4s.net/evo-ko-je-sve-iskljucen-iz-pravoslavnog-hriscanstva/> (pregledano 16. 2. 2022).

- ✧ <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=399304> (pregledano 11. 2. 2022).
- ✧ <https://naslovi.net/2020-08-01/sputnik/vladika-joanikije-ova-borba-ce-trajati-dugo-video/pregledano> (pregledano 11. 2. 2022).
- ✧ <https://www.vijesti.me/tv/326272/da-li-se-crnogorsko-drustvo-promijenilo-od-protesta-2012-godine> (pregledano 21. 2. 2022).
- ✧ <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-47914110> (pregledano 21. 2. 2022).
- ✧ Episkopski savjet: Na litije sa ikonom, a nacionalna i stranačka obilježja neka ostanu u srcu (vijesti.me) (pregledano 21. 2. 2022).
- ✧ <https://svetosavlje.org/budimo-ljudi-zivot-i-rec-patrijarha-pavla/15/> (pregledano 21. 3. 2022).
- ✧ <https://www.nedeljnik.rs/video-i-nikola-mirotic-podrzao-litije-u-crnoj-gori-braco-i-sestre-ne-damo-svetinje/> (pregledano 21. 3. 2022).
- ✧ <http://www.barskiportal.com/lat/dru%C5%A1tvo/kapetani-duge-plovidbe-njih-65-ne-damo-svetinje-podr%C5%A1ka-spc-i-mitropolitu-amfilohiju.php/> (pregledano 23. 3. 2022).
- ✧ <https://www.kurir.rs/sport/tenis/3423355/novak-djokovic-podrzao-litije-pozdrav-i-podrska-za-bratski-narod-u-crnoj-gori/> (pregledano 26. 3. 2022).
- ✧ <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/3848193/hodocasce-od-beograda-do-podgorice-mladici-krenuli-peske-na-litiju-u-crnoj-gori.html/> (pregledano 25. 3. 2022).
- ✧ <https://rs.n1info.com/region/a571742-clanovima-beogradskog-sindikata-zabranjen-ulazak-u-crnu-goru/> (pregledano 23. 3. 2022).
- ✧ <https://mondo.rs/Info/EX-YU/a1142612/Matija-Beckovic-zabrana-ulaska-u-Crnu-Goru.html/> (pregledano 23. 3. 2022).
- ✧ <https://rs-lat.sputniknews.com/20200210/matija-beckovic-ovo-je-podvig-veka-narod-crne-gore-nadmasio-sebe-1121693774.ht/> (pregledano 24. 3. 2022).
- ✧ Litije se nastavljaju preko interneta (vijesti.me) (pregledano 18. 1. 2021).
- ✧ <https://www.cedem.me/aktivnosti/1246-objavljeni-rezultati-istrazivanja-o-medijima-i-medijskim-slobodama> (pregledano 14. 1. 2022).
- ✧ <https://www.facebook.com/pljevaljske.novine/photos/httpvnovinecommilacic-up-od-danas-ne-postoji-veljovic-i-nuhodzic-da-podnesu-ost/1520256431476554/> (pregledano 18. 1. 2022).
- ✧ <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/mitropolija-spc-u-crnoj-gori-pozvala-na-mir/> (pregledano 19. 1. 2022).

- ✧ <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/446107/grbovic-imamo-ljekare-koji-ne-sluze-na-cast-profesiji-ja-kod-njih-necu-na-lijecenje> (pregledano 17. 10. 2021).
- ✧ <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/446143/video-demantuje-grbovica-ljekar-porucio-policajcima-da-ce-biti-pregledani-oni-napustili-bolnicu> (pregledano 17. 10. 2021).
- ✧ <https://www.antenam.net/politika/143957-mandic-na-molbu-mitropolita-amfilohija-necemo-ovdje-na-napravimo-bugarsku-skupstinu> (pregledano 12. 1. 2022).
- ✧ <https://opcija.net/duhovni-vodja-srpskog-naroda-u-crnoj-gori-mitropolit-amfilohije-nosi-breme-pastira-pravoslavnog-naroda-uprkos-diktaturi-milovog-rezima/> (pregledano 10. 1. 2022).
- ✧ <https://www.mminstitute.org/20201118.html> (pregledano 17. 10. 2021).
- ✧ <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/434719/amfilohije-i-joanikije-na-liturgiji-u-cast-svetog-vasilija-ostroskog/> (pregledano 10. 2. 2022).
- ✧ <https://www.blic.rs/vesti/politika/sta-je-milov-rezim-hteo-da-postigne-u-niksicu-hapsilivladiku-da-bi-ponizili-spc-u/zclzldp> (pregledano 10. 1. 2022).
- ✧ <https://borba.me/joanikije-milo-je-neobrazovani-predsjednik-i-covjek-spaljena-dusa-sto-se-tice-duhovnosti-i-kulture/> (pregledano 10. 2. 2022).
- ✧ <https://balkans.aljazeera.net/opinions/2013/4/10/kad-i-vlast-i-opozicija-pobjeđuju> (pregledano 19. 1. 2022).
- ✧ <https://www.slobodnaevropa.org/a/31087966.html> (pregledano 17. 1. 2022).
- ✧ <https://www.vijesti.me/zabava/243768/burdije-o-crnoj-gori-poziranje-je-oduvijek-bilavasa-valuta> (pregledano 11. 1. 2022).
- ✧ <http://www.mans.co.me/wp-content/uploads/Analize/IzgradjivanjePovjerenja.pdf> (pregledano 6. 2. 2022).
- ✧ <https://freedomhouse.org/country/montenegro/freedom-world/2020> (pregledano 6. 12. 2021).
- ✧ <https://www.gov.me/dokumenta/cc67577c-0e8f-4a55-a8c2-7d808de62d82> (pregledano 6. 12. 2021).
- ✧ <ps://www.slobodnaevropa.org/a/djukanovic-crna-gora-spc-pravoslavna-crkva-kriza/30619177> (pregledano 5. 12. 2021).
- ✧ <http://www.cedem.me/publikacije/istrazivanja/politicko-javno-mnjenje/send/29-politicko-javno-mnjenje/2013-politicko-javno-mnjenje-decembar-2021> (pregledano 20. 4. 2022).
- ✧ <https://www.cedem.me/wp-content/uploads/2022/02/Politicko-javno-mnjenje-jul-2019.pdf> (pregledano 1. 4. 2022).
- ✧ <https://www.glasamerike.net/a/crna-gora-pregovori-vlada-spc-neuspeh/5511300.html>.

- ✧ (pregledano 1. 4. 2022).
- ✧ <https://svetigora.com/nvo-ne-damo-crnu-goru-okrugli-sto-pravoslavlje-i-nacija/> (pregledano 12. 3. 2022).
- ✧ <https://zakoni.skupstina.me/zakoni/web/dokumenta/sjednice-radnih-tijela/2744/6855-23-3-20-8-.pdf> (pregledano 12. 3. 2022).
- ✧ <https://www.portalanalitika.me/clanak/358582-bjeze-li-djeca-sa-casova-da-bi-islana-litije-u-vrtlogu-dnevne-politike> (pregledano 12. 3. 2022).
- ✧ <https://volimpodgoricu.me/novosti/beranci-i-veceras-u-odbrani-svetinja-djeca-na-celulitije-foto-video/comment-page-1> (pregledano 12. 3. 2022).
- ✧ <http://barskiportal.com/lat/dru%C5%A1tvo/u-baru-preko-10-000-ljudi-djeca-kaonajljep%C5%A1i-ukras-litija.php> (pregledano 17. 3. 2022).
- ✧ CEDEM, (2020), Javno mnjenje Crne Gore
[http://cedem.me/index.php?option=com_jdownloads
&Itemid=51&view=finish&cid=114&catid=13&lang=sr](http://cedem.me/index.php?option=com_jdownloads&Itemid=51&view=finish&cid=114&catid=13&lang=sr) (pregledano 12. 3. 2022).